

B I 73

GOBHILIYA GRINYA SUTR
edited by Chandrasekara Tarka
Calcutta The Asiatic Society
1871

B I 73

गृह्यात् । अतएव तदुपख्यञ्च - दायकाः । तेषां संस्कारयोगेन
 कृते । गोभिलकृतत्वे तस्य तन्नोपपत्तौ स्थितिः ॥
 परन्तु वंशब्राह्मणे बह्वैरेभिलाडलिखिताः । तत्र, कतमो
 गोभिलोऽगृह्यसूत्रस्यास्य कर्त्तृ इति न तत्त्वतोऽधिगच्छामः । (सम्भाव-
 यामः) सोऽयं निरूपपदो गोभिलोऽगृह्यसूत्रोऽस्य शिष्यश्च राधगौत-
 मश्च, सोऽयं गृह्यसूत्रस्य कर्त्ता इति । यतो गोभिलकृतितथैवास्य
 प्रसिद्धिर्न नामान्तरेण । गृह्यासंग्रहेऽपि गोभिलतथैवास्योक्तेः ।
 गोभिलस्य निरूपपदः स एव । स खल्वयं गोभिलसम्प्रदायानामादि-
 भूतः पूर्वतनोऽष्टमश्चेति वंशब्राह्मणप्रचारकालादपि चिरन्तनः—इति
 शिवं ।

सहर शेरपुर ।
 १३ आषाढ ।
 १८०२ शकाब्दे ।

{ तर्कालङ्कारोपनामकः *
 श्रीचन्द्रकान्तशर्माणः ।

बोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये क्रोडपचाणि ।

—०६०—

६ पृष्ठे १० पंक्तौ “न ‘गृह्यसंग्रहः’ इति।” इत्यतः परं निवेशम् ।
तथाचाचार्यपुत्रश्चाह । “पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनित्याश्चांपरे सुताः ।
गृह्यादिति समाख्यातायजमानस्य दायकाः । तेषां संस्कारयोगेन
शान्तिकर्मक्रियासुच । आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्यादिति स्थितिः” ।
इति ।

३० पृष्ठे ६ पंक्तौ “चेत्याहुः”—इत्यतः परं निवेशं ।
स खल्वयमभिरूपः,—“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्मः श्रमोदमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः” इति गृह्यासंगृह्योक्तो
द्रष्टव्यः ।

३५ पृष्ठे १० पंक्तौ निवेशं* ।
इति । “पार्थिवी चैव भौमीच लेखे द्वे दादशाङ्गुले । एकविंशति-
राश्रेयी प्रादेशिन्ये उभे स्यते । षडङ्गुलान्तराः कार्याश्राश्रेयीसंहितासु
ताः । पार्थिवायासु रेखायास्तिस्रस्ताउत्तरोत्तराः ।

३५ पृष्ठे १३ पंक्तौ निवेशं ।
“एषलेखविधिः प्रोक्तोगृह्याकर्मसु सर्व्वसु” इतिच । एतस्मादचनाद्

* यत्र यत्र ‘पंक्तौ निवेशं’—इत्युच्यते, तत्र पंक्तिशेषे निवेशो बोध्यः ।

गृह्याकर्म्मस्वयमेव लेखविधिरादरणीयः । अन्यत्र पुनः कात्यायनोक्त इति बोद्धव्यम् । एवञ्च रेखादैवतवर्णयोरपि गृह्यासंग्रहोक्तकल्प-
एवाभिनिवेशः तत्रैवाभिधानात् ।

३८ पृष्ठे १२ पंक्तौ “समानानात्”—इत्यतः परं निवेशम् ।
परमार्थतः पुनर्गृह्योक्तकर्म्मसु पारशाखिकगुणोपसंहारोनास्ति, किन्तु
श्रौतेस्वेव स इति गृह्यासंग्रहभाष्ये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

४६ पृष्ठे ६ पंक्तौ “किञ्चिदनुचितम्”—इत्यतः परं निवेशम् ।
आचार्यपुत्रोपेतस्मान्नेदेनैव विभागस्थाधानकालत्वमाह । तथाच गृह्या-
संग्रहः । “आधानस्य तु चत्वारउक्ताः कालाः पृथक् पृथक् । अन्त्यां
समिद्धिवाहस्य विभागः परमेष्ठिनः” इति ।

५४ पृष्ठे १३ पंक्तौ ‘रत्नेदित्येतत्’—इत्यतः परं निवेशम् ।
अथैवमुत्तरसूत्रे, ‘सएव’—इत्यस्यैवाग्नेः परामर्शात् ‘प्रेते वा गृह्यपतौ’—
‘इत्यादिकालाहितानामग्नीनां गृह्यत्वं न प्राप्नोति ? । नैष दोषः ।
आधान्यात् खल्वाचार्यः ‘सएव’ इत्याह । ततएवारभ्य खल्वसौ
गृह्यस्योभवति । अन्यस्याप्यग्नेर्गृह्यत्वं वास्तवमिति न शक्यं निरसि-
तुम् । स्मार्त्तः खल्वग्निरेवमभिधीयते ।

परतरेण वा सूत्रेणैतत् संभस्यते । कथं क्त्वा ? । यदेवान्यां
समिधमभ्यादधाति, यदेवं च जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति,
तं होममभिसंयच्छेत्—अभिसुख्येन सम्यक् कुर्यात्, तेन चैव होमे-

नास्य प्रातराहुतिर्जिता भवतीति । सोऽयमित्यं परतरेणास्याभि-
संबन्धः । अस्याञ्च वर्षनायामुत्तरसूत्रे 'सएव'—इति पूर्वप्रकृतः
सर्वोऽप्यग्निः परामर्ष्ट्वोभवति । कथं पुनरतिक्रम्य परसूत्रं परतरेण
सूत्रेण संबन्धयते ? । अतिक्रान्तसंबन्धस्याचार्यानुमतत्वादित्याह । कथं
ज्ञायते ? । "पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितं । गौभिले ये न
गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलं" इति गृह्यासंग्रहवचनात् । उत्तर-
सूत्रेणैव वा 'सएव'—इति व्यवहितोऽपि सर्वोऽग्निः परामृश्यतामिति
न किञ्चिदनुचितम् ।

—

५७ पृष्ठे २ पंक्तौ 'क्रियते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
अन्यत्र परमेष्ठिविभक्तयोरग्नौः । तथाच गृह्यासंग्रहः । "परमेष्ठी
विभक्तश्च जुहुयादक्षतान् सकृत् । प्रातस्सूष्णीं घृतं वापि प्रातराहुत्युप-
क्रमः"—इति ।

—

६२ पृष्ठे ११ पंक्तौ 'अत्रच'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
"गोभिर्बालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः । न स्पृशन्तीह पाप्मनि
अत्रियं गात्रेषु तिष्ठति"—इति ।

—

१०३ पृष्ठे ८ पंक्तौ 'मधस्तादेव'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
अभ्युपगम्य चेमं तर्पणयोः प्रकृतिविकारभावमेतावदस्माभिर्विचारितम् ।
परमार्थतः पुनरनयोः प्रकृतिविकारभावएव नास्ति । कुतः ? । द्वयोरेव
सपरिकराभिहितत्वात् । स्वानाङ्गतर्पणं खल्वाचार्येण सपरिकरमभि-

हितं खानग्रन्थे । तथैव प्रधानतर्पणं कात्यायनेन कर्मप्रदीपे । कः
 खल्वनुत्तः सपरिकराभिहितयोरनयोः प्रकृतिविकारभावमाचक्षीत ! ।
 तस्मादन्यादृशमेव तर्पणं खानाङ्गं सवितुरूपस्थानात् परतः करणीयमा-
 चार्य्येणोक्तम्, अन्यादृशमेव च प्रधानं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् परस्तात्
 कर्त्तव्यं कात्यायनेनोक्तमिति न किञ्चिदनुचितम् ।

२११ पृष्ठे ८ पंक्तौ 'सूचयति'—इत्यतः परं निवेशं ।

उपकल्पनञ्चामीषामग्रेरुत्तरतउदगघ्राणां प्राञ्चं प्राञ्चं प्रयोजनानुसा-
 रेण करणीयम् । तथाच कर्मप्रदीपः । “प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्रेरुदगघं
 समीपतः । तत्तथाऽऽसादयेत् द्रव्यं यद्यथा त्रिनियुज्यते”—इति ।
 उपकल्पितानाञ्चामीषां वीक्षणं प्रोक्षणञ्चाङ्गिः कर्त्तव्यम् । कुतः ? ।
 “द्रव्यणासुपकृतानां हेमीयानां यथाविधि । प्रसिद्धन् वीक्षणं
 कुर्यादङ्गिरभ्युत्तणन्तथा”—इति गृह्यसंग्रहवचनात् । तदिदं द्रव्यासा-
 दनं स्थण्डिलोपलेपनात् परतएव करणीयम् । तथैवाचार्य्येण सूच-
 णात् । आचार्य्यपुत्रोऽपि गृह्यसंग्रहे । “भूमेः समूहनं कृत्वा गोम-
 येनोष्णलिय च । द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम्”—
 इत्युपलेपनात् परं द्रव्यासादनमभिधाय, पश्चात्प्रोक्षणकरणमग्निस्थाप-
 नादिकञ्चाभिहितवान् । एवञ्च, “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”—
 इत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्याभिसंबन्धः, तद्वदत्रापि
 भविष्यतैवाग्निना उत्तरस्याभिसंबन्धोबोद्धव्यः । अग्निस्थापनात् पूर्व-
 मेव द्रव्यासादनस्योपदेशादनन्यगतेर्वचनात् ।

२२० पृष्ठे १३ पंक्तौ 'गृह्यान्तरम्'—इत्यतःपरं निवेश्यं ।
 सेयमसङ्गता वर्णना । कस्मात् ? । आचार्य्यपुत्राभिहितक्रमविरोधात् ।
 तथाच गृह्यासंग्रहः । "लेखनाभ्युत्तरे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्धत् ।
 ततोभूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् । ब्रह्माणुमुपसंकल्प्य चर-
 अपणमारभेत्"—इति । कर्मप्रदीपोक्तस्तु क्रमआधानविषयः । कुतः ? ।
 तत्रैव तदभिधानात् । गृह्यान्तरमपि अन्येषामेव नास्माकम् । का-
 त्यायनादिभिर्हि तत् सूत्रितम् । ते किल काष्ठादिशाखिर्ना सूत्रकाराः ।

२२८ पृष्ठे ८ पंक्तौ, 'तत्त्वकारः'—इत्यतःपरं निवेश्यं ।
 परमार्थतः पुनर्विकल्पएवानयोर्विक्तव्यैः । कथं नाम ? । पञ्चाशद्भिर्वा-
 कुशैर्भवेत् अपरिमितैर्वा,—इति । कुतः ? । संख्यावचनस्याप्यस्मच्छाखा-
 विषयत्वात् । गृह्यासंग्रहे खल्वाचार्य्यपुत्रः "पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा",—
 इत्याह ।

२२९ पृष्ठे १६ पंक्तौ, 'उक्तम्'—इत्यतःपरं निवेश्यं ।
 इदन्विह वक्तव्यम् । कर्मप्रदीपकृता पदार्थानामुपन्यासमात्रं कृतं न तु
 क्रमोप्यमीषामभिहितः । तथाविधवचनयत्केरभावात् । तत्र, चर्चङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परिचि-
 कल्पयिषितः । स चायमाचार्य्यपुत्राभिहितप्रत्यक्षक्रमविरोधाद्भवितुं ना-
 र्हेति । तथाच "लेखनाभ्युत्तरे कृत्वा"—इत्यादि पुरस्तादुदाहृतम् ।
 तस्मादाचार्य्यपुत्रवचनात् भूमिजपं तृचेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्म-
 स्थापनं कर्त्तव्यं, ततश्चरुअपणमित्यादरणीयम् । न चेदेवम्, कर्मप्रदीप-

कृता दक्षिणामभिधाय चर्चङ्गस्थाभिधानात् दक्षिणानन्तरं चरुः स्यात् । आचार्योपि ब्रह्मस्थापनात् परम्, “अथोलूखलमूषले”— इत्यादिना चरुश्रपणं सूत्रयिष्यति । तस्मात् ‘अन्यत्’ चरुश्रपणादिकम्,—इति वर्णनीयम् । अनर्थकं तर्हि; ननु ‘अथोलूखलमूषले’— इति सूत्रयिष्यत्येव । नानर्थकम् । कुतः ? । सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । ‘अन्यत्’ चेष्टेत,—इति सामान्यतः सूत्रयित्वा, अथोलूखलमूषले,—इत्यादिना विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । आदरार्थत्वाच्च । आदरार्थं पुनरुपादानं खल्वाचार्याणां बज्जलमुपलभ्यते । शास्त्रे चास्मिन् पुनरुक्तिराचार्यस्यानुमतेति पुरस्तान्निवेदितमस्माभिः । यत्र तु चरुर्नास्ति, तत्र, अन्यत् आज्यसंस्कारादिकम्,—इत्यभिप्रेत्य वा वचनमेतदुपपादनीयम् । द्रव्यासादनन्तु आस्तां तावदिदानीं, यावदग्निस्त्रापनादपि पूर्वं करणीयमिति पुरस्तादेव व्यवस्थापितमित्यास्तां विस्तरः ।

२३१ पृष्ठे २० पंक्तौ, ‘ध्वपीत्यर्थः’—इत्यतः परं निवेश्यं ।

प्रकारान्तरमाह गृह्यासंग्रहः । “चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णांमुत्तरोऽपि वा”—इति । मुष्टिः पलमिति गृह्यासंग्रहभाष्ये वक्ष्यामः ।

२३४ पृष्ठे ११ पंक्तौ निवेश्यं ।

अभिधारणश्चेदं प्रकृतं पवित्रान्तरिक्षं कृत्वा करणीयम् । तथाच गृह्यासंग्रहः । “पवित्रान्तरिक्षं कृत्वा चरुं प्राञ्जोऽभिधारयेत् । उद्वास्य चैव विधिना एवं तन्मं न लुप्यते”—इति ।

क्रोडपत्राणि ।

२३७ पृष्ठे १८ पंक्तौ 'प्रातर्होमादिभ्यः'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
यत्र पुनश्चरुर्न क्रियते, तत्र ब्रह्मैव स्तरणकार्यं करोति, नत्वन्यत्
परिस्तरणं करणीयम् । कुतः ? । "ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चरुर्न न
कल्पितः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।

२३८ पृष्ठे १२ पंक्तौ, 'इति'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
तद्गमे परिधयोऽगृह्याकर्म्मसु न करणीयाः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।
"परिधोस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्म्मसु याज्ञिकः । उदकाञ्जयस्तिस्वस्ते वै
परिधयः स्यताः"—इति ।

२३९ पृष्ठे २ पंक्तौ, 'मन्यन्ते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्याकर्म्मसु नोपकल्पयितव्या । कुतः ? ।
"विहितप्रतिषिद्धाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्"—इति गृह्यासंग्रहवचनारः ।

२४१ पृष्ठे १८ पंक्तौ निवेश्यं ।
"एतत् सन्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्यतम्" ।

२४३ पृष्ठे ११ पंक्तौ, 'भद्रभाष्यम्'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
गृह्यासंग्रहस्त्वाह । "आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिसोदिने ।
अनधिअयणं दध्नः शेषाणां अयणं स्यतम्"—इति ।

२५५ पृष्ठे १४ पंक्तौ निवेद्यं ।

शेषान्तु प्रतिपत्त्यर्थकर्म खिष्टछादितिदर्शनम्, तेषां खल्वेतदपचारेपि
शेषस्याज्येन हेतव्यं भवति ।

२६३ पृष्ठे १७ पंक्तौ निवेद्यं ।

तदेतत् सर्व्वं पूर्व्वनिबद्धुणां मतमनुसरद्विरस्माभिव्याख्यातं विचारितञ्च ।
परमार्थतस्तु प्रतिपत्तिरेवैतन्न भवति । कुतः? । निर्देशसामान्यात् ।
“ततएव वर्द्धिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”—इति वदत्रापि, “तत-
एव वर्द्धिषः कुशमुष्टिमादाय”—इति निर्दिश्यते । अस्माच्च निर्देश-
सामान्यात् तत्रैव अत्रापि स्तृतशेषाणि वर्द्धिषि हृदयमागच्छन्ति ।
आगच्छन्ति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् । स्तृतानां वर्द्धि-
षामिदानीं प्रतिपिपातयित्वादिति चेत् । न । प्रमाणाभावात् ।
प्रतिपत्तिप्राये वचनादिति चेत् । न । अशिद्धेः । कथमशिद्धिः? ।
आग्नेयादीनामप्रतिपत्तीनां सन्निहिततरत्वात् । तदेवं प्रमाणविशेषस्या-
भावात् विनियुक्तविनियोगेन खल्वपि युक्तोवर्णयितुम् । प्रतिपत्ति-
प्रायेवचनात् खल्वानुमानिकं प्रतिपत्तित्वं परिचिकल्पयिषितम् । तच्चै-
तत् न्यार्याविरोधान्न सेद्गुमर्हति । तस्मात् “विरोधे च अतिविशेषाद-
व्यक्तः शेषे”—इति सिद्धान्तात् स्तृतशेषादेव वर्द्धिषः कुशमुष्टिमादाय,
—इति व्याख्येयम् । तदेतदाचार्य्यपुत्रः स्पष्टयाञ्चकार गृह्यासंघे ।
“स्तृतेभ्योव प्रषिञ्चीयात् घातयामं स्तृतं स्तृतम् । स्तृतशेषान्ततोऽप्यञ्च
यज्ञवास्तुक्रिया तथा”—इति । यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा चाज्येन
पूर्णाहुतिर्हेतव्या । तथाच गृह्यासंघः । “यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा

विधिदृष्टेन कर्षणा । आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामि-
कीम्"—इति ।

२६८ पृष्ठे २५० नैवेद्यं ।

सूत्रद्वयं वैतत्,—‘पूर्णपात्रोदक्षिणा’—इति, ‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इति
च । तत्र, ‘पूर्णपात्रोदक्षिणा’—इत्यनेन, पूर्णपात्रं दक्षिणां भवति
कर्षणाम्, अनुच्यमानायां दक्षिणायाम्—इत्युच्यते । कथं ज्ञायते ? ।
अनुच्यमानायां दक्षिणायां पूर्णपात्रादिका दक्षिणा भवति,—इति
कर्षप्रदीपवचनात् ।

‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इत्यनेन ब्रह्मणे दक्षिणायादानमुपदिश्यते ।
तदनेन तत्शब्देन दक्षिणैव परामृश्यते न पूर्णपात्रम् । कस्मात् ? ।
सन्निहिततरत्वात् दक्षिणायाः, व्यपेतत्वाच्च पूर्णपात्रस्य । अर्थवत्त्वाच्च ।
दक्षिणादानेन हि नः प्रयोजनं न पूर्णपात्रदानेन । लिङ्गव्यत्ययस्तु
भवतोऽपि समानः । ‘ब्रह्मणे दक्षिणा देया’—इति कात्यायनवचना-
च्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । स खल्वस्यष्टानां गोभिलोक्तानां प्रतीपवत्
स्पष्टमुपदेष्टा,—इत्यवोचाम ।

२७० पृष्ठे १२५० नैवेद्यं ।

अथ वा । एकोब्रह्मैव ऋत्विगिति ब्रह्मणे दक्षिणादाने हेतुवचनमे-
तत् । हेतात्पत्त्यस्य ऋत्विगित्याब्रह्मायासुत्तरं सूत्रं प्रवर्ष्यति ।

२८० पृष्ठे ३ पंक्तौ 'वाभिषेकः'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
तथाच गृह्यासंग्रहः । "सर्व्वयज्ञेषु विप्राणामङ्गिः पूर्णं प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सुरोन्नभाह्वापोऽङ्गिरेवाभिषेचयेत्"—इति ।

२८१ पृष्ठे २१ पंक्तौ 'रित्येतत्'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
तथाच गृह्यासंग्रहः । "महानदीषु या आपः कौष्यान्याश्च द्वेषु च ।
गन्धर्वणरसैर्युक्ताध्रुवास्तादति निश्चयः"—इति । तदेवं ध्रुवाभिरङ्गिः

२८२ पृष्ठे २ पंक्तौ 'इत्यन्ये'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
रस्तुतस्तु गन्धमात्स्यैरदकुम्भमलङ्कृत्य प्रावृतांशोधारयेत् । कथं ज्ञा-
यते ? । "गन्धमात्स्यैरलङ्कृत्य सकुम्भोवागत्यतः शुचिः । धारयेत् चिषु
वर्णेषु प्रावृतांशोद्विजोत्तमः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।

२८३ पृष्ठे १५ पंक्तौ निवेश्यं ।
अत्र च, "स्ववर्णाभिरनिन्द्याभिरङ्गिरत्तमिश्रितैः । स्नातं चतुर्भिः-
कलसैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र स्नावनम्"—इति गृह्यासंग्रहोक्तोविशेषो
•द्रष्टव्यः ।

२८७ पृष्ठे २ पंक्तौ निवेश्यं ।
तथाच गृह्यासंग्रहः । "यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः
•स्यत् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्त्रीणं पदं व्रजेत् । पदा प्रपद्य पन्थानं
पतियानं संजपेद्बधूः । वरोवाऽच जपेन्मन्त्रमाकटान्तादितिस्त्रितः"
—इति ।

३०५ पृष्ठे ३ पंक्तौ, 'इति'—इत्यतः परं निवेशं ।

वस्तुतस्तु, "तथा साजाञ्जलिर्बध्वा ह्ययतेऽङ्गुलिपर्वभिः"—इति गृह्या-
संग्रहोक्तप्रकारेणास्माकमयं हेमोभवति, न शाखान्तरोक्तप्रकारेण ।
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयकरणस्य निषेधादिति द्रष्टव्यम् ।.

३०८ पृष्ठे ४ पंक्तौ निवेशं ।

"प्राजयाहसुदयाहं ब्रह्माण्डत्विकं तथा । एतानि वाह्यतः कृत्वा
शेषाणान्तु प्रदक्षिणम्"—इति । यश्चायं हेमात् परतः परिणयः,
सोऽयं ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु द्रष्टव्यः । गान्धर्वादिषु पुनर्ब्रह्मविवाहेषु प्रथ-
ममेव परिणयः ततो हेमः करणीयः । तथा च गृह्यासंग्रहः । "ब्रह्म-
स्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः । पूर्वं हेमविधिः प्रोक्तः
पश्चात् परिणयः स्मृतः । गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्धोमो विधीयते"—इति । स खल्वयमा-
चार्यो ब्राह्म्यादीन् प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य हेमात् परतः परिणयनं
सूत्रयाञ्चकार,—इति स्मिष्यते ।

३०९ पृष्ठे १२ पंक्तौ 'गृह्यान्तराच्च'—इत्यतः परं निवेशं ।

नैतत् समीचीनम् । कुतः ? । स्वशास्त्रविरोधात् । तथा च गृह्या-
संग्रहः । "एवं साजहविः शेषं ह्ययते सूर्पजिह्वया"—इति । तस्मा-
दस्माकं सूर्पजिह्वयैतद्धोतव्यं भवति ।

३१२ पृष्ठे ७पंक्तौ, निवेश्यं ।

तृथाच गृह्णासंघः । 'विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रादाग्न्यत्यवाचकाः ।
वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्तिक्राज्यवैश्वयोः',—इति ।

३१८ पृष्ठे १ ७पंक्तौ 'रुच्यते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

तृथाच गृह्णासंघः । "ऊत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ।
स्रुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सत्यातश्चैव तं विदुः"—इति ।

३२३ पृष्ठे ८पंक्तौ 'प्रमाणाभावात्'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु आसुरादिविवाहेऽढायाः प्रेतकृत्यं पितृगोत्रेण कर्मव्यमिति
दृढश्रुतातपेनोक्तम् । यथा । "आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म-
वित्"—इति । सपिण्डीकरणन्वखास्तन्मात्रादिभिः करणीयमित्याह
स एव । "तन्मात्रा तत्पितामह्या तत्श्वश्रू वा सपिण्डनम् । आसु-
रादिविवाहेषु विद्वानां योषितां भवेत्"—इति । एवमपि, सपि-
ण्डीकरणेनैकभूर्त्तित्वप्राप्तेर्हेतुत्वेनोपादानात् प्राचीनं वचनम्—चतुर्थीतः
पूर्वमेव या संस्थिता, तद्विषयमेव पर्यवस्यति,—इति ध्येयम् ।

३२७ पृष्ठे ७पंक्तौ निवेश्यं ।

परमार्थतस्तु, तत्र 'हविष्यमन्नम्'—इति सूत्रयन् एतदेवाचारलक्षणं
व्याकरोति । तस्मात्,—“अयुक्तमन्त्रलवणैरपर्युषितमेव च । हविष्य-
मेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यसंयुतम्"—इति गृह्णासंघोक्ताश्रयणं बोद्धव्यम् ।

३४४ पृष्ठे १५ पंक्तौ 'एवायमर्थः'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु, उद्वर्त्तनं नखरोमच्छेदनं मेखलायाः स्तम्भस्य द्वासनमु-
च्यते । कथं ज्ञायते? । "उद्वर्त्तनं नखच्छेदोरोमच्छेदनमेव च ।
स्तम्भं मेखलायाश्च द्वासनानि विदुर्व्युधाः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।
एतदविदांसएव 'क्रामयित्वा'—इति पठन्ति । तदत्रद्वेयम् ।

३५३ पृष्ठे ३ पंक्तौ निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु मन्त्रान्तादेशे व्याहृतयः प्रयोक्तव्याभवन्ति । कुतः? । "यत्र
मन्त्रान् विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत्"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।
चरप्रपणादिकमेव तृष्णीं कर्त्तव्यमिति तत्रैव ज्ञेयम् । तस्मात् व्याह-
तिभिरंशस्थाभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदेशस्य,—इत्यादरणीयम् ।

३६६ पृष्ठे १ पंक्तौ 'सिद्धम्) ।'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

अथ वा । युग्मम्—इति च्छेदः । युग्ममुभयतः फलम्, तं पूर्वं
माहृतम्,—

३६७ पृष्ठे १८ पंक्तौ निवेश्यम् ।

तत्र ब्रूमः । यन्तावदुक्तम्,—प्रथमएवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्योव्या
प्रियन्ते एवमुत्तरयोः,—इति, एतद्गृहीतम् । यत् पुनरुक्तम्,—उन्नय-
नचित्वादर्भपिञ्जल्योपि नवैव सम्यद्यन्ते,—इति, एतन्नानुजानीमः ।
किं कारणम्? । मानाभावात् । 'भूरितिदर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं
भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्'—इति वचनात् खलु तिसृणांमेव

दर्भपिञ्जलीनां सर्वैरुन्नयनैः संबन्धोऽवगम्यते । नासौ युज्यते विना-
कारणमुत्सद्युम् । तस्मात्—एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्,—
इत्यसङ्गतं वचनम् । तथाच गृह्यासंग्रहः । “सीमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्ति-
संसाभिस्त्रिरुन्नयेत्”—इति । तस्मात् तिस्रएव दर्भपिञ्जल्यस्ताभिरेव
प्रथममुन्नयनं ताभिरेव द्वितीय ताभिरेव तृतीयमित्याख्येयम् ।

३६८ पृष्ठे २ पंक्तौ ‘प्रचालनम्’—इत्यतः परं निवेश्यं ।
निर्व्वपणन्वत्र नास्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः । “चूडाकर्षणि सीमन्ते
यस्य पाकः सदा गृहे । विवाहेचैव साजानां नोक्तोनिर्व्वपणोविधिः”
—इति ।

४०४ पृष्ठे १ पंक्तौ निवेश्यं ।

इति । “दक्षिणाकपर्दाः शिष्टाश्चात्रेयास्तिकपर्दिनः । आङ्गिरसः
पञ्चचूडामुण्डाम्भोः शिखिनोऽन्ये” ।

४३८ पृष्ठे ७ पंक्तौ, ‘शब्दस्यार्थः’—इत्यतः परं निवेश्यं ।
वस्तुतस्तु सावित्रव्रतमष्टभिर्वर्षेमासैर्दिनेर्वा करणीयम् । कुतः ? ।
“समामासाश्चोरात्रास्तुल्यज्राह्मणचोदिताः । सावित्रमष्टभिर्वर्षैः कार्यं
मासैर्दिनेषु वा”—इति गृह्यासंग्रहवचनात् । तस्मात् नात्र संवत्सर-
व्रताचरणनियमः । ‘नाचरिथ्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्’—इति गोदाना-
दिव्रतविषयम् । कथं ज्ञायते ? । गोदानव्रतएव तदभिधानात् ।

४४२ पृष्ठे ११ पंक्तौ निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु गोदानादिभ्रतएवोपनयने नियमोयं न प्राचीनेषुपनयने । तत्र विशेषस्याभिधानात् । अतिक्रम्याभिधानाच्चास्य । सोयमुपनयतिः सन्निहितमेवोपनयनमभिधत्ते न प्राचीनमपि । व्यक्तवचनः खल्वयं सन्निहिता व्यक्तिं शक्नोति वदितुं, नलन्याम् । आग्नेयीन्यायात् । परः तोवक्ष्यमाणानां धर्माणां यथा प्राचीनोपनयनगोचरत्वमपि, तथाऽभिहितमस्माभिः,—“वार्त्तश्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति”—इत्यत्र । परतश्चैतद्वक्ष्यामः ।

४८२ पृष्ठे ३ पंक्तौ निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु, अस्माकमुपाकरणद्वैविध्येऽनुत्सर्गस्य न द्वैविध्यम् । उत्सर्गः खल्वेकएवोभयोरप्युपाकरणयोः प्रौष्ठपदे तैषां स्यात् । कुतः ? । उभयमुपाकरणं सूत्रयित्वा परतस्त्वैवामुत्सर्गस्य सूत्रणात्तथाऽवगतेः । अतएव कात्यायनोपि ‘प्रौष्ठपदे तिथ्येण वद्विः’—इत्यादिना तथैवाह । नचेदमुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनमित्यत्र प्रमाणमस्ति । तथात्वे-चोत्सर्गान्तरं नस्यादेव । अनुपदेशात् । तस्मादेकएवोत्सर्गः प्रौष्ठपदे तिथ्येणेत्यवधार्यते । अतएवोभयमुपाकरणमुपदिश्य “उत्सर्गस्यैक एवैषां तैषां प्रौष्ठपदेऽपि च”—इत्येकमेवोत्सर्गमुभयोषामभिधत्ते । न च प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकरणकर्तुंस्तत्रैव पुनस्तिथ्येणोत्सर्गान्तरं सम्भवतीतिवाच्यम् । वर्षान्तरे प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकरणकर्तुं वर्षान्तरे तत्रैव तिथ्ये-चोत्सर्गसम्भवात् । तथा गार्ग्यः । “सिंहे रवौ तु पुष्यर्त्ते पूर्वाह्नेऽविवरे वद्विः । इन्द्रो गामिस्त्रिताः कुर्युर्हत्सर्गं खल्वच्छन्दसाम् । इन्द्र-

पक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम्”—इति सिंहे रवौ पुष्यर्त्वे उत्सर्ग-
 मभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिधानएतदेवाह । अस्माद्वचनादस्माक-
 सुपाकरणे अपराह्नः कालः स्यात् । “अथायानामुपाकर्म्मं कुर्यात्
 कालेऽपराह्नके । पूर्व्राह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः”—इति
 परिशिष्टवचनाच्चैतदेवं प्रतिपन्नव्यम् । गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिः ।
 यदा पुनः सिंहस्ये सूर्य्ये प्रोक्तपक्षे चोहस्तः तस्मात् प्राचीनः पुष्यः
 कर्कटस्ये रवौ भवति, तदा तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः । कुतः ? ।
 “मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्व्वोभवेद् यदा । तदा तु श्रावणे कुर्यात्-
 दुत्सर्गं कन्दसां द्विजः”—इति परिशिष्टोक्तेः । तथा प्रौष्ठपदे हस्तस्य
 दुष्टत्वे तत्रोपाकरणं निषेधति चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ स्यतिः । “उपा-
 कर्म्मं न कुर्व्वन्ति क्रमात् सामर्ग्यजुर्व्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रावण-
 पर्व्वसु”—इति । तदेवभूतस्यले श्रावणएव हस्ते उपाकरणं कर्म्मव्यं
 भवति । “वक्रुचाः श्रावणे चैव हस्तर्त्वे सामवेदिनः”—इति परिशिष्टवच-
 नात् । श्रावणे हि वक्रुचाः श्रावणेनोपाकुर्व्वन्ति । गोभिलस्यैतदिति
 निर्णयामृतकारः । “धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रच्छत्समन्वितम् । श्रावणं
 कर्म्मकुर्व्वीरन् च्छगयजुःसामपाठकाः”—इति परिशिष्टवचनान्तरेपि
 श्रावणं कर्म्मिति समाख्यया तथाऽवगम्यते । विशेषमाहर्तुर्द्वुमनुका-
 त्यायनौ । “अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिग्रहणं तदा । उपाकर्म्मं न
 कुर्व्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्”—इति ।

तस्मादियमेवावधारणा,—प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपकृत्य देवपर्व्वाणि-
 गेयगानादीनि तावदधीयीतं यावत् अर्द्धान्तरे प्रौष्ठपदे तिथिः भवति ।
 उदगयने चोपाकृत्योत्तरारण्यकादिकं यावत् षण्मासानधीयीत । ततः

प्रौष्ठपदे तिथ्येण द्वयोर्हृतसर्गं कुर्यात् । उत्सर्गात् परतस्तु यावदन्य-
दुपाकरणं न क्रियते, तावदेदं त व्याहरेदन्यत्र ब्रह्मयज्ञात् । अस्र-
च्छास्त्रे तथैवोपदेशात् । एवञ्च, उत्सर्गात् परमपि शूक्लपत्रेषु हृन्द-
सामध्ययनबोधकानि यानि मन्वादिवचनान्युदाहृतानि, तानि अस्र-
ज्ञातिरिक्तविषयाणि बोद्धव्यानि । अस्रच्छास्त्रे प्रौष्ठपदशूक्लपत्रे तिथ्ये-
णोत्सर्गात् परतः पुनस्तत्रैव हस्तेनोपाकरणविधानात् तेषां वचनानां
न खल्वचावकाशाभवतीति ।

५१ ५ पृष्ठे ५ पंक्तौ निवेश्यं ।

“क्षुत्ते द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडवो-
न्मानं ततस्तु स्त्रावयेत् पटात् । मस्याच्चूर्णद्रवः फाण्डः”—इत्युक्त
लक्षणाभि

५६० पृष्ठे १ पंक्तौ “व्यैत्यर्थः”—इत्यतः परं निवेश्यं ।

अथवा । त्रुष्णीमिति वचनादमन्त्रकमेवैतान् बलीन् हरेत् ।

५६१ पृष्ठे ८ पंक्तौ “बोद्धव्यः”—इत्यतः परं निवेश्यं ।

सेयमसङ्गता वर्णना भट्टनारायणस्य । कस्मात्? । “दधि सर्पिश्च
संपूक्तः प्रोक्तो ह्येष पृषातकः । षोडशकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्वतः”
इति मृद्भासंग्रहविरोधात् । तस्मादग्नेरुत्तरपूर्वतः समासादिते सतीति
वर्णनीयम् ।

६५० पृष्ठे १८ पंक्तौ निवेश्य ।

अथ किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । सूत्रतन्तुनिधानश्चेदं—“एतद्ःपितरोवाचः”
—इति मन्त्रमुच्चार्य सूचितप्रकारेण करणीयम् । कथं ज्ञायते ? ।
पद्यंमानमन्त्रकाण्डे अस्मिन्नवसरे मन्त्रस्यैतस्य पठितत्वात् । सचेन्न
विनियुज्येत, अनर्थकस्तस्य पाठः स्यात् । नचार्थवानाम्नायोऽनर्थकः
कर्त्तव्यः । कथन्तर्ह्यस्मिन्नर्थे सूत्रं न दृश्यते ? । प्रत्येकमभिलापं सूत्र-
यितुं प्रवृत्तः खल्वयमाचार्योऽविनियोगं मन्त्रस्य न सूत्रयाञ्चकार ।
सकृद्धि चीन् पित्रादीनुद्दिश्य मन्त्रोऽयं पठितव्योभवति । लिङ्गाच्चात्रैव
कर्षणि विनियोगं मन्त्रस्य सुज्ञानं मन्यते,—इति । कथं पुनरवगम्यते
चीन् पित्रादीनुद्दिश्य सकृदेव मन्त्रः पठितव्यइति । बह्ववचनादिद्वाराह ।
‘नमोऽवः पितरः’—इत्यादौ खल्वस्मिन् वाक्यप्रवाहे पित्रादिषु त्रिव्येव
बह्ववचनान्तपितृपदप्रयोगादत्रापि तथैवावधार्यते । न खल्वस्यैव पूर्व-
स्मिन् परस्मिंश्च वाक्यप्रवाहे पित्रादित्रिके बह्ववचनान्तपितृपदस्य
प्रयोगेऽवधृते इहैवाकस्मादूर्द्ध्वरतीयन्यायेन एकैकस्मिन् पित्रादौ
तथाप्रयोगइति शक्यमवगन्तुम् । कारणाभावात् । तस्मात् सकृदेव
मन्त्रपाठः, अभिलापस्तु प्रत्येकमिति सिद्धम् ।

७५० पृष्ठे १८ पंक्तौ ‘इत्यादिना’—इत्यतः परं निवेश्य ।

‘बाह्वन्तं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्यं, दधिमधुभ्याश्च
मधुपर्कोविधीयते । कांस्येनैवाहनीयस्य निनयेदर्थमञ्जलौ । कांस्या-
पिधानं कांस्यस्य मधुपर्कं निवेदयेत्”—इति कर्मप्रदीपवचनेनच

७५८ पृष्ठे ११ पंक्तौ, 'भवति'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

अपिच । 'साक्षतं सुमनोयुक्तम्'—इत्यादिवचनेन द्वितीयं मधुपर्कमभि-
धाय 'कांस्थेनैव'—इत्यादि तत्परवचनेन तस्यापि कांस्यापिधानत्वं
कांस्थस्त्वञ्च कात्यायनः प्राह । सत्केकदेशदर्शी परवचनमजानानां—
मन्यते,—द्वितीये मधुपर्के पात्रस्थानुपदेशः,—इति ।

—

७६७ पृष्ठे १० पंक्तौ निवेश्यं ।

तत्र गृह्याकर्षस्वाचार्यपुत्रोक्तएवप्रकारः । कस्मात् ? । "एषलेख-
विधिः प्रोक्तोगृह्याकर्षसु सर्वसु"—इत्युपसंहारात् । कात्यायनोक्तस्तु
प्रकारः पारिशेष्यादन्यत्र निविशते इति द्रष्टव्यं ।

—

८०० पृष्ठे ५ पंक्तौ "देवलवचनात्" । इत्यतः परं निवेश्यं ।

पक्षकल्पेऽपि शस्त्रहतानां आङ्गमेव चतुर्दश्यां भवति नान्येषां । कथं
ज्ञायते ? । "नैव आङ्गं चतुर्दश्यां कुर्याच्छस्त्रहतादृते । पक्षआङ्गेऽपि
कर्त्तव्ये आङ्गग्रहणैव सा तिथिः" । इतिवचनादिति कल्पतरुप्रसृतयः ।
चतुर्दशीत्यागे पञ्चदशादिआङ्गसम्पत्तये पौर्णमास्यां आङ्गमुक्तं स्मृति-
सागरे । "निखिलन्तु यदा पक्षं आङ्गं कर्त्तुमिहेच्छति । पौर्णमासीं
समारभ्य तदा आङ्गं समाचरेत् । पौर्णमास्यान्तु पूर्वाह्ने आङ्गं ना-
न्दीमुखं चरेत् । प्रपितामहाच्च ये पूर्वं त्रयानान्दामुखास्तु ते" ।
इति । युक्तस्तु कार्ष्णाजिनिवचनादनयोर्विकल्पइति ।

—

गृह्यसूत्राणामकारादिक्रमेण सूची ।

सूत्रं ।	श्लो० ।	सूत्रं ।	श्लो० ।
अद्यतश्चेत्	८३	अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना...	६४१
अद्यतधानां-... ..	४८५	अत ऊर्ध्वं वृद्धशीलीः...	५२३
अद्यभङ्गे	३३३	अत ऊर्ध्वमसमालम्बन- ...	३७८
अद्विषी नासिके	६६	अत्रार्धमित्याहुः	३२७
अक्षीरिण्यो-... ..	७०७	अत्रैनमाचार्यो-	५२१
अप्रये स्वाहेतिपूर्वां-... ..	८६	अथ जन्थानामेको-	२६१
अप्रये स्वाहेतिमध्ये-... ..	२५१	अथ जपति यत्ते	३८०
अप्रये खिद्यन्ते	२५३	अथ जपत्यायमगात्	३६६
अग्निमभिमुखो-	२२४	अथ जुहोति-... ..	३८४
अग्निमान्य-	४६७	अथ दर्शपूर्णमासयोः	१८३
अग्निमुपसमाधाय कुशैः	२३४	अथ निज्जते	६४८
अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य	७६	अथ पश्चात्	२३१
अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ता-	३४०	अथ पितृदैवत्वेषु	६७३
अग्निं यजेत	५४४	अथ पितृनावाहयत्येत	६४२
अग्निः प्राश्नातु	५७३	अथ पूर्णं चात्रेण	३६८
अग्नें व्रतयतइति	४१७	अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं	
अग्नौ कपाल-... ..	५५०	हृत्वाग्नेणाग्निं	२२०
अग्नौ करिव्यामी-	६३३	अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं	
अग्नेण नाग्निं-... ..	६०२	हुत्वा दर्मान्	५७५
अङ्गुष्ठाभ्याश्चोप-	२४२	अथ प्रत्युपस्पर्शनानि	७४
अजः केश-	४४१	अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति	८७
अजेन वा	७१६	अथ ब्राह्मणान्	२६६
अत ऊर्ध्वं पतित-	३४१	अथ भैक्षं	४२६

सूत्रं।	श्लो।	सूत्रं।	श्लो।
अथ माता शुचिना वसनेन		अथ सीमन्तमूर्द्ध-	३६६
• कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत		अथ सोष्यन्तीष्टोमः	३७१
उदक्षं कर्त्तुं	३८४	अथ संस्तूपं	१४०
अथ माता शुचिना वसनेन		अथ खिलकृत-	२५२
कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत		अथ हविर्निर्व्वपति	२३०
• उदक्षं पित्रे	३८०	अथ हविवउप-	२५०
अथ माता शुचिना वसनेन		अथ हविष्यस्यान्नस्याधौ	८०
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्ने-	३८८	अथ हविष्यस्यान्नस्योद्भृत्य	११६
अथ यथार्थं	३५३।३५७	अथाङ्गलिङ्गतो-	६५०
अथ यदस्यान्यदन्न-	२६५	अथातश्चतुर्थीकर्म्म	३३६
अथ यदहः पूर्वो भवति	२०३	अथातस्तृतीये	३६५
अथ यदहश्चतस्रस्यो-	२०४	अथातोऽष्टह्या-	३
अथ यदहश्चन्द्रमा	१८५	अथातो हलाभियोगः	६७६
अथ र्यदाधिगच्छेत्	२७८	अथातः श्रवणाकर्म्म	५४८
अथ यदि ऋद्धेभौ	२७२	अथातः षोडशे	१३६
अथ यदि दधिपयो-	८३	अथापरं ... ३५३।३५०।६६६।७३३।	
अथ यस्तत् करिष्यन् भवति		अथापरं नलिं	१३६
पश्चात्	३६८	अथापरान्	१३८
अथ यस्तत् करिष्यन् भवति		अथापरारह्यवा-	२१२
पश्चादग्ने-	३८३	अथापि रौक्कि ब्राह्मणं	४५६
अथ यस्याः पाणिं	२६३	अथाप्युदाहरन्ति ६०।१७८.२७७	
अथ येऽत ऊर्द्धं	३८१	अथाज्ञवनं	५१४
अथ नलीन् हरेत्	१३१	अथामुष्माच्च	६२२
अथ वाग्यतो नलीन्	११५	अथायसेन	४०१
अथ बीरतरैश्च	३६७	अथेध्मानुपकल्पयते	२०५
अथ सीमन्तकरयं	३५८	अथैतदाव्य-	२४३

सूत्रं ।	पृष्ठ ।	सूत्रं ।	पृष्ठ ।
अथैतद्वलिशेष-	१४१	अनुप्रवचनीयेष्वेवं	४७०
अथैतद्वविषयश्चिह्न-	२६४	अनुग्रहरति	६०५
अथैनमद्भि-	२६१	अनुपृष्ठं पतिः	३००
अथैनामनु	३२०	अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतउप-	३८४
अथैनामुद-	६००	अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतोऽव-	३८०
अथैने अद्भिरनु	२४१	अनुमतेऽनु	७८
अथैने अद्भिरभ्युच्य	२४३	अनुमन्विता	३२०
अथैनं त्रिः प्रदक्षिण-	४२६	अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य	७४
अथैनं प्रदक्षिण	४२२	अन्तर्याम-	४४६
अथैनं संप्रेष्यति	४२४	अन्तरेणाग्राचार्य्या	४१८
अथोदपात्रान्	६४३	अन्नस्य दृतमेवेति	७४३
अथोपसीदत्वधीहि	४२७	अन्नस्य रात्रिुरसी-	७६२
अथोलखलमवले	२३०	अन्यतरु धनं	२१२
अद्भुते कुलपत्योः	५०५	अन्यत्र यज्ञात्	७६८
अधएवैतां	२१७	अन्यत्र वामाच्च	६०६
अध्वनि चतुष्पथा-	३३२	अन्यत्र शाक्त-	५२६
अनङ्गान् कसेा-	४६६	अन्यां हिरण्यखजः	५२८
अनन्तराअवरे	५८२	अन्यलक्यस्थालीपाकेन	६६५
अनन्तराश्च भार्याः... ..	५८२	अपउपस्पृश्य यथार्थं	५८४
अनवेक्षमाणः	७२८	अपउपस्पृश्याथ	२२७
अनाज्ञातेषु यथादेशं	६७५	अपउपस्पृश्यैवमेवेतरयोः	
अनियमेवा	४६३	... ६३२।६४३।६४४।६४८।६५१।	
अनीश्वरोह	२१६	अपश्यादायी	४५८
अनुगुप्ताअप	३३	अपपर्यावृत्त्या-	६४७
अनुज्ञातोदारान्	५१०	अपवर्गोऽभिरूप-	३०
अनुद्धारश्च	७१२	अपवृत्ते कर्मणि	२८२

सूचं ।	पृष्ठ ।	सूचं ।	पृष्ठ ।
अपरश्रोवा	६१९	अवान्तरदेशेषु	७२१
अपरिमितं	२७१	अभिघारयत्यवदानानि	२५१
अपरेण कषूः	६२५	अभितस्त्रत्वार्युपलिम्पन्ति	५४६
अपरेणाभिमानडुहं	३१७	अभिवादनीयं	४२०
अपरेणाभिमादको-	३११	अभूमोदृतो-... ..	६५५
अपाञ्चैवोपरिष्ठात्	१६६	अमन्तानित्यौद्गाहमानिः	५६५
अपि वा कुम्भाद्वा	५७	अमावस्यायां	६६६
अपि वा गोर्गास-	६१३	अमुष्मै त्वा	२३१
अपि वा नमोविष्णवइति	२२६	अमोघं	७३५
अपिवान्दोब्राह्मणः	१५४	अयुदान्तं	३६१
अपिवान्यं मद्यित्वा	५२	अरथ्ये प्रपदं	६८८
अपि वा वज्रयाजिन-	५१	अरिष्टं साम-	५८४
अपि वा यज्ञियाना-	२७५	अरन्धतीञ्च	३१६
अपि वाऽरथ्ये कत्त-	६१३	अर्द्धमासमभुक्त्वा	६६१
अपि वाऽरथ्ये तिष्ठे-	४६६	अर्थमगं	३०६
अपि वा सायं	५७	अलक्ष्मीनिर्गोदः	६६६
अपि वा स्थालीपाकं	६१२	अलाभे वा	४१७
अपि वाऽऽ चित्तामे-	२६०	अविमिथुनं	४४०
अपिह सुदाः... ..	२७२	अविमिथुनयोः	७५०
अपः पानाय	६००	अशक्तौ वा	६६१
अप्यपरवान्ततो-	२७६	अश्वत्यादग्निभयं	७१३
अप्सु पिण्डान्	६५५	अश्वमिथुनं	४४०
अवद्यन्त्यवदानानि	६०६	अष्टकामावस्यासु	४६६
अवलोकन-	४४४	अष्टकायै स्वाहेति	६७२
अवसिक्तायाः	३१३	अष्टका रात्रिदेवता	५८६
अवज्जवादी	२१२	अष्टगृहीतं	७१८

सूचं ।	पृष्ठे ।	सूचं ।	पृष्ठे ।
अष्टौ चापूपान्	५६४	आचितशतकामो-	७०१
असगोत्रान्	५११	आचितसहस्रकामो-	७४७
असंख्यार्दं	५७०	आच्छादयेद्गुरु-	४६६
अस्तमिते चमस-	५५१	आज्यमादित्य-	७४२
अस्तमिते समिध-	४३१	आज्यलिप्ते वा	५०८
अहरहस्तूष्णीं	५५६	आज्याहुतिध्वनादेशे	२८१०
अहुतस्य	२७६	आज्याहुतिध्वान्यमेव	२८०
अहोरात्रं	५०३	आज्यं स्थालीपाकीयान्	२१०
—			
आ			
आखुराजस्रोत्करेषु	६८०	आदित्यदेवतो-	७१३
आगतेष्वित्येके	३२८	आदित्यव्रतन्तु	४५२
आग्नेयश्वानाहिताग्ने-	२५६	आदेशनात्	४७६
आग्नेयी पित्या वा	५८८	आनहुहे गोमये	४२४
आग्नेयेऽज-	४७२	आनहुहेगोमयः	३६७
आग्नेयोवाग्नीषोमीयोवा	२५६	आनुपूर्वप्रणव्यतिहरन्	७२१
आग्रहायण्यां	५७४	आमावासेन हविषा	१८६
आचान्तोदकाय	७६५	आयसान्	७३३
आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्यो-	४८६	आश्वयुज्यां	५६१
आचान्तोदकाः प्रत्यभिष्टशेरन्	५७१	आषोडशाद्वर्षाद्-	४०७
आचार्यकृत्विक्	७६८	आसायमाहुतैः	२७३
आचार्याणाञ्चोदकोत्सेचन-	४८८	आसीत नत्तं	४५६
आचार्याधीनोभवान्यत्रा-	४४३	आसीनश्वाधौ	१५३
आचार्याधीनः	४५८	आसीनः पितृभ्यो-	१५३
आचार्याय भैक्षं	४३१	आस्थाता तेजयतु	५२१
आचार्यं सपरिवत्स-	५२०	आहस्यत्वं मासं	३८७

खं ।	पृष्ठे ।	खं ।	पृष्ठे ।
आङ्गतेराङ्गतेस्तु सम्पातमुद-		उत्तरतोगां	७५३
पात्रे	३४४	उत्तरतोमे-... ..	५५८
आङ्गतेराङ्गतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि	३१८	उत्तरतोऽपां पूर्वाः	२३८
—			
इ			
इतरदन्वाहार्यं	६६६	उत्तरामिथेके	१८४
इति कौत्सः	५६१	उत्तरार्जे परिष्ठतस्य	६१८
इति गृहमेधिप्रतं	१५५	उत्तरस्यां	६१०
इति विकल्पः	४५४	उत्तरामिथेके	१८४
इदमहमिमां	७५४	उत्तरार्जे परिष्ठतस्य	६१८
इन्द्राणाः स्थालीपाकः	६८०	उत्तरात् कुमारं	३३६
इन्द्रामवदादिति च... ..	७४०	उदक्कूलेषु	६८८
इन्द्रायेति पुरस्तात्... ..	७२३	उदक्प्रवशां	५८२
इन्द्रियाण्यङ्गिः	६८	उदक्पूर्व्यं	६३१
इमं क्षोममिति	६८३	उदक्साधिवोहि	४६२
—			
ई			
ईक्ष्मन्	३११	उदग्द्वारं	७११
—			
उ			
उच्छिष्टोद्देवातो-	७४	उदगमे रत्तृह्य कुशली-	४०३
उत्तहजेत् क्वाथान्	५७७	उदगमे रत्तृह्य प्रक्षाल्य	६७
उत्तह्व्यापा-... ..	४२१	उदगमे रत्तृह्य प्राडाचार्य-	४२५
उत्तह्य नामि-	४२२	उदगयैक्तृणैः... ..	५८१
उत्तह्य हृदय-	४२३	उदगयने च	४८७
उत्तमायां	६४६	उदगयने पूर्वपक्षे	१६
		उदङ्घं मात्रे.. ..	३८२
		उदपात्रान्तः	६७०
		उद्भृताभिरङ्गि-	४७६
		उद्भृत्य स्थालीपाकं	३२६
		उन्धनप्रभृति.. ..	४०२
		उपनयनेनैवोपनयनं	४४१
		उपनिनयत्तपां	५५३

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
उपन्याहृत्य	५०६	ऋषभपूजा	५०५
उपमूलकानाः	२०८		
उपधातायार्घ्यं-	५२२		
उपरि श्रय्यां	४४३	ए	
उपरिष्टाष्वाचार्यस्य	४१६	एककपालान्	१६४
उपरिष्टाद्वैद्यं	६८७	एकधान्य-	४७५
उपसन्ने	५०४	एकविंशति-	३६६
उपेत्यव सनवतः	७४६	एकभूर्यास्यात्म-	६६०
उपोत्थायादित्य-	५१७	एका कर्षूः	६६६
उपोपविश्व	५२०	एकात्तथ्याया-	७३१
उपोषिताय	४६४	एकैकं वानुनिधान-	१३४
उपोष्य तु	६८७	एतदतद्धितं	३६१
उभयतएके	४८८	एतद्व्रतमर्द्धमास-	६६१
उभयेधूमय-	६८८	एतद्व्यञ्जवास्त्रिवाचक्षते	२६१
उभाभ्यां पाणिभ्यां	४०२	एतमुत्थं मधुना	५७३
उल्कापाते	४६६	एतयैवावृता कपुच्छं	४०१
उल्लुकेन	५६६	एतयैवावृताऽपरौ	७०३
उष्णो वाय-	३६६	एतयैवावृता श्यामाक	५७२
		एतयैवावृता स्त्रियाः	४०२
		एतयोत्तरां	४०२
		एतस्यैव	१७८
		एताएवदेवता	६७८
ऊर्द्धं त्रिरात्रात्	३४४	एतानि समावृत्तप्रतानि	५३६
		एताश्चैव देवता-	७१५
		एतेनैवकाशेन	२७५
ऋषो प्रक्षायमाने	६७६	एतेनैवेतराणि	४१७
ऋतेऽभगया वाचा	११३	एवमतऊर्द्धं	८६

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
शषमण्यस्य व्रतं	२७८	क	
श्वमाज्यस्य	२४३	कर्षूच्च	६२५
श्वमितरेभ्यः	७३६	कंसमपां	४६४
श्वमितरे स्तोत्रीये	४६३	कंसे रसमवासिच्य	६०८
श्वमेवावरे चतुर्थी पश्चमीभ्यां	६११	कंसं चमसं वा	२६६
•श्वमेवावरेषां	४०२	कामन्तत्र संखादयेरन् ..	५७१
श्वमेवाहिताग्ने-	२१६	कामं गृह्णेभौ	६०
श्वं खलु चरतः	४६२	कान्येव्यतऊर्द्धं	६८२
श्वं चिरभ्यात्म-	५८४	कान्येषु च	६८४
श्वं चिः	३०८५७०	कान्येषु चिरात्रा-	६८६
श्वं चिः सर्वाणि	४६७	काशक्तिकः	७३
शषपरिस्तरणन्यायः	२३७	किं पश्यसीत्युक्त्वा	३७०
शषोऽतऊर्द्धं	२७६	कुमारस्य	३६२
		कुमारान् ह स्म	४५६
शे		कुरुतेत्यधियज्ञं	७६८
शेन्द्रोवैन्द्राभोवा	२५६	कुर्वित्युक्ते	६३४
शेन्द्रः स्थालीपाक-	४७०	कुशलाश्रितमिव	२३३
		कृत्वा चानुमन्वयेत	५४३
श्री		कृन्तत नाभि-	३७८
श्रीषधयः सुमनसो-	३५५	कृत्सरोनापिताय	३६७
श्रीषधिमन्तर्धाय	२४१	कृत्सरः स्थालीपाक-	३६८
श्रीषधे चायस्त्रैन-	४००	कृत्वापांशु	७०८
		कृत्वाभक्षः	४५८
श्री		कृत्वावस्त्रः	४५७
श्रीदुम्बरान्	७४१	कोनामासीति	४२०
		कौतोमतेन	६८६

सूत्रं ।	३४६ ।	सूत्रं ।	३४६ ।
कौलीशव	४४४	गोदानिक-	४५१
क्रोधावृते	४४३	गोनामभिश्च... ..	५६३
क्रीतकैर्यविर्माघैर्वा	२८६	गोमिथुनं	४४०
क्षुरक्षत्वं	४४५	गोयज्ञेनैवान्धयज्ञो-... ..	५४५
क्षौमदशाश्च	६२६	गोयज्ञे पायस-	५४४
क्षौमशाख	४१५	गोयुक्तारोहणं	४४५
क्षौमं शाखं वा	४१६	गोयुक्तं रथ-	५३१
		गोर्बालान्	७३६
ख		गोष्ठे पशुकामः	७४३
खादिरपालाशाखाभे ...	२०७	गौर्दक्षिणा... ३३१।३६२।४०५।४३४	
		गौवव	४४०
ग		गौरपांशु	७०७
गणोष्केकं '... ..	२५७	च	
गन्धर्वोसीति	५२०	चक्षुरसीत्वनु	५१८
गन्धैरभ्युक्ष्यं... ..	५४५	चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा	
गर्भदादश्रेषु	४०६	पञ्चावत्तन्तु	२४८
गर्भाष्टमेषु	४०६	चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाष्टर्च	६१०
गर्भैकादश्रेषु	४०६	चतुर्थे मासि... ..	३६२
गले बद्धः	७३	चतुर्थ्यादित्य-... ..	६६५
गवे वा	६५६	चतुरवराङ्गान्	६१८
गाः प्रक्षाल्यमाना-... ..	५३६	चतुरष्टको-	५६०
गीतवादित-	५०४	चरणौ न प्रसार्य च	७३
गृहद्वारं	७१२	चरुस्थाल्यौ मेक्ष्ये... ..	६२८
गृहागतां	३३५	चरोरुद्धृत्य	६०६
गृहानवेक्षेत... ..	६५०	चित्त्यूपोपस्पर्शन-... ..	५०७
गोत्राश्रय-	४२१	चूडाकरणेन	४३८

सूचं ।	श्लो ।	सूचं ।	श्लो ।
		तत्रैते त्रयः	५३०
	ज	तथा गन्धान्... ..	६३३
जगनाद्दशरात्रे	३८३	तथा गौतम-	५६१
जगनाद्यन्तृतोयो-	३७६	तथा तिथिनक्षत्र-	४६
जपेद्वा	५०८	तथा तैलं	६४८
जातरूपेण वादाय	३७६	तथा प्रत्यवरुह्य	४६२
जातशिलासु	५७८	तथामुखैः	६१७
जायाया वा पाणिं	३२	तथाऽऽयतं	६१७
जगुप्सेयाता-	२१७	तथा सुरभि	६४८
जातिकर्म्मैतत्	२६०	तद्यै मेघाजननं	३७६
ज्वलन्त्यां	७३४	तदलाभे	२८६
ज्येष्ठसाधो-	४७४	तन्तो प्रसार्यमाणां	५४४
		तपश्च तेजश्चेति	६८५
	त	तपस्वी	४५६
तत् अवयवेनैव	५७४	तस्मान्मन्वाह	४२७
ततश्च वर्द्धिषः कुशमुष्टि-	२६०	तस्माद्दयत्	२१७
ततश्च वर्द्धिषः प्रादेशमात्रे	२४०	तस्मिन् प्रत्युपाकरणे	४६३
ततश्चैवातिप्रणयः	६६८	तस्मिन् प्रथमं	६६१
तत्र प्रागयेषु	५१४	तस्मिन्नहता	५८२
तत्राभिरयसमाहितो-	३१६	तस्मिन्नेनां	३१७
तत्रावसानं	७११	तस्मिन्नेवाधौ अपयद्योदनचरुश्च	
तत्रास्मा-	६२७	मांसचरुश्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां	
तत्रैतदाहुः	७०	प्रदक्षिण-... ..	६०७
तत्रैतानि	४७४	तस्मिन्नेवाधौ अपयद्योदनचरुश्च	
तत्रैतान्यहरुः	५४४	मांसचरुश्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां	
तत्रैतान्यार्थाः	५२४	प्रसव्य-	६२३
तत्रैतान्युप-	३६६		

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
तस्मै शकलोटानङ्गला ...	३३५	तिष्ठत्यहःशेषं ...	३३९
तस्य कथानपराम् ...	७०३	तिष्ठेद्दिवा ...	३५६
तस्य जुञ्जयात् ...	६७२	तुरगोपायेति ...	७५०
तस्य जुञ्जयात् प्रथमा ...	५८०	तूष्णीं ...	३०३
तस्य जुञ्जयात् श्रवणाय ...	५५७	तूष्णीं चतुर्थं ...	५१७/५७०/६६३
तस्य जुञ्जयादानोमित्रा ...	५६१	द्वतीयया चन्द्रमसि ...	६६३.
तस्य जुञ्जयादेकाष्टका ...	६८०	द्वतीयस्य गर्भमासस्यादि ...	३५२
तस्य दक्षिणतो- ...	३१६	द्वतीये चरिते ...	३६३
तस्य देवताद्यग्निः ...	३२६	तेनचैवास्य ...	५५
तस्य पूर्वार्धे ...	७५२	तेनैनां सकेशनखा- ...	३३३
तस्य मुख्यान् प्राणा- ...	३८६	तेषामलाभे ...	२०१
तस्य मुख्यां हवि- ...	५६७	तेषामुत्तमः ...	५३१
तस्याच्चैवाङ्गनं ...	६२८	तेषु सार्यं प्रात- ...	३५२
तस्यादक्षिणतो- ...	६६६	तेषां पुरस्तात् ...	२२१
तस्यान्ते ...	३३३	तैलञ्चोप- ...	६२६
तस्याः कुमार- ...	३३५	तैलपात्र- ..	५३३
तानस्वस्थानस्थान ...	७१३	तैषीमुत्सृजन्ति ..	३६०
तामिश्रान्तरेषु ...	७०३	तैष्याजर्ङ्ग ..	५६७
तावाभेन पाणिना ...	३००	तौ खलु ..	२१७
तावुतौ तत्प्रभृति ...	३२६	तं तितर्पयिषेत् ..	२६३
तास्त्रनुसवन- ...	३५७	तं सा स्वयं ..	३७०
तां प्राखाविशाखयोः ...	६०२	तं सोपस्तीर्णाभिधारित- ..	३०३
तां सन्धिवेला- ...	५६७	त्रयः पौर्णमासी- ..	२०१
ताः सर्वाः ...	५६१	त्रिर्भ्रूयां ..	५६६
तिर्यङ्ङित्तरजनेभ्यो- ...	७२८	त्रिरात्रमक्षार- ..	३३३
तिष्ठेषु कार्त्तिक्यां ...	५०२	त्रिरात्रमाचार्ये ..	५०३

सूचं ।	श्लो ।	सूचं ।	श्लो ।
त्रिरात्रोपेतवितः	७३८	दक्षिणं बाहुमुद्धृतं	६४
त्रिः फलोक्ततां-	२३२	दध्नः प्राञ्जन्ति	४८५
त्रोच्चिं वा भक्तानि	६८६	दम्पती एव	१५५
त्रैयम्बक-	५६९	दर्भसम्मितं	७०८
त्र्यम्बकश्चैवोदुगाह-	५६९	दर्भान् प्रदाय	६३०
—		दर्शं वा पौर्यामासे वा	४८
द		दीर्घायुर्हेव	१८५
दक्षिणपश्चिमे	५५९	दुःस्वप्नेष्वद्य	५०६
दक्षिणपूर्व्वे	६९७	दूरादपि	२१९
दक्षिणस्य पाथे-	३७४	दूशतपुत्रश्च	२६३
दक्षिणामौ	६६८	दूशदं प्रक्षाल्य	३५५
दक्षिणार्थैः	६२६	दूश्यमानेष्येकदा	२०९
दक्षिणाद्वारं	७१९	देवताश्रयं	४२०
दक्षिणाप्रवणं	६२६	देवदैवत्येषु	६७४
दक्षिणाङ्गे	६२३	देवसवितः	७८
दक्षिणाशिरसं	६०९	दैवतमिष्ट्वा	३६२
• दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंस-		दन्दं पात्राणि	६५५
मन्ववमृशानन्तर्हितं	४२२	दादश महानामिकाः	४५४
• दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंस-		दावुदकुम्भौ	५७८
मन्वारब्धायाः	२६८	द्वितीययादित्ये	६६४
दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंस-		दौचेत्	७६०
मन्वालाभ्यः	४२३	—	
• दक्षिणेन पाणिनापश्चादाय	३६६	ध	
दक्षिणेन पाणिनोपस्थ-	३४६	धूमे न्यवरार्द्धाः	७३४
दक्षिणेन प्रक्रम्य	३१०	ध्रुवमसि	३९६
दक्षिणोत्तराण्यप्राणि	२७३	—	

सूचं ।	न	पृष्ठे ।	सूचं ।	पृष्ठे ।
			न रजस्वलय	५२५
			न वयञ्जे	५६७
न काश्चिद्वा	...	५३५	न वर्धति	५२७
न भिका तु	...	५११	न वाङ्मांसः	७२
न च शोषानत्कः	...	७२	न विलोकयत्	७०
न चाननुचर-	...	५३५	न दृषलेः	५३५
न तदद्दः	...	२११	न श्रुद्रामुपेयात्	४७४
न तिष्ठन्	...	७०	न सफेनाभिः	७२
न त्विहाहतं	...	४४१	न समानर्था	५२५
न त्वेव न कुर्वीत	...	६१४	न सशब्दं	७१
न द्विःपक्षं	...	५२५	न सुरभि	६७०
न नावमारोहेत्	...	४६१	न खवन्ती-	४६१
न निरुवनं	...	६७०	न खुवमनु	२५६
न पक्षिमांसं	...	४७५	न खस्तरः	६६६
न पर्युषितं	...	५२५	न हसन्	७०
न पापरोगाद्भयं	...	६६६	नागन्धा	५२८
न पिवेत्	...	४७६	नाङ्गुलीभिः	७१
न प्रतिसायं	...	५३४	नाचरिष्यन्तं	४४२
न प्रत्यग्द्वारं	...	७१२	नाजातलोम्रा	५२४
न प्रत्यनक्तयवदान-	...	२५३	नाङ्गनाभ्यङ्गने	६६६
न प्रवसन्नपवसेदित्याहुः	...	२१६	नातीर्थेन	७१
न फलानि	...	५२७	नात्रोच्छ्रुक्	६६६
नव षट् त्रयः	...	४५४	नादृष्टं	५३३
न दक्षमारोहेत्	...	५३४	नामवेक्षितं	७१
न मनुष्यस्य	...	५३३	नानुपस्पृश्य	४५७
न मासोक्तां	...	५२८	नान्तरीयिकादेशस्य	७२
नमः पृथिव्या-	...	५७५		

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
नापरया वारा	५२५	पत्नी चोदकमादाय	६०९
नापोऽभ्यवयन्त्युद्धं	४५३	पत्नी वर्हिषि	६२८
नाप्रथतः	७१	पत्न्याव्रतं	२१६
नायञ्जीयां	२२६	परिगृहो-	४६५
नायुग्वा	५२४	परिगृहान्ते	४६५
नाभं परिदधीत	५३२	परिगृहिता	३०८
नालङ्कारः	४४१	परिधीनप्येके	२३८
नाव्रतोऽब्राह्मणः	२७७	परिसंवत्सरानर्हि	७६६
नाश्रुतं	५३३	पर्युक्त्य स्थालीपाक-	२४५
नित्यप्रयुक्तानान्तु	६८७	पवित्रान्ताहिता-	२३३
नित्यप्रयोगः	७३१	पशुकामोवत्समिथुनयोः	७४६
निधाय जपत्यत्र	६४६	पशुस्वस्ययन-	६८६
निर्घाते च	४६६	पशूनाश्चेत्तिकीर्षे-	७५२
निष्कालनप्रवेशने	५४४	पशूनां त्वा	३६३
निष्ठिते सायनाश्र-	११२	पश्वात्कूर्वाणां	६२६
नेत्रैः प्रास्यो-	५२०	पश्वात्पतिरवस्थाय दक्षिणस्य	३५६
नैकां परिदधीत	५३२	पश्वात्पतिरवस्थाय दक्षिणेन	३५२
नैकाः	५३५	पश्वात्पतिरवस्थाय युग्मन्त-	३६५
नैनामपनयेयु-	४१२	पश्चादग्नेभूमौ न्यस्यौ पाणी	
नेत्रोद्दान-	५२७	प्रतिष्ठाप्य	५५६
नोपस्पृशेद्	७०	पश्चादग्नेभूमौ न्यस्यौ पाणी	
नेत्रदानहो	५२७	प्रतिष्ठाप्येद्	६८२
नोऽभ्यामिः	७२	पश्चादग्नेरकूलकं दृष्टवित्वा-	
		हृन्त्युद्देशं	५५०
		पश्चादग्नेरकूलकं दृष्टवित्वा-	
		सकालं	६१६

प

पश्चान्ताडपवस्त्याः .. १८६
पश्चान्ताडित्यनुपस्थाय .. ६६५

सूचं ।	पृष्ठे ।	सूचं ।	पृष्ठे ।
पञ्चादशैर्वर्हिषि	५८०	पुष्याधिपत्यकामो-... ..	७४१
पञ्चादशैः संवैष्टितं	२६६	पुरोदयात् प्रातः	५८
पञ्चादशैः स्वस्तर-	५८०	पुष्टिकर्म्म... ..	५८६
पञ्चादुपसञ्चरः	६१८	पुष्टिकामश्च संप्रजातासु	५४०
पञ्चाद्वास्तीर्थं	२३७	पुष्टिकामश्च संप्रजातासौदु-	...
पाकथक्षेषु	२७०	पुष्येणासिना	५४१०
पाशावाधाय	२८७	पुष्टिकामः प्रथमजातस्य ...	५३६
पाणिप्रहृष्ये	२६१	पूर्यपात्रोदक्षिणा	२६६
पाणिग्राहो-	३०२	पूर्यपात्रोवमः	२७१
पादयोरन्यं	७६०	पूर्यहेमो-	७३६
पादावभृष्य	६८	पूर्वमन्यमपर-	७६१
पायसेन वा	७१७	पूर्वमाल्यमपरः	२४५
पार्श्वैर्मात्रश्रुत्या-	४१६	पूर्वस्यां कर्वा	६४६
पिच्छानवेक्षते	६५०	पूर्वस्याः कर्वाः	६२४
पिष्टयज्ञे खेव... ..	६६	पूर्वा माता	३०१
पीतश्रेष्ठमधस्तात्	६००	पूर्वं कटान्ते... ..	२६८
पुण्यस्त्रेवानर्द्धको-	५२	पूर्वेषां चतुर्णां	२८७
पुण्ये नक्षत्रे दारान्... ..	२८४	पूर्वेषु चैके... ..	६८२
पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकं ...	६७७	पूर्वेष्वेत् श्रुता-	४५६
पुनर्यज्ञविवाहयोश्च	७६६	पूर्वोपक्रमाः... ..	६५३
पुमानयं	३७२	पुण्यगवैतस्य	२०३
पुरस्ताच्छालायाउपलिप्तेऽभि-		पुषातकं	५६३
क्षपसमाहितोभवति ३६६।४१७		पौर्यामासीषु च	५४१
पुरस्ताच्छालायाउपलिप्य ...	५४६	पौर्यामास्यां कृत्वं	५४८
पुरा प्रादुष्करश्चवेलायाः ...	५७	पौर्यामास्यां रात्रावविदासिनि	६६२
पुस्तमयादधिं	५८	पौर्यामास्यां रात्रौ	७३२

सूत्रं ।	पृष्ठे ।	सूत्रं ।	पृष्ठे ।
प्रक्षाल्य वैनेनोद्भूय ..	२५८	तुष्यथेऽग्निमुपसमाधाय ..	७४१
प्रजापतश्च्युत्तमा	६६६	प्राङ्वादङ्वा ग्रामान्निष्कृत्य	
प्रधीते वाधौ	६५५	चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय ह्ये	
प्रतिजयत्वोमित्युच्चै- ..	११४	राक्-	७२६
प्रतिदिशं	५४६	प्राङ्वादङ्वा ग्रामान्निष्कृत्य	
प्रतितये	७४६	चतुष्पथे पर्वति वा ..	७३३
प्रतिष्ठिते	३७१	प्राङ्वादङ्वा ग्रामान्निष्कृत्य-	
प्रत्यङ्माणावको-	४२६	याष्वापो-	४६२
प्रत्यनक्तयवदान-	२५१	प्राङ्वादङ्वाभिप्रयाय ..	५२१
प्रत्यागताहमा-	५३६	प्राङ्मुक्तस्य	७२७
प्रत्येत्वाचार्यं	४७३	प्राचीमेकश्रूणां	६०६
प्रथमयादित्य-	६६३	प्राञ्जुदीचोवा	७०७
प्रथमे विकल्पः	४६६	प्राञ्जूर्द्धावाचीभ्यो-	७२४
प्रदक्षिणमग्निं	८८	प्राजनेनान्यः	२६२
प्रदक्षिणमुपचारः	६५७	प्राजापत्या	११७
प्रदक्षिणं प्रतिदिशं	७२१	प्राणसंशये	४६१
प्रदोषे पायसस्वरः ..	५५६/५७६	प्रातरहस्येति	७००
प्रतुष्टिचतायां	६०३	प्रातः सशिरस्त्वाप्तुतोदगयोषु	
प्राक्कूलेषु	६८८	दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगयोषु दर्भेषु	
प्राक्शिरस-	६००	प्राक्शिराः	३५६
प्राक् खिचकृत-	२५४	प्रातः सशिरस्त्वाप्तुतोदगयोषु	
प्राग्यैर्यै-	२३६	दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगयोषु दर्भेषु	
प्रागुदीक्षां दिशिन्ययोधशृङ्गा-	३५३	प्राचुपविशति	३५३/३६५
प्रागुदीक्षां दिशि यद्ब्राह्मणकुलं	३१६	प्रादेशायामा-	६२४
प्राग्नक्षचार्युदगयोषु ..	५१५	प्राग्नेषु वामदेक्षं	३३४
प्राङ्वादङ्वा प्रमोनिष्कृत्य च-		प्राङ्गतां यज्ञोपवीतिनी- ..	६६५

सूत्रं।	श्लो।	सूत्रं।	श्लो।
प्रेक्षमाणो-	४१६	ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं	
प्रेते वा गृह्यते।	४५	भुक्त्वा जातुषान्	५६४
प्रेते नक्षत्रे	४१८		
प्राष्ठपर्दी	४७८		
प्राक्षाखावति	६०८		
		भ	
		भद्रमिति ब्रूयात्	५२६
		भद्रमित्येतां	५२७
		भावे नवा-	२३८
		भाषेत यज्ञसंसिद्धि-	२२५
		भाषेताग्नसंसिद्धि-	११६
		भुक्त्वाच्छिष्टं	३३०
		भूमं बःस्वरित्यभिमुखमग्निं	४४
		भूयएवावदाय	५७०
		भूयएवाभिपाय	७६५
		भूरित्यनकाममारं	६६६
		म	
		मण्डलद्वीप-	७१०
		मधुमांसे-	४४५
		मध्यमायां सथोत्तानौ	६४६
		मध्यमं पिबेत्	६५१
		मध्यात् पूर्वाद्देवा-	२५०
		मध्येन्निमुपसमाधाय	७१६
		मन्त्रवर्णो भवति	५१५
		मन्त्रान्ते	२७६
		मन्त्रेण तु	४०३
		महात्थाहृतयः	७१६
फलानि वा	३३५		
		व	
वसामान्यं	७१७		
वस्वन्तं रात्रौ	६८३		
वज्रमयुग्म-	२३५		
विद्योर्दंष्ट्रोसी-	४००		
वीरसूजीवसू-	३७०		
वृहत्तृणै-	७०६		
व्रतन्तु भूयः	४५५		
व्रक्षचर्थमागा-	४२०		
व्रक्षचारी केषान्तान्	४३६		
व्रक्षचारी वेदमधीत्य	५०६		
व्रक्षचारी वेदमधीत्यान्थां	३१		
व्रक्षैवैकश्रुतिक्	२७०		
ब्राह्मणस्य दन्तिमनु	२६५		
ब्राह्मणं वा	६५६		
ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं			
भुक्त्वा केशप्रमथु-	५१८		

सूचं ।	पृष्ठे ।	सूचं ।	पृष्ठे ।
महाव्याहृतयश्च	६६६	यज्ञोपवीतिना	८
महाव्याहृतिभिराज्ये-	२५४	यज्ञोपवीतं कुशते	६२
महाव्याहृतिभिश्च	२६८	यतो देवीरित्यपः	७६०
महाव्याहृतीश्च	४२८	यत्तद्गुण्यमेव भवति	३७२
माघ्याऊर्द्धं	६७२	यत्र वा श्रव्याः	७१०
• मातरमेवाप्ये... ..	४३०	यत्रात्मानं	६६१
माता बद्रायां... ..	७६७	यच्चैनमर्हयिष्यन्तः स्युः	७५४
मातुरसपिण्डान्	५११	यथा कामयेत तथा कुर्यात् ५४।२१६	
मात्रे चैव	३६२	यथाज्येष्ठं	३६४
मानतन्त्रयो-... ..	२१५	यथादेशश्च	२१
माभैषीर्न	७५०	यथा न प्रागग्नेर्भूमिं	६०३
मा सव्येन	३११	यथा न सलोकी स्यात्	७१२
मासीनं	६६७	यथा पाणिराहृद्ये	२८२
मुञ्च गां	७६६	यथा मांसाभिघाराः	६२२
मुञ्जकाश-	४१५	यथार्थं	४०५।४३४
मूर्द्धाधिम-	६६७	यथालिङ्गं वा	५१८
मृदुदृष्टैः	७०६	यददश्चन्द्रमसीति	३८२
मेखलाधारण-	४४६	यदपां घोरं	५१६
मेखलामेव	५१८	यदर्जुमती	३४६
• मेघनं... ..	४४३	यदहश्चपैथ्यन्	४१३
		यदहश्चैव चन्द्रमा-	१८७
		यदा वाह्येयुः	७५४
		यदा वितुषाः स्युः	६२१
		यदास्मै कुमारं	३७२
		यदि नामानि	६४४
		यद्यन्मीमांसं	६६

य

सूत्रं	पृष्ठे ।	सूत्रं ।	पृष्ठे ।
यद्ययस्त्रीयां	२२६	यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः	२११
यद्यसि सौमी	३५४	यावन्न ह्येताभोजनेनैव ...	२७७
यद्यु पञ्चावत्ती	२५२	ये अप्स्रं तरप्रयः	५१६
यु वा उपस्तीर्णाभिघारितं	२४७	ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति	४५२
यु वाउभयं	२२७	येन पूषा लृहस्यते-	४०१
यु वाल्पतरसम्भारः ...	६११	येन स्त्रिय-	५१७.
येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं	१७६	योरोचन-	५१६
येकस्मिन् काले ब्रीहियवौ	१७५	योर्द्धवमाग्रहायणास्तामि-	
येकस्मिन् कुले	१७६	आरुमी	५६३
यमतीभिरङ्गिः	५६६	योवा तेषां	६५२
यवैस्त्रिखार्यः	६५७	यः परमोविप्रकर्षः	१८७
यमवख्यौ	५४५		
यशसे तेजसे	५१७	र	
यशसोभक्षोसि	७६३	रुद्धाहमस्मीत्येवमेव... ..	३२०
यशसोयशोसीति	७६२		
यशस्वामः पूर्व्यां	७४०	ल	
यशोसीत्याचमनीय-	७६२	लक्षणाप्रशस्तान्	२८४
यशोहं भवामीति	७००	लक्षणावृषा	३८
यस्य त्वेषामग्रतः	१७७	लोहितपांशु	७०७
यस्यात्मनि प्रसादमिच्छे-			
त्तस्मै	६६०।७३०	व	
यस्योजघन्यं	१७७	वर्जयेत् पूर्वतोन्वत्यं	७१३
यास्योघधीरित्युदस्यं... ..	७५६	वर्षति च	४५६
या तिरस्त्रीति	६६८	वर्षन्तं ब्रूयात्... ..	४६०
यानमारोहन्त्यां	३३२	वर्हिषि स्थालोपाक्रे... ..	२३६
यानि च शिष्टाविदध्युः ...	५३८	वर्हिषोन्तं	२६७
		वशङ्कमौ शङ्कश्चेति... ..	७२६

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
वामदेव्यर्चः	६६८७१८	वेद्याः सीतायाः	२८६
वामदेव्यं गीत्वा	३३४	वेरूपादाः	६८३
वामं सकथ्यन्वृकथाय ...	६०७	वैश्वकुलाहा-	५१
वार्त्ताक्ष्मि दण्डं प्रयच्छन् वाच- यति	४२८	वंशमध्यमयोर्मणिके वा ..	५०६
• वार्त्ताक्ष्मि दण्डं प्रयच्छन्नादि- . श्रुति	४४२	व्याहृतिभिर्जुत्वा .. .	४८०
वाससस्तनून्	७३६	श	
वासस्तु निदध्यात्	६७०	शक्ररीणां	६५६
वासोऽप्यतइति	७१८	शमीपलाशमिश्रांश्च ..	२६२
विदूयमाने	७४४	शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्ये ..	६७२
विद्यास्नातको-	५३०	शादासम्मितं	७०६
विद्युत्स्तनयित्नु-	४६४	शान्तिं कृत्वा	४६८
विद्योतमानं	४६०	शालाभावनाहिताग्नेः ..	६६८
विप्रोथ्य ज्येष्ठस्य	३६३	शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ..	५०४
विष्वाखानि.	२०८	शुचौ देशे	६२६
• विश्राणिते	१८२	श्रुतमभिघार्थ्या-	२३४
विश्वरूपाद्यार्थ्याचमनोय- ..	७५५	श्रुतानभिघार्थ्याद्-	५६६
• त्रिंहियवौ पेषये-	३७३	श्रुतामभिघार्थ्या-	६०३
• त्रिंहियवैस्तिलमायै-	३६७	श्रुतावभिघार्थ्या-	६२३
वृक्षश्चेति पञ्चर्चः	६६०	श्रुतावभिघार्थ्या-	६०७
वृक्षविच्छित्ति कामोऽहरितगो- भयान्	७३५	श्रेष्ठमवदाय	६११
वृक्षविच्छित्ति कामः कम्बुकान्	७५०	श्वस्ततोऽुन्नतसक्तून्	५५६
वृद्धिपूर्त्तेशु	६५७	श्वस्ततोऽुन्वृक्यां	६१६
वृषीक्षौपदध्यात्	६२७	श्वोभ्रूतेऽरख्ये	४६६
		श्वोभ्रूते वा	३२६
		श्रवणाग्रहायणी-	७२६

सूत्रं ।	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
प्रवणादित्येके	४७७	समाप्तासूत्रहन्ति	३१५
प्रवणामेकउपाकृत्यैव-	४८६	समाप्यर्चो सम्भवतः	३४७
घ			
षडर्घ्यार्हाभवन्ति	७६८	समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथै-	
स			
सयवास्य	५४	वोदकाङ्गलीन्	८७
सकृत्संगृहीतान्	५५२	समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञ-	
सकृत्संगृहीतं	३०२	वास्तु करोति	२६०
सकृदपामुप-	५६६	समिधमाधेह्यपोशान	४२४
सकृदपोनिनीय	१३३	समुपविष्टेषु	५८३
सकृदाच्छिन्नं	६२५	समं क्षोमश्-	७०६
सकृदेव सुफली-	६२२	सम्युयोत्प्रनात्यु-	२४१
सकृद्वा त्रिर्वैतेन	२५२	सम्भार्यमपि त्वेके	२८८
सत्वं विवदिधेत्	२१२	सम्भत्सरमप्येके	४५५
सन्धिवेलयोरुपस्थानं	७००	स यत्प्रथमं	१३४
सन्ध्यां पौर्णमासी-	१८३	स यदेवान्यां... ..	५४
सन्नीतात् तृतीय-	६१०	सरस्वत्यनुमन्य-	७८
सपायंसाभ्यां	७१६	सर्पिस्तैलं	२३६
सब्रह्मचारिण-	४७३	सर्वतस्त्रिदृतं	२३४
सब्रह्मचारिणि-	५०३	सर्वत्राचार्यं... ..	४७१
समस्ताभिश्चतुर्थी	२६६	सर्वस्य त्वेवान्नस्यैतान्	१६६
समस्य पञ्चमी	३४१	सर्वाण्यङ्गल्लोमानि	४४०
समान् कृतसक्त्यान्	२८६	सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति	२२
समाप्तायां	५८३	सर्वावान्ते	४६३
समाप्तासु समिधमाधाय	३३७	सर्वेभ्यः समवदाय	२५८
		सर्वेभ्यः सम्भार्यं	२८६
		सर्वाघधि-	५१५
		सथेन पाणिना	६४१

सूत्रं ।	पृष्ठे ।	सूत्रं ।	पृष्ठे ।
सत्येन सत्यं	४२४	सूर्ये सक्तूनावपति	५५२
सत्येनैव पाणिना दूर्वा ..	६४३	सोमं राजानं	४८४
सत्येनैव पाणिना दर्भपिङ्गुलो ..	६४८	सोस्य वाग्विसर्गः	४६८
सत्येनैव पाणिना सूत्रतन्तु ..	६५०	सोस्यावाग्विसर्गः	३२५
सत्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वा		संज्ञप्तायां	६०१
वससवि पिण्डान् ..	६५१	संवत्सरे संवत्सरे	७२५
सत्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वा		स्तनयन्तं	४६१
वससवि पूर्वस्यां ..	६४२	स्तम्बे चैके	४०४
सत्येनैव पाणिनोल्मुकं ..	६४२	स्थालीपाकावृता तखुला- ..	५६३
सत्यं पादमवनेनिजे ..	७६१	स्थालीपाकावृतान्यत् ..	५५८-
सत्यं वाङ्मन्वावृत्त्य ..	५५३	५६३।५६८।५८०।५८६।६०४।६०२।	
सत्यं वाङ्मद्भृत्य	६६	६०६।६८०	
सहायानाञ्च	७४७	स्थालीपाकावृतावदानानां...	६०८
साखण्वास्त्यवानक्षत्र- ..	३१७	स्थालीपाकावृतावदाय ..	५६६
साधिके प्रक्रमे	५४६	स्थालीपाकावृता वपा- ...	६०३
सामसावित्रीञ्च	४८३	स्थिराघातमेक-	७०८
सायमाङ्गुत्युपक्रमस्यातज्जि	५६	स्नात्वाण्डृत्या-	५१६
सायमुपस्पृश्य	४५७	स्नानं	४४४
सायं गाः	५६६	सगिति वाचयेत्	५२८
सावित्रमहः	४८७	सयन्त्वेवाश्रयं	१७६
सीतामाशा-	६७७	सयन्त्वेवैतान्	१५४
सुक्तान् सक्तून्	५५१	सयमिन्द्रियमोचनं	४४६
सुखा भुक्त्वा क्षुत्वा	७१	स्यार्थमिव तु	५१५
सूर्येण श्रेष्ठमघावोप्य प्राग्-		स्यं जपेदजपन्यां	२६७
दीची-	३०६	स्वरभिष्यस्यं	४६७
सूर्येण श्रेष्ठमघावोप्यानति-	५५५	स्वलि हासां-	५६७

सूचं ।	पृष्ठे ।	सूचं ।	पृष्ठे ।
स्वस्त्ययनानि	५८४	हृ	
स्वस्त्ययनार्थं	७५१	हृतस्ते अत्रिणा	७५१
स्वस्त्ययनं	७२६	हृविरुच्छिष्ट-	५६८
खाध्यायविरोधिने- ...	५३३	हृविष्यमन्नं	३२८
खाहाकारान्ताभिः	७४७	ऊते पतिर्घथेत्	३०६
खिद्युह्यतश्च	६०६	ऊत्वा चानुमन्त-	५६६०
खेच भूमिपतौ	५०३	ऊत्वा दश	७१६
खियास्तूष्णीं	३६६	ऊत्वैतन्मेक्षणागमनु	२५८
स्त्रीह सायं	१५६	ऊत्वोपोत्तिष्ठतः	३००
		ऊत्वोपोत्थायोपनिष्कृम्य	३१६
		हृदयस्पृशस्त्वेवापव्याचामेत्	७४

गृह्यसूत्रसूची समाप्ता ।

अथ आह्वसूत्रसूची ।

सूत्रं ।	•	श्लो ।	सूत्रं ।	श्लो ।
	अ		अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात्	८६१
अधोराः पितरः सन्तु ...		६६३	अमावस्यायां सर्व्वमित्यमाव-	
अत्र गन्धं पुष्पधूपदोषाच्छादनानां		६६३	स्यायां... ..	१०७२
अथ काम्यानां तिथयः ...		१०६६	अयुग्मान् यथाशक्ति ...	६१६
अथ तप्तीः		१०६०	अवेदविद्भिराक्रान्तां ...	१०५६
अथ धर्माः... ..		१०५६	अश्राव्यतीयायां	१०६६
अथ पितृनावाहयिष्यइति		६३६	अष्टम्यां वाणिज्यं... ..	१०७०
अथ आज्ञं... ..		८८६	अष्टौ वाराहेण	१०६३
अथ सपिण्डीकरणं ...		१०२३	अस्तु स्वधेतुक्ते	६६७
अथाक्षय्यतप्तीः		१०६४	—	
अथाभ्युदयिके आज्ञे ...		१०३६	आ	
अथैकोद्दिष्टं		१०११	आचान्तेषूदकं	६६१
अध्वमैद्युनश्मस्वाध्यायान्		१०५६	आमावाजस्य	१००४
अनवद्यान्		६०६	आरोग्यं नवम्यां	१०७०
अग्निन्द्येनोपामन्वितोनाप-			आवाहनादिवज्जं वागयतः	१०५७
क्रामेत्		६०५	आवाहयेत्यनुज्ञातः उग्रन्तस्त्वा-	६४०
अपउपस्पृश्यैवमेवेतरयोः		६५२	आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवा-	६३८
अपहृताअसुरारक्षांसि ...		६४१	आसनेषु दर्भानास्तौर्य्यं ...	६३२
अर्प्यं गायत्रीमात्रसारः ...		१०६६	आसहस्रात् पंक्तिं... ..	१०६८
अपि चात्रोदाहरन्ति ...		१०५७	—	
अभावेपि		६१०	इ	
अभिरन्थतामिति विसर्गः		१०२२	इति पंक्तिपावनाः ...	१०६८

सूचं ।	पृष्ठ ।	सूचं ।	पृष्ठ ।
उ		ख	
उद्धृत्य हृतात्ममंत्रं	६६६	खङ्गः... ..	१०६४
उपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने	१०२१		
		ग	
कृ		गृहस्य साधून् वा	६०७
ऋजवोदर्भाः	१०४०	ग्राम्याभिरोषधीभिर्मांसं...	१०६४
		च	
ए		चतुरः शाकुनेन	१०६२
एकादश पार्श्वतेन... ..	१०६३	चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः... ..	१०६६
एके यतीन्... ..	६०६		
एकैकमुभयत्र वा... ..	६१७	छ	
एकैकस्मिन्नपञ्चासिञ्चति ...	६४३	छागोखमेषा आसभ्याः ...	१०६१
एकैकस्मिन्नेव यवानावपति	६४३		
एकैकस्यैकैकेन	६४६	ज	
एकोऽर्घ्यः	१०१५	ज्ञातिश्चैद्यच्च	१०७०
एकं पवित्रं	१०१२	ज्येष्ठसामगः	१०६६
एकः पिण्डः	१०१७		
एतेनैव पिण्डोव्याख्यातो-		त	
व्याख्यातः	१०३८	तदलाभे आरण्याभिः ...	१०६०
		तदहर्त्राक्षणा नामन्त्र ...	६०९
ओ		तदहश्चत्वार्युदकापात्राणि	१०३३
ओपस्पर्शनात्	१०५७	तदहस्तत्परः	१०५६
		तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ...	१०२२*
क		दत्ताः सइत्युक्ते	६८६
कालश्राकं	१०६४	दत्तिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्त्य ...	६८४
कुर्वित्यनुज्ञातः	६६६	त्रिणाचिकेतः	१०६७
कृषिः सप्तम्यां	१०७०		

शब्द।	पृष्ठे।	शब्द।	पृष्ठे।
चिमधुः	१०६७	नावाहनं	१०१७
चिह्नपर्याः	१०६७	नियोज्यानामभावे ..	१०५८
चीबि पिट्ट्यामेकं प्रेतस्य	१०३४	— —	
द		प	
दधिवदराक्षतमिआः पिच्छाः	१०४२	पञ्चमीप्रभृति वा	८९७
दश माहिषेण	१०६३	पञ्चम्यां पुत्रभागी	१०६६
दशम्यां गावः	१०७०	पञ्च रौरवेण	१०६२
दातारोनोभिबर्द्धतां ...	१००१	पञ्चमिः	१०६७
दैवपूर्वं आडं कुर्वीत ...	६२२	पत्रपुटेषु	६४६
दैवे वाचयित्वा	१०५०	परिचारका एकादश्यां ..	१०७०
द्युतर्द्धिः षष्ठां	१०७०	पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः	६३०
द्वादश्यां धनधान्यं ...	१०७०	पात्रमालभ्य जपेत्	६७२
द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ...	१०६६	पायसेन वा	१०६३
द्विर्गभ्रशुक्ल-	६११	पिण्डपिट्यञ्चवदुपचारः ..	६२३
द्वौ वा दैवे	६१७	पिटनेकैकस्मिन्नेव	६४५
ध		पिथे द्विगुणास्तु दर्भान् ..	६२६
धर्मज्ञः	१०६८	पुत्रोऽभिरूपः	१०६६
न		पूताः	१०६६
नव.मेघमासेन	१०६३	पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपत्त्रे	
न खधां प्रयुञ्जीत	१०५१	वा	१०२४
नाप्रीकरयं	१०१८	प्रथमपात्रे संखवान्	६५५
नात्र विन्धेदेवाः	१०२०	प्रदक्षिणमुपचारः	१०४०
नान्दीशुखाः पितरः ...	१०४३	प्रेतपात्रं पिट्टपात्रेष्वासिञ्चति	१०३५
		व	
		वाध्रीणसस्य मासेन ..	१०६३

सूत्रं ।	पृष्ठे ।	सूत्रं ।	पृष्ठे ।
मैत्रायणार्थी	६७६	ल	
ब्राह्मोपापुत्रश्च	१०६८	लोहितच्छागः	१०६४
म		व	
मधु	१०६४	वर्षासु मघाश्राद्धं	१०६५
मधुवता इति ढचं ..	६८०	वागीश्वरोयाञ्चिकश्च ..	१०५८
मन्त्रब्राह्मणवित्	१०६७	वाच्यतामित्यनुज्ञातः ..	६६६
मन्त्राध्यायिनः	१०६६	वाजे वाजे	१००३
महाश्रवणः	१०६४	विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति	६६६
मातामहानाञ्चैवं	६२२	वज्रान्	६८८
मासद्वयं मतस्यैः	१०६२	व्याहृतिपूर्वा	६८०
मासत्रयं द्वारियेन ऋगमांसेन	१०६२	श	
मासि मासि चोऽग्रनमिति	१०५५	शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां ..	१०७१
मूणफलेरङ्गिर्वा	१०६०	शक्नोनापि नापरपक्षमति-	
य		क्रामेत्	१०५४०
यच्चियवृक्षघमसेषु ..	६४१	शाखाध्यायी	१०६६
यदह्वरुपपद्येत	८६७	शेषाणि क्रीत्वा	१०६१
यदह्वर्वा वृद्धिरापद्येत ..	१०२५	अद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत	१०५३
यवानादायोङ्गारं कृत्वा ..	६३७	श्रोत्रियान्	६८८
यवैस्तिषार्यः	१०४१	ष	
यश्च व्याकुर्वते शब्दान् ..	१०५७	षट् कागेन	१०६२
यादिव्याचापः पयसा	६४८	षडङ्गवित्	१०६६
यानि वा विद्यन्ते	६४६		
युग्मानाश्रयेत्	१०३६		
युग्मानस्तत्र म्रियन्ते	१०७१		

सूत्रं ।	पृष्ठे ।	सूत्रं ।	पृष्ठे ।
		सौवर्णराजतौदुम्बर-	६४६
स		संवत्सरन्तु गव्येन	१०६३
सङ्गत् सङ्गदपोदत्त्वा ..	६७६	स्नातकः	१०६७
सङ्गत सङ्गदपोदत्त्वा पुनर्मधु-		स्नातकान्	६०५
वातां	६८५	स्नातकान् शुचीनाचान्तान्	६१४
सन्वियुक्ता	१००२	खकर्मस्थान्	६०६
सप्त कौर्म्येय	१०६२	खदितमिति ढप्तिप्रश्नः ..	१०२०
सम्पन्नमिति ढप्तिप्रश्नः ..	१०४१	खर्गे लोके महीयते ..	६८३
सर्वत्र प्रश्नेषु	६३०		
सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छ्रित-			
समीपे	६८७		
सर्वान् वा	६३१	हस्तिच्छायायाश्च	१०६५
सङ्गाम्नेनात्तरास्तर्पयन्ति ..	१०६१	ऊतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ..	६७१

ग्रन्थसूची ।

ग्रन्थनाम	पृष्ठतः	पृष्ठं
मृह्यसूत्रं	१	७७२
मृह्यसंग्रहः	७७३	८८८
श्राद्धकल्पः	८८६	१०५५
श्राद्धकल्पपरिशिष्टं	१०७६	१०७७
सन्ध्यासूत्रं	१०७८	१०७९
स्नानसूत्रं	१०८०	१०८२
स्नानसूत्रपरिशिष्टं	२०८३	१०८७

ग्रन्थसूची समाप्ता ।

विषयः ।	प्रकाशः ।
अवसानविधिः	७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२ ७१३।७१४।७१५
अश्वयज्ञः	५४५।
अष्टका	५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१

आ

आग्रहायीकर्म	५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०
आचमनं	६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५
आचितशतकामस्य कर्म	७०१।७०३।७०४
आज्यभागहोमः	२४८
आज्यसंस्कारः	२३६।२४१।२४२।२४३
आज्यस्थालीपाकयोः स्थापनं	२४५
आज्याहुतिषु विशेषः ...	२८०।२८१।२८२
आदित्यव्रतचारिणां धर्माः...	४५२।४५३
आदित्यव्रताचरणे विकल्पः	४५२
आधानकालः... ..	३१।३२।४५।४६।४८
आधानदिने प्रातर्होमः ...	५५
आज्ञवनं	५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।५२१।५२२
आश्वयुजीकर्म	५६१।५६३।५६६।५६७।५६८।५६९

इ

इध्नाः	२०५।२०७
इन्द्राण्याः स्थालीपाकः ...	६८०

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

ई

ईश्वरप्रतिमन्त्राणां ३११

—

उ

उत्सर्गः	४६०
उत्तरविवाहः...	३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।३२५।३३१
उदकाङ्गलयः	७६।७८।८७
उद्वहनं	३१५।३१६
उपघातहोमः	२४५
उपनयनकालः	४०६।४०७
उपनयनं	४१३।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०। ४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७। ४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३
उपवसथः	२०४।२०५।२०७।२०८।२०९।२१०।२११। २१२।२१५।२१६।२१७।२१९।२२०
उपवासकालः...	१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।२०१।२५३
उपस्तीर्याभिघारितहोमः ^१	२४७।२५०।२५१।२५२
उपाकर्म	४७८।४८०।४८३।४८४।४८५।४८६।४८८। ४८९।४९२

—

क

कथो प्रज्ञायमाने होमः ... ६७६

—

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः ।

क

कम्बूकहोमः	७५०
कान्धेषु दीक्षाः	६८६।६८७ ६६१
कुमारस्य जन्मतिथ्यादौ छात्र्यं	३६२
छान्दिप्रतीकारः	७५१।७५२
कौतोभतप्रयोगः	६८६।६६०

ग

गवां पुष्टिकर्माणि	५३६।५४०।५४१।५४३।५४४
गृह्याभिः	४५
गोदानादिन्नतचर्त्याकालः ...	४५१
गोदानादिन्नतधर्माः... ..	४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४५२
गोदानं	४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।४४१।४४२
गोयज्ञः	५४४।५४५

च

क्षत्रुधीर्कर्म	३३६।३४०।३४१।३४४
क्षत्रुध्वंसप्रतिमन्त्राणां	३३२
क्षत्रुदर्शनं	३७६ ३८०।३८१।३८२
क्षमसः	८८
क्षरः	२३०।२३१।२३२।२३३।२३४
क्षूडाकारणं	३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१। ३७२।३७३।३७४।३७५

विषयः ।

प्रकाशाः ।

ज

जातकर्म	३७२।३७३।३७४ ३७६।३७८
ज्ञातिकर्म	२८६।२९०
ज्येष्ठसामव्रतं	४७४।४७५।४७६।४७७

द

दक्षिणा	२६६
दण्डोपनिधानं	७५०।७५१
दर्शपूर्णमासयोः	१८३।२८६।२५६।२६०
दारकरणकालः	२८४।५०६।५१०
दारकरणोपयुक्तस्त्रीनिर्यायः...	२८४।५११
द्विराचमननिमित्तानि ...	७५

ध

धृतिहोमः	३३६।३३७
-----------------	---------

न

नवयज्ञः	५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३
नामकरणं	३८३।३८४।३८६।३८७।३९१
न्यस्यकर्म	६८२।६८३

प

पण्यहोमः	७३८।७३९
पतिगृहमागतायां वध्वां कृत्यं	३३४।३३५

विषयः।	श्रृङ्खलाः।
पतितसावित्रीकाः	४११।४१२
दरिद्रयनं	३०६
परिधयः	२३८
परिभाषा	८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७। ८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३
परिसमूहनं	६८३
परिस्तरणं	२३४।२३५।२३६।२३७
पर्वदक्षिणा	४७२
पर्युत्तयं	७८७
पवित्रं	२४०।२४१
पाकयज्ञेषु विधिः	२७०।२७१।२७२
पाणिग्रहणेऽभिस्थापनादिकं	२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७। २६८
पाणिग्रहणे आज्यहोमः ...	२६८।२६९
पाणिग्रहणं	३१३
पाणिग्रहवध्वोरवसेकः ...	३११
पिण्डपितृयज्ञः	६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०
पिण्डप्रतिपत्तिः	६५५।६५६
पितृदिनामाज्ञाने विधिः ...	६४४
पुत्रीवहोमः	७४९।७५०
पुत्रघाधिपत्यकामस्य कर्म ...	७४१।७४२।७४३।७४४
पुंसवनं	२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७
पूषपात्रं	२६६
पूषहोमः	७४९।७५०
पूषमास्यसावस्ययोर्नक्षत्रे...	१८७

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्रगीता	२३८
प्रपदप्रयोगः	६८८
प्रपदः	६८८।६८९
प्राचीनावीतिलक्षणां	६६
प्रोषितागतकर्म	३६३।३६४

ब

ब्रह्मणस्तृप्त्युत्पादनं	२६४।२६५
ब्रह्मस्थापनं	२२०।२२१।२२४।२२५।२२६।२२७

भ

भूतप्रवाचनं	११२।११३।११४
भूरित्यनकाममारप्रयोगः	६६६

म

मणिकप्रतिष्ठा	५७८
महानाम्नीनां श्रावणं	४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८
महानाम्नीव्रतदक्षिणा	४६६
महानाम्नीव्रतान्तकृत्यं	४७०।४७१।४७३
महानाम्नीव्रतं	४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०। ४६१।४६२।४६३
महाव्याहृतिहोमः	२५४

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मांसासृका	५६७।५६८।६००।६०१।६०२।६०३।६०४। ६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११। ६१२।६१३।६१४
मेघजननं	३७६

य

यज्ञवास्तुकरणं	२६०।२६१
यज्ञोपवीतिसंख्यं	६४
यज्ञोपवीतं	६२
यज्ञस्नामस्यदित्योपस्थापनं...	७००
यनारोहणं	३३२

ल

लक्षणं	३३।३८
लाजहोमः	३००।३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८

व

वपाहोमः	६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७
वर्हिः	२०८।२०९
वस्त्रिहरणं	११५।११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२। १२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०। १३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०
वस्त्रदशायन्त्रिवन्धनं...	७४६।७४७

विषयः ।	प्रमाणः ।
वास्तुकर्म	७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।७२१।७२२।७२३।७२४। ७२५
विवाहात्मभृति दम्पत्योर्नियमाः	३२६
विषवता दृष्टस्य विधिः	७५०
वृक्षाश्चेति पञ्चर्षः	६६०।१६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।
वृद्धिपूर्त्तश्राद्धेषु विशेषः	६५७
वैष्णवाक्षः	६८३।६८४
वैश्वदेवः	११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।
त्रीहियवहोमः	६८६।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।

श

शङ्खहोमः	७३२।७३३
शाकाष्टका	६७२
श्रवणाकर्म	५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५। ५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।

स

सक्तुहोमः	७४७
सप्तपदीगमनं	३०६।३१०।३११
सम्भवः	३४४।३४६।३४७
सर्पिर्होमः	७३३।७३४।७३५
सायंप्रातर्होमादौ कालाति- याते विधिः	२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।
सायंप्रातर्होमौ	५६६।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सावित्रधरः	४३३
सीतायज्ञादयः	६७८।६८०
सीमन्तकरणं	३५ ८।३६२।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०
सौम्यन्तीहोमः	३७१।३७२
ज्ञातकविवेकः	५३०।५३१
ज्ञातकप्रतानि... ..	५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९। ५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८
खलरारोहणं	५८०।५८१।५८२।५८३।५८४
खस्ययनकामस्यादित्योप- स्थानं	७००
खिद्युक्तज्ञोमः... ..	२५२।२५३
खीनक्षत्रपरीक्षा	२८६।२८७।२८८

ह

हरितगोमयहोमः	७३५
हृणाभियोगः	६७६।६७७
होमनादेशे विधिः	२८०।२८१।२८२

गृह्यसूत्राणां विषयसूची समाप्ता ।

गृह्यासंग्रहस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

विषयः ।	प्रस्तावनाः ।
अकृतादिदृव्यानि	८१६
अभिजिज्ञाः	७७६, ७८०, ७८२, ७८३
अभिधमनं	८०४, ८०५
अभिनामानि... ..	७७५, ७७६, ७७७, ७७८
अभिप्रणयनं	८०२, ८०३
अभिमुखं	७८२
अग्नेः स्वरूपं	८०३
अजिनादिधारणं	८५४
अनुदयः	८०५
अन्या समित्	८६०
अपराजिता	८७२
अभिरूपः	८३७
अर्घ्यः	८६३
अविदासी ऋदः	८४६
अष्टकाविधौ कपालसंख्या ...	८६६
अष्टाङ्गार्घ्यः	८६३

आ

आरायण-विषयः	८८३, ८८४
आचार्यानुमतवाक्यनिर्णयः	८२४

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
साक्यं	२२६।२२७।२२८
आधानकालः	२०७

इ

इधादीनां ढष्ठीं करणं ...	२२३
इध्नाः	२२२।२२३

उ

उदकुम्भधारिणोधर्माः ...	२४४
उदयः	२०६
उपघातह्येयमः	२२६
उपलेपनं	७६६।८००
उपवेशः	२४४

क

कपालं	२६६
कर्मक्रमः	७२६।२२६
कर्मणां कालातिपाते विधिः	२७१
क्षुतादौ दक्षिणश्रवणस्पर्शः	२७६

ग

गृह्या... ..	७२८
गोचर्म	७२६।७६०

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
गोनामानि	८६२
गोभिलगृह्ये पुनरुक्तादेर्यज्ञं	८८६
चरविधिः	८६८
चूडाकरणादौ निर्व्वपणाभावः	८४६
चूडाकरणे सुगडनप्रकारः ...	८५०
तन्त्रधारकादिः	८००।८०१
दर्भादीनां निर्म्मास्यताविवेकः	८७६।८७८
दारुलक्ष्यं	८४२
देवयोनिः	८२२।८२३
ध्रुवाब्जापः	८४३
नमिकाऽनमिके	८३६।८४०
परमेष्ठिविभक्तयोरभेदाः प्रात- राहुतिः तयोः प्रातराहुत्यु- पक्रमश्च	८१०
पवित्रपरिधौ	८१४
पाण्ड्यग्रहयो अग्निप्रदक्षिण- प्रकारः	८४५
पाण्ड्यग्रहयो गौडी सुरा ...	८३६
पाण्ड्यग्रहयो तिकर्त्तव्यता ...	८४४
पारतन्त्रिककर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकः	८८०।८८१
पितृकार्यं प्रणवप्रयोगप्रकारः	८७०
पृषातकः	८६१
प्रणीता	८२०
प्राङ्नीचादिफलं	७६१
प्राजनिनः पाण्ड्याहस्यानुगमनं	८४७
प्रातर्होमकालः	८०५
वरः	७६२
बलौ चरुपाकाभावः ...	८३४
वीरतरः	८१६
ब्रह्मचारिणोऽप्रतादेषु व्रतनाम- व्रतार्थकालवाचनं ...	८५१

विषयः ।	पृष्ठाङ्कः ।
ब्राह्मणविकृती	८१६।८१७
ब्राह्मणस्थापने विशेषः	८१७।८१८
ब्राह्मणादिविवाहभेदात् होम- परिणययोः क्रमभेदः	८१८
मधुपर्कादिपाने विधिः	८१२।८१४
मधुपर्कः	८१३।८१४।८१५
मश्यायनयन्त्रं	८११।८१२
मश्याः	८१५
मन्त्रानुपदेशे व्याहृतिप्रयोगः	८३५
भेदायां	८१३।८१३
यज्ञवास्तुक्रिया	८३१।८३२
यज्ञोपवीतविधिः	८५५।८५६।८५७।८५८।८५९
लक्षणं (लेखविधिः)... ..	७६४।७६५।७६६।७६७।७६८
काजहोमः	८४६।८४७
वपाहोमादौ व्याहृतिप्रयोगा- भावः	८७०
विवाहे दाम्पत्यवाचकमन्त्राणां वरेण्य पाठः	८४३
वैरूपाक्षादयः... ..	८२१
व्याहृतिप्रसङ्गा	८३५।८३६
प्रतान्ते चैन्द्रचरः	८५३
शङ्खु	८१४
शलली	८१६
आङ्गे ब्राह्मणस्यैकत्वे विधिः... ..	८७४।८७५।८७६।८७८
समयाध्यक्षितं... ..	८०६
समिधः	७८५।७८६।८२३
सङ्घातः	८३०
सम्पूयनं	८२६
“सर्वतः” शब्दस्यार्थः	८२०
सावित्रप्रतयर्थाकालः	८५२
सीमन्तो दर्भपिङ्गुलीसंख्या	८१६

विषयः ।	प्रष्ठाङ्काः ।
सुरा	८३६
सुरोत्तमशब्दार्थः	८५१
स्तरयो विशेषः	८१६
‘स्थालीपाकादृतान्यत्’ इत्य-	
स्थार्थः	८३१
सुक्सुवौ	८१३
स्त्रीज्ञावनं (विवाहे)	८३८
स्त्रीलक्षणपरीक्षायां वेदि-	
पियडादियह्यफलं	८४१
हविष्यं... ..	८७२
होमकाले पृषातकस्य स्थानं	८६१
होमविधिः	७८० ७८१ ७८३ ७८४ ७८३ ८२२
होमीयद्रव्याणां प्रसेचनादि	८२५
होमीयाभिः	८३७ ८३८
क्रासनानि	८४६

ऽष्टासंयहसूची समाप्ता ।

श्राद्धसूत्राणामकारादिक्रमेण विषयसूची ।

विषयः ।	प्रष्ठाङ्काः ।
अक्षय्य ऋषिः	१०६४ १०६५ १०६६ १०६७ १०६८
अश्वि कारयं	६६६
अङ्गुष्ठनिधानं... ..	६७६
अन्नप्रकारः	६८४
अप् प्रदानं	६७६
अर्घ्यः	६४१ ६४३ ६४५ ६४६ ६४८ ६५२ ६५५
आचमनादि	६६१
आभ्युदयिकश्राद्धं	१०३६ १०४० १०४१ १०४२ १०४३ १०४४ १०४५ १०४६
आमन्त्रणीयान्नाश्राद्धाः	६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
आमन्त्रितस्य धम्मः	६०५
आवाहनं	६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१
आशीःप्रार्थनं	१००१ १००२
आसनं	६३२
एकोद्दिष्टं	१०११ १०१२ १०१५ १०१७ १०१८ १०२० १०२१ १०२२
काव्यानां तिथयः	१०६६ १०७० १०७१ १०७२
गन्धादिदानं	६६३
दत्तिप्रश्नः	६८५
दत्तिः	१०६० १०६१ १०६२ १०६३
दक्षिणा	६६६
धर्माः	१०५६ १०५७ १०५८ १०५९
निषिद्धब्राह्मणाः	६११
परिभाषा	६२२ ६२६ ६३० ६३१
पात्रालम्भः	६७२
पिण्डदानं	६८६ ६८७
पिण्डपिटयज्ञातिदेशः	६२३
प्रदक्षिणादि	१००४
ब्राह्मणसंख्या	६१४ ६१६ ६१७
ब्राह्मणामन्त्रणकालः	६०३
ब्राह्मणोपवेशनं	६१४
मधुनातादिजपः	६८०
मातामहश्राद्धं	६२२
विस्मर्जनं	१००३
श्राद्धकालः :... ..	८६१ ८६७ ८६८ ८६९
श्राद्धस्यावश्यकत्वं	१०५३ १०५४ १०५५
श्रुत्यजपः	६८० ६८३
सपियंहीकरणां... ..	१०२३ १०२४ १०२५ १०२६ १०२७ १०२५ १०२८
स्वधानिनयनीये धारादानं... ..	६६७
स्वधावाचनं	६६३ ६६६
उत्तरेषुदानं	६७१

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमकाण्डम् ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

वेदान्तप्रतिपाद्यमेकममलं मानैरमेयञ्च यत्
सर्वैराश्रमधर्मकर्मनिकरैराराध्यशुद्धान्तराः ।
यस्मात् प्राप्य यथार्थवस्तुनियतामाचार्यवर्यान्मतिं
यत्तत्सत् पदमाप्नुवन्ति मुनयः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

वन्दे पितृपदद्वन्द्वमरविन्दमिव श्रितम् ।

मकरन्दमिवादातुं शिष्यैर्भुङ्क्तेरैरिव ॥

महर्षिं गोभिलाचार्यं प्रणम्य परमादरात् ।

भाव्यन्तद्गृह्यसूत्राणां यथाबुद्धिं विधीयते ॥

इह खलु बुभुक्षितमर्थं प्रतिपिपादयिषया सर्व्व एव प्रेक्षापूर्व्व-
कारिणो वाग्ध्यापारं प्रतिपद्यन्ते, श्रोतारस्य तन्मवधार्य्यं श्रेयसा

समीहितेन संसृज्यन्ते । बुभुक्षितस्यार्थः सुखमेव सर्वेषां प्राणभृ-
 • ह्नेदानामन्यच्चैतदनुकूलं किञ्चिदिति प्रतिपद्यामहे । दुःखनिवृत्ति-
 खेत्याहुः । प्राणिनः खलु सुखमुत्पिपादयिषव एवोपलभ्यन्ते पश-
 • वीऽपि, किं पुनर्मनुष्या विवेकशक्तिमन्तः ? । तदिदं प्रत्यात्मप्रती-
 • षितमपि सुखं निरतिशयमेवाभ्यर्हितमित्यपवर्ग एव तावत् पर-
 • मार्थः । स खल्वनभिसंहितफलैरोश्वरसमर्पितैर्नित्यनैमित्तिकादि-
 कर्मभिः प्रशुद्धचित्तस्याधिकारिणः तत्त्वावबोधोपात् सम्पद्यते इत्या-
 चक्षते । भवति चानागमः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
 विविदिषन्ति यज्ञेन—” इति, “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति
 चैवमादिः । मनुरपि—

“अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोद्यैः साधयन्तीह तत्पदम्” ।

इति स्मरति । “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते”
 इति च स्मर्यते पुराणेषु । अतएव भगवान् वादरायण आचार्यः
 शरीरके—“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इति सूत्रयाम्बभूव ।
 “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” इति, “समाधि-
 भावनार्थः क्लेशतन्मूकरणार्थश्च” इति, तथा, “योगाङ्गानुष्ठाना-
 दशुद्धिस्तये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” इति, “यमनियमासन-
 प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” इति, “शौच-
 सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति च पातञ्ज-
 लानि सूत्राणि । “ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात्”—इति च ब्राह्मिण्य-
 सूत्रम् ।

तदेवं धर्म एव साधनतया प्रथममाश्रयणीय इति स्फुटतर-
मवगम्यते । येषान्तु वेदान्ताः कर्तृदेवतादिप्रकाशकतयैव प्रमाण-
मिति दर्शनं, तेषामभ्यर्हितत्वं धर्मस्य सुतरामिति सिद्ध्यते ।

अर्थकामावपि नान्तरेण धर्ममुत्पद्येते । न खल्वधार्मिकस्यार्थः
कामो वाऽस्ति कश्चिदिति धर्ममेव तदुपायतया स्मरति भगवान्
व्यासः ।

“कामार्था लिप्तमानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।

नहि धर्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन” ।

इति । “धर्मादर्थश्च कामश्च” इति च महाभारते । तदेवमा-
लोच्य परमकारुणिक आचार्यः वैदिकमन्त्रविनियोगपरं श्रौत-
मिश्रं स्मार्त्तं गृह्यधर्मं कन्दोगानामुपदिदिक्षुर्गृह्यसूत्राख्यमिदं
शास्त्रं रचयाञ्चकार । सूत्रमिति हि सूत्र्यते येनार्थस्तदुच्यते ।
शास्त्रत्वञ्चास्यानुशासनादिति सिद्धतरम् । व्याचिख्यासितस्य गृह्य-
सूत्रशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

तत्रायमथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । प्रतियोगिविशेषा-
पेक्षं खल्वानन्तर्यं विशिष्टं भवति । तच्च वेदाध्ययनं तदर्थविचार-
स्येत्येवमादिकं, “वेदमधीत्य स्थायात्” इति, “अथातो धर्म-
जिज्ञासा” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । तदनेनाथशब्देन शास्त्रस्यादौ
मङ्गलमपि कृतं भवति ।

“ॐकारश्चाद्यशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिक्षा विनिर्धातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ।

इति स्मरणात् । न चाद्यशब्दो मङ्गलार्थः, अर्थान्तरप्रयुक्त एव खल्वद्यशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थोपनीतमपि दधिदुग्धादिकमिवावलोकनमात्रेण गन्तुकामस्येति । सोऽयमद्य-
शब्दो मङ्गलमर्थः प्रयोजनं (न पुनरभिधेयं) यस्येति मङ्गलार्थं
उच्यते, न खलु मङ्गलमप्यस्यार्थोऽभिधेयं वाच्यमित्येतत् । तथा च
ब्रह्मक्षरिणो यथावद्देदाध्ययनाद्यनन्तरमित्यद्यशब्दस्यार्थः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्—

“अतः परं समावृत्तः कुर्याद्धारपरिग्रहम्” ।

इति—

“वेदानधीत्य वेदै वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविभ्रतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्” ।

इति चैवमादि स्मरणात्, यथावद्विचारशास्त्राधिगमानन्तरं—
गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः । यस्माच्च—

“यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाक्षेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमी” ।

इत्येवमादिशास्त्रेभ्यस्तदुत्तमत्वमवगम्यते । ‘अतः’ एतस्मात् कारणात्—
इत्यतः शब्दार्थः ।

“अथमपरोऽतः शब्दार्थः । यतो वृत्तेन वेदाध्ययनादिना कर्मा-
वबोधोऽस्ति, कर्तव्यत्वमिदानीमापतितं—(तथा चाङ्गः शास्त्रतात्प-
र्यविद्ः । “इहो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति ।

“चरितार्थाक्षयः कुर्यादधीत्य श्रुतिमादितः ।

तस्य तद्भारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः” ।

इति च) ।—यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राथम्यं । “अतः” एत-
स्मात् कारणात् । स्थितिश्रेयमविरक्तविषया द्रष्टव्या । नातो-
“ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” इति श्रुतिविरोधः । सा हि श्रुतिः—
“यद्दहरेण विरजेत्, तद्दहरेव प्रव्रजेत्” इत्येवमभिदधानां विरक्त-
मेव स्पृशति नान्यम् । एतेन “वीरहा वा एष देवानां योऽग्नि-
मुदासयते” इति, “एकाश्रम्यन्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य”
इति चैवमाद्याः श्रुतिसूतयोऽपि व्याख्याताः । इत्यन्यदेतत् ।

अयमप्यपरोऽतःशब्दार्थः । यस्मात् यथोक्तानन्तरं, गृह्य-
कर्म्म प्रतिपित्सवोऽन्तेवासिनो यथावदुपसन्नाः, ‘अतः’ एतस्मात्
कारणात्—

‘गृह्या’ हान्दसत्वाद्गृह्याणि,—गृहे गृहस्थाश्रमे साधूनि यो-
ग्यानि,—लक्षणाया गृह्याग्निसाध्यानि वा, ‘कर्माणि’ धर्माभूतानि,
बहुवचनात् किमप्यन्यत्, ‘उपदेक्ष्यामः’ कथयिष्यामः ।

अत्र च कर्माणामुपदेशकर्म्मलं प्रतिजानन्नाचार्यस्तेषां धर्मात्म-
मभिद्योतयति । अभिमतश्रेयःसाधनवस्तुकथनरूपस्योपदेशस्या-
न्तरेण धर्मात्मममीषामसम्भवात् । न खल्वश्रेयःसाधनमुपदिश्यते ।
न च श्रेयःसाधनं नाम धर्मा न भवति चोदनालक्षणेऽपीत्यनु-
सन्धेयम् । तथा चोक्तं “चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति । “यज्ञैर्न
यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि—” इति च यजतिशब्दवाच्यमेव
धर्मात्तद्वचते । अपि चाहुः—

“गुणद्रव्यक्रियादीनां धर्मात्वं स्थापयिष्यते ।
 तेषामैन्द्रियकलेपि न ताद्रूपेण धर्मात्ता ।
 श्रेयःसाधनता ह्येषां निहां वेदात् प्रतीयते ।
 ताद्रूपेण च धर्मात्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः” ।

इति । अयमपरो गृह्याकर्माणीत्यस्यार्थः । गृहे साध्वी; कुशला,
 योग्या, हिता वेति गृह्या पत्नी, तथा महित्तस्य यानि कर्त्तव्यानि
 कर्माणि, तानोमानि गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः । गृह्येति वा
 प्रस्तुतायाः स्मृतेरभिधानम् । (गृह्येति खल्वियमभिधीयते स्मृति-
 राचार्य्यप्रणीता । तथा चाचार्य्यपुत्रेण कृतोऽस्या एव स्मृतेः संग्रहः
 “गृह्यासंग्रहः” इत्युच्यते, न “गृह्यसंग्रहः” इति ।) तस्यां यानि
 कर्माण्यभिधातव्यानि तान्युपदेक्ष्याम इत्यर्थः । स्मार्त्तोऽग्निर्वा
 गृह्यशब्देनोच्यते । गृह्यः, शालाग्नि, रावसय्य, औपासन, इति
 ह्यनर्थान्तरम् । क्वान्दसं दीर्घत्वम् । तस्मिन् गृह्ये स्मार्त्तोऽग्नौ यानि
 कर्त्तव्यानि कर्माणि तानीत्यादि पूर्ववदर्थः । अथवा गृह-
 स्यस्य व्रतविशेषो गृह्यशब्दार्थः । “अष्टौ व्रतानि भवन्ति”
 इत्युपक्रम्य, “भौतिकं, सार्वभौतिकं, अष्टमं गृह्यमिति गृहस्यस्य”
 इति श्रवणात् । तस्मिन् यानि कर्त्तव्यानि कर्माणीत्यादि समान-
 मन्यत् । गृह्यपदानन्तरश्रुतमथापदमुपदेक्ष्याम इत्यनेनाश्वितं—
 आ उपदेक्ष्याम इति, इति भट्टभाष्यम् ।

इयमपरा सूत्रयोजना । अथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यमभि-
 धत्ते । अतः शब्दो हेत्वर्थम् । यस्मात्, वेदाध्ययनादर्थाक् न
 किञ्चिदधीतव्यम्—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यन् कुर्वते अमम् ।

स जीवन्नेव गृह्णत्वमाशुगच्छति सान्वयः” ।

इति स्मरणात् । ‘अतः’ एतस्मात् कारणात्, वेदाध्ययनानन्तरं, गृह्याकर्माणीत्यादि पूर्ववदर्थः । इदानीमधीतवेदस्य गृह्यसृते-
रध्ययनसम्भवादित्यभिप्रायः ।

योऽयमनेकार्थोऽपि सूत्रस्यार्थभेदेन शब्दभेदान्नानुपपन्नः ।
तथाचोक्तम् ।

“यावतामेव धातूनां लिङ्गं हृदिगतं भवेत् ।

अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ।

इति । येषां पुनरनेकार्थतापि शब्दानामिति दर्शनं, तेषामनुप-
पत्तिरेव नावतरति ।

तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीन्यपि शिष्यप्रवृत्त्युपयोगीनि प्रति-
पादितानि । तत्राभिधेयं कर्म यथोक्तं, अयःप्रयोजनम् । सम्ब-
न्धोऽपि यथायथं सुबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । अथ-
शब्देन चानन्तर्यावगमादधिकारी च प्रतिपादित एवेत्यास्तां
विस्तरः ॥ * ॥ १ ॥ * ॥

तत्र तावत् साधारणकर्मशेषभूताः केचन धर्माः परिभाष्यन्ते
सौकर्यार्थम् । प्रतिपदं खल्वमीषामुत्कीर्त्तनेऽनर्थकमेव ग्रन्थगौरव-
मापद्येत, श्रोतारस्य वितुष्येरन्निति । परिभाषितेषु खलु कर्म-
शेषभूतेषु धर्मेषु कृतिसाध्यत्वात् कर्माणां कृतिमतः कर्तुरेव धर्मा-
स्त्वावत् परिभाषते ॥

यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सोयं यज्ञोपवीतो । आचान्तं, चमु भक्षणे इति स्मरणात् भक्षितं, उदकं जलं येन, सोयमाचान्तोदकः । आ-
शब्दो भक्षणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । गृह्याकर्माणीति पूर्वस्मादिहा-
नुषञ्जनीयमेकत्वेन विपरिणमय्य—कर्माति । तदयमर्थः । सर्वमेव
कर्मा वक्ष्यमाणं, कर्त्वा यज्ञोपवीतिना, आचान्तोदकेन च, सता,
कृत्यं कर्त्तव्यमित्येतत् । तदचैकमेव कर्त्तारमनूद्य द्वयं परिभाष्यते—
यज्ञोपवीतिना इति, आचान्तोदकेन इति च । कथं पुनरेकेन
वाक्येन द्वयमिह परिभाष्यते ? । नैष दोषः । वाक्यानेकत्वात् ।
वाक्यद्वयमिह विज्ञायते, यज्ञोपवीतिना कृत्यमाचान्तोदकेन कृत्य-
मित्यर्थभेदात् । परमिह युगपदेव धर्मद्वयसम्बन्धसम्भवादेकत्वा-
दवबोधस्यैकमिव वाक्यमवभासते इत्येकत्र सूत्रितमित्यदोषः ।

अत्र च “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति ।

“यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्राणि नवतन्तवः” ।

इति ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्थोर्द्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्याविकसौत्रिकम्” ।

इति ।

“वैणवीं धारयेत् यंष्टिं षोडशकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शूभे रौक्मे च कुण्डले” ।

इति । “दाक्षायणी ब्रह्मसूची” इति चैवमादिशास्त्रान्तरविहि-
तस्य पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतस्य कर्माद्यन्तानामनुजानात्याचार्या,

'न पुनः पुरुषार्थादन्यदिह विदधाति । कस्मादेवमवगम्यते ? यज्ञोपवीतिनेति सिद्धवदुपदेशात् । यज्ञोपवीतीति खलु यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सिद्धं सोऽभिधीयते इत्यवोचाम । यथा स्वामी यस्य स्वगस्ति सिद्धा स एवोच्यते, 'न यस्य सा विधिसितेति । तदाहि स्वामी भवेदित्येवमादिकं प्रयुञ्जते लौकिकाः । 'न खल्वच यज्ञोपवीती भवेदिति, यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति वा, कात्यायन-इवाकथयदाचार्यः । नचाऽऽचार्यस्य न्यूनतानामानर्थिकैवकल्पयितुमुचिता । अपिच नखल्वेतदनेन विधीयते; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? अर्थभेदात्—पुरुषस्तावद् यज्ञोपवीती भवेत्, तेन च सता कृत्यमिति,—यदि द्वावर्थाविधित्मितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अर्थैक्याद्धि वाक्यमेकं मन्यन्ते तान्त्रिकाः, नचैवमर्थैक्यं भवति । भिन्नौ खल्विमावर्थौ भवतः—यज्ञापूर्वस्य यज्ञोपवीतस्य विधिः, यस्य तस्य कर्मसंयोग इति । योषितामप्येवं प्रसङ्गात् । यदि हि पुरुषार्थादन्यदेव यज्ञोपवीतं कर्मार्थमिह विधीयते, वक्तव्यन्तर्हि योषितामपि कर्मसु यज्ञोपवीतधारणम्, नचैवमिष्यते । तस्मात् पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्मार्थतामात्रमिहोच्यते, न ततोऽन्यद्विधीयते—इति कुत एव योषितामयज्ञोपवीतिनीनां कर्मस्वपि यज्ञोपवीतमित्यदोषः ।

कथमेकस्य यज्ञोपवीतस्योभयार्थता ? इति चेन्न, अनेकसंयोगात् । नस्यादेकस्योभयार्थता; यथेक एव संयोगः स्यात् । संयोग-दयन्त्विह दृश्यते । एकस्य यज्ञोपवीतपुरुषसंयोगः—“यज्ञोपवीतं कुरुते” इत्येवमादिशस्तेषु । अपरस्य यज्ञोपवीतकर्मसंयोगः—

“यज्ञोपवीतिना कृत्यम्” इति । तस्मादिह वाक्य द्वयेन संयोगभेदात् दक्षद्वयोभयार्थता यज्ञोपवीतस्येति सिद्धम् । अतएव—

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धश्चिखेन तु ।

विशिखेभ्युपवीतस्य च यत् करोति न तत् कृतम्” ।

इति पूर्वोद्धृतं प्रकान्तं—पुरुषार्थमेव यज्ञोपवीतमुत्तरार्द्धे कर्माथं-
मनुजानानः कात्यायन आचार्यस्यैवमेवाशयं स्पष्टयाञ्चकार ।
स खलु—

“अथातो गोभिलोक्तानामन्येषामपि कर्षणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयित्वा प्रदीपवत्” ।

इति प्रतिजज्ञे । अत्राह । उपवीतपदमिदं विशिष्टमेवाभिधत्ते—
“उपवीत यज्ञसूत्रं प्राद्वृते दक्षिणे करे” इति । नैतदेवं । यज्ञसूत्र-
मात्राभिधायकत्वादस्य । यज्ञसूत्रमात्रमेव खल्वयमुपवीतशब्दोऽव-
श्यति, न विशिष्टमन्यत्, सङ्कोचकारणानुपलम्भात् । उपवीत-
पदन्तावत्—यज्ञसूत्रं—
मात्रमभिधत्ते, विशिष्टमप्यभिधत्ते, न पुनर्विशिष्टमेव । “कार्पासमुपवीतं स्यात्” इति, “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति
चैवमादिशास्त्रेभ्यः । यथा—यज्ञसूत्रं—यज्ञसूत्रं—यज्ञसूत्रं—यज्ञसूत्रं—
विशेषमप्यभिधत्ते । तथाचापि । तत्रैवं सति विशिष्टमेवात्रगमयि-
त्युपवीतपदं न सामान्यमित्येतस्मिन् सङ्कोचे कारणं नास्ति ।
तस्माद्युक्तमेतत् । नन्वाचार्यपरिभाषैव—“एवं यज्ञोपवीतो
भवति” इति कारणमिति चेन्न उपवीतिपरिभाषाऽभावात् ।
एवं यज्ञोपवीतो भवतीति खल्लाचार्याः परिवभाषे, न चैवमुप-
वीतो भवतीति । अर्थैक्यमनयोरिति चेत्, तथापि न सङ्कोचे

प्रमाणं भवति । उपवीतिपदमेवमभिधत्ते इति तावत् परिभाषातोऽवगम्यते, तत्र च नविप्रतिपद्यामहे । परन्त एव सङ्कोच इति प्रमाणं नास्ति । कर्मार्था खल्विधं परिभाषा—(“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति, “एवं प्राचोनावीती भवति” इति च) पुरुषार्थञ्चेदमुपवीतं यज्ञसूत्रमात्रम्,—(“सदोपवीतिना भाव्यम्”— इति) । “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति, “दाचायणी ब्रह्मसूत्री” इति चैवमादिशास्त्रेभ्य इत्यवोचाम ।

अपिच । नैवात्र विशिष्टार्थः सम्भवति—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति । कस्मात्? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कर्मसंयोगः खल्वस्य विधिस्मितः—“यज्ञोपवीतिना कृत्यम्” इति ।

तच्चेदपूर्वं भवति यज्ञोपवीतं; तदपि विधातव्यं, इति भिद्येत वाक्यम् । न खल्वस्ति विहितं विशिष्टं यज्ञोपवीतं, येनानूद्येत । यदपि विहितम्—“उपवीतं देवानामुपव्ययते”—इति । तदपि दैवकर्मस्वेव । यदि तदेवेहानूद्येत, परिभाषेयं दैवकर्ममात्रपरा स्यात् । न चैवमिष्यते, सर्वशेषलादस्याः परिभाषायाः—“यज्ञोपवीतिनाचान्नोदकेन कृत्यम्”—इति । अथास्ति यज्ञोपवीतं विन्यासविशेष-विशिष्टं पुरुषार्थस्तदिहानूद्यते । उच्यते । नैतदस्ति—विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ इति । कस्मात्? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ इति । यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थ इत्यवोचाम । अतएव जैमिनिराचार्यः—“अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात्” इति सूत्रयाञ्चकार । व्याख्यातञ्चैतदाचार्येण श्रव-रस्वामिना—“अपदेश इतिज्ञायमानस्य वचनं । स एष नविधिः—

अनुवाद एवः। कुतः?। अर्थस्य विद्यमानत्वात्। प्राप्त एवार्थो
 धृन्निवृत्तं मनुष्याणां, निवृत्तं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्वन्ति,
 तस्मात् अनुवादः”—इति। यद्यपि इदं पूर्वपक्षकथायामेवाशङ्का-
 स्त्वन्म, सिद्धात्ते तु निवृत्तश्रवणस्योपवृत्तत्यर्थतामेव सूत्रया-
 मास—“अर्थवादावा प्रकरणात्” इति, “विधिना चैकवाक्यत्वात्”
 इति च। तथापि नैतावतावस्तुनोप्यन्यथात्वं शक्यते वक्तुम्। यद्य-
 धमर्थ एव नास्वास्त्यत्—नाशङ्क्यताचार्योऽर्थस्य विद्यमानत्वादित्ति। न खल्वविद्यमानमपि विद्यमानमुच्यते वादकथायामपि।
 कः खल्वनुक्तोऽविद्यमानमर्थं विद्यमानतया सिद्धवन्निर्दिशति।
 यदि पूर्वपक्ष इति अविद्यमानमपि विद्यमानं कथाचिन्मत्या
 समाचक्षते, किमित्युत्तरकालं निराचक्षे—“नायमर्था विद्यमानः,
 अविद्यमानः खल्वयमर्थः, कथमुच्यतेऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति”।
 आशङ्कायाः खल्वस्या निराकरणमित्यसूत्रयदाचार्यः—“विधि-
 स्त्वपूर्वत्वात् स्यात्” इति। विष्टतश्चैतद्वाच्यकारेण—“विधिरेव
 भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा वादमात्रमनर्थकं। पूर्व-
 वान् अनुवादो भवति, अथन्त्वपूर्वो—यन्नियमेन निधातव्यमिति”।
 न खल्वविद्यमानत्व निवृत्तस्य, पुत्रार्थत्वे वा विशिष्टस्योपवी-
 तस्य, एतन्निराकरणं सम्भवति—नियमेन निवृत्तं निधातव्यमिति।
 तदनेनावगम्यते—यच्चसूत्रमात्रं पुत्रार्थो न विन्यासविशेषविशिष्ट-
 मिति। यदि पुनरविद्यमानमपि विद्यमानमित्युक्त्वाऽशङ्कित्यत,
 तन्निराकरणमित्यमसूत्रयिष्यत—“नाविद्यमाने विद्यमानत्ववच-
 नात्” इति। यथा भगवानुवाच—“अर्थापत्तिरप्रमाणमनैका-

निकत्वात्”—इत्यस्य निराकरणमित्यमसूत्रयत्—“अनर्थापत्ता-
वर्थापत्त्यभिमानात्”—इति । यथा वा “वाक्कलमेवोपचार-
कृतं तदविशेषात्”—इत्यस्य, “न तदर्थान्तर भावात्”—इति ।
जैमिनिरप्याचार्यसर्कपादे—“उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्मरर्थस्यातस्मि-
नित्वात्”—इत्यस्योत्तरमित्यमसूत्रयत्—“तद्भूतानां क्रियार्थेन
समाह्वयोऽर्थस्य तस्मिन्नित्वात्”—इति । “निवीतं मनुष्याणां”—
इति च श्रुतिर्मनुष्यैः प्रायशः स्मार्थं क्रियमाणं निवीतमनुवदति ।
तस्मात्स्वविन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतमत्रोपवीतशब्दार्थः । आ-
चान्नोदकेन ह्येत्यमित्यत्र भिद्यते वाक्यमिति चेन्नैष दोषः । “उप-
सृष्टश्च द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः”—इति, “त्रिराचामेत्”—
इति चैवमादिशास्त्रविहितस्य पुरुषार्थस्वेवाचमनस्येहानुवादादि-
तिनाम्यनुपपत्तिः ।

अपिच—

“त्रिवृदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्त्रयमधोवृत्तम् ।

त्रिवृत्तञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोऽग्रन्धिरिष्यते ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्भार्यमुपवीतं स्यात्सातोत्सङ्गं न चोच्छ्रितम्” ।

इत्यभिधाय, “सदोपवीतिना भाष्यम्”—इत्यभिधानात्, यज्ञसूत्र-
माचमेवासिन्नूपवीतपदार्थं इत्यवगम्यते । कस्मात्? । उपक्रमे
यज्ञसूत्रमात्रे उपवीतशब्ददर्शनात्;—त्रिवृत्तञ्चोपवीतं स्यादिति,
तद्भार्यमुपवीतं स्यादिति च । अत्र हि त्रिवृत्तञ्चोपवीतं स्यादिति
स्वरूपमुपवीतस्याभिधाय, तद्भार्यमुपवीतं स्यादिति च परिमाणं,

सदोपवीतिना भाव्यमिति पुरुषरंयोगमस्य विधत्ते । न खल्वन्यत्र प्राचीनावीतित्वादावन्यत् स्वरूपं परिमाणञ्चास्ति । नचोपवीतशब्दस्य सामान्यमर्थं परित्यज्य विशेषमर्थं प्रकल्प्य, तदन्यत्र तयोरेव स्वरूपपरिमाणयोः सांदृष्टिकन्यायेन परिकल्पनायां किञ्चित् प्रयोजनं वैदग्ध्यं वापलभामहे । येनैष प्रयासः सफलो भवति । अतएव—पदोपवीतिना भाव्यमिति सदा श्रुतिरनुगृह्यते । अन्यथा यदा प्राचीनावीतित्वादिना भाव्यते, तदेयं 'सदा श्रुतिरुपगृह्यते । न च गोदोहैः चमसस्यैव, फलचमसेन सोमस्यैवच, नैमित्तिकेन मित्यस्य वाधो न दोषाय इति वाच्यं । वैषम्यात् । न खलु चमसादौ सदा श्रुतिरस्ति इति विषमोदृष्टान्तः । अन्यथा चोपपत्तेः । अन्यथा चात्रोपपद्यते—यज्ञसूत्रमात्रस्योपवीतशब्दार्थतया । न खल्वविरुद्धं सामान्यमर्थमुत्सृज्य, विरुद्धं विशिष्टमर्थं प्रकल्प्य वाधः कल्पयितुमुचितः ! न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थं विरोधः कल्पयितुं युक्तः ! तस्मात् यथा—“प्रैतुहोतुसमसः”—इति होत्रा यत्र चस्यते, तेन पात्रेण होमविधानात्—चमने प्राप्ते सोमस्यैव चमनं कल्प्यते,—पवित्रस्य सोमस्य भक्षणेन पात्रस्यानुच्छिष्टत्वात्तत्र होमस्य सम्पत्स्यते; शास्त्रान्तरस्य न विरोतस्यते इति । न तु द्रव्यान्तरस्यापि चमनं प्रकल्प्य वचनवलादुच्छिष्टेनापि पात्रेण होम इति शास्त्रान्तरस्य वाधः कल्प्यते । एवमिहापि यज्ञसूत्रमात्रमुपवीतपदार्थः कल्प्यते,—सदा श्रुतिः शास्त्रान्तरेण न विरोतस्यते इति । शास्त्रे च यज्ञसूत्रमात्रे यज्ञोपवीतपदं वज्रलमुपलभ्यते । चमसादौ त्वनायत्त्यावाधः कल्प्यते । न हि तत्रान्या गतिरस्ति । सदा

वद्धुश्चिखेन इत्यात्रापि शिखायां सत्यां बन्धनं विधीयते इति यत्र शिखाप्युच्यते वचनबलात्, न तत्र वैगुण्यम् । शिखा खलु प्रयोक्त्री बन्धनस्य । शिखां बध्नीयादिति हि शास्त्रम् । न खलु निमित्तस्य शिखाया अभावे नैमित्तिकं बन्धनं शक्यते वक्तुम् । न खल्वस्ती शिखा शक्यते बन्धुम् । यथा “गुर्व्वनुगमनं कुर्यात्” “स्वाध्याय-विरोधिनाऽर्थानुत्सृजेत्” “गाः प्रकाख्यमाना अनुमन्त्रयेत” इति सत एव गुरोरनुगमनं, सताञ्च स्वाध्यायविरोधिनामर्थानामुत्सर्गः, सतीषु च प्रकाख्यमानासु गोखनुमन्त्रण, विधत्ते—इत्यसति गुरा-वसत्सु स्वाध्यायविरोधिष्वर्थेष्वसतीषु च प्रकाख्यमानासु गोषु, ना-नुगमनं, नोत्सर्गो, नानुमन्त्रणं, नवावैगुण्यं भवति । यथा वा ब्रीहोनवहन्तीति सतामेव ब्रीहोनामत्रघातोविधीयते, ब्रीहय एव प्रयोक्तारोऽवघातस्य,—इति प्रैयङ्गवे चरौ नावघाताय ब्रीहय उत्पाद्यन्ते । एवमिहापि । यथा खल्वत्रघातः श्रुत्या ब्रीह्यर्थः प्रणा-ख्या च यागार्थस्तथाबन्धनमपि श्रुत्या शिखार्थं वाक्ये न च पुरु-षार्थमित्यदोषः । विशिखोव्युपवीतश्च इति शिखाऽभावेपि वैगुण्यं दर्शयति इति चेत् । कामं दर्शयतु वैगुण्यं, न तु सदा वद्धुश्चिखे-नेति सदा श्रुतिरूपरुध्यते, सत्यां शिखायां सदा बन्धनसम्बन्धात् । अपि च । नैतत् शिखाऽभावे वैगुण्यं दर्शयति । कस्मात् ? । वाक्यभेद-प्रसङ्गात् । कथं ? । विहितन्तावत् शिखाबन्धनं—सदा वद्धुश्चिखेन-इति । शिखाऽभावेपि चेत् वैगुण्यं,—शिखापि विधातव्येति भिद्येति वाक्यम् । पूर्व्वशेषत्वाच्चोत्तरस्य । पूर्व्वार्द्धशेषतया खल्विहेत्तरार्द्ध-मान्नायते—पूर्व्वार्द्धविहितस्य शिखाबन्धनस्य कर्मसंयोग इहे-

च्यते—इति कथं शिखाऽभावेऽपि वैगुण्यमुच्येत ! एवं हि उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थतया द्वयमप्यनर्थकमापद्येत ! तस्मादुपक्रमानुरोधाद्वा उपसंहारोनेतव्यः—उपसंहारानुरोधाद्वा उपक्रम इत्यवक्तव्यम् । तत्र च—“मुख्यं वा पूर्व्यं चोदनात् लोकवत्”—इति न्यायादुपक्रम एवानुयहीतव्यः, नोपसंहार इति विशिखो विशिखाबन्धन इति लक्षणया कल्प्यते । यथा—“प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्”—इत्युपक्रमवशेन—“योऽश्वं प्रतिगृह्णाति”—इत्युपसंहारो नीतः—योऽश्वं प्रतिग्राहयति—प्रथञ्चतीति । पवमिहापीत्यदोषः । अपिच । पूर्वाद्धविहितं शिखाबन्धनमुपवीतञ्च व्यतिरेकनिन्दया सौतोदमुत्तरार्द्धमिति सुव्यक्तमुपक्रमानुगतत्वमेतस्य । “नहि निन्दानिन्द्यां निन्दितं प्रयुज्यते, अपितु निन्दितादितरत् प्रसंशितम्”—इति हि न्यायः । यदि चोपसंहारानुरोधादुपक्रमोऽत्र नीयेत,—वद्भुशिखेनेति, सशिखेनेत्यर्थः स्यात् । तर्हि वद्भुपदं प्रमादपाठः स्यात् । नचैतदुचितम् । अपिचैवमबन्धनेऽप्यवैगुण्यं स्यात् । शिखाबन्धनस्य पुरुषार्थत्वे शिखामात्रस्य कर्माथत्वेऽप्येवमेव दोषप्रसङ्गः । तस्मादगत्या विशिख इतिलक्षणया विशिखाबन्धन इत्यर्थः कल्प्यते । एवमुपक्रमोऽनुयहीतव्यते इति । नचणापि हि लौकिकी ।

एतेन, यदुक्तं परिशिष्टप्रकाशकता—“विशिखइत्यनेन चासत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्षवैगुण्यं, न तु सत्यामेवेत्युक्तं”—इति, तदसङ्गतं वेदितव्यम् । अवश्यञ्च तेनापि शिखाबन्धनस्यैव पुरुषार्थस्य कर्माथत्वमभ्युपगम्यते, शिखाबन्धाभावे इत्यभिधानात् । न चासत्यां शिखायां पुरुषार्थं बन्धनमस्ति । सेन तद-

नूय कर्माद्यन्वयस्य विधायिष्यते । अतएव सम्बन्धसंस्मरणम् ।

“अह्नात्वा पादशौचन्तु तिष्ठन्मुक्तशिक्षोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोप्यङ्घ्रिभवेत्” ।

अपि चैवं व्युपवीत इत्यनेनापि घोषितामन्वेषाच्च व्युपवीतानां कर्मवैगुण्यं आपद्येत ! न चैवमिष्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । यदि चानायत्या तत्रोपरुध्येतापि सदावचनं, तर्ह्यन्यत्रापि (सम्भवन्त्यामपि गतौ) तदुपरोद्भवमिति न किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अस्यैव च सूत्रस्य खल्वयं परिशेषः—सदोपवीतिना भाव्यम्—इत्येवमादिः । तदनेन कुत एव विशिष्टमभिधीयेत ! न खल्वयं परिभाषा दैवकर्ममात्रपरा, गृह्यकर्ममात्रपरत्वात्—इति पितृ-यज्ञादावस्याभावाद्वैवगुण्यं वाऽऽपद्येत वाधा वा अवकल्प्येत ! तदु-भयरूप्यनुचितम् । सेयं यज्ञोपवीतश्रुतिर्यज्ञसूत्रमात्रं परामृशति, “दाचायणो ब्रह्मसूत्रो” इत्येवमादिशास्त्रेभ्यः । तस्मात्,—“एवं यज्ञोपवीतो भवति” इति, “एवं प्राचीनावीतो भवति” इति चैवमादिकायां सर्वस्वामेवावस्थायां यज्ञोपवीतमस्यास्तीति यज्ञो-पवीतो भवति, इत्यनवयम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये औतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

ततो यज्ञोत्तरीयार्थं वस्त्रास्त्राभे तदिष्यते” ।

इति च स्मृत्यन्तरं यज्ञसूत्रमात्रस्य कर्मार्थतामाह । कस्मात् ? । औतस्मार्त्तेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यज्ञोपवीतद्वयधारणाभिधानात् । उत्तरार्द्धे च सर्वकर्मशेषभूतस्योत्तरीयस्य समाह्वानात् । तदिदं यज्ञसूत्रद्वयमुत्तरीयस्य खल्विह कर्ममात्रशेषतया विधित्स्ति,

विन्यासविशेषस्तु—उत्तरीयस्येव यज्ञसूत्रस्यापि तत्र तत्र तत्तदा-
क्यादवगन्तव्य इत्यभिप्रायः। अतएव—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्विणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भूपाणिना” ।

इति कर्माङ्गतया प्राप्तं यज्ञसूत्रमनूद्य, तदोयविन्यासविशेषस्य-
(प्राचीनावीतिलस्य) विधिरूपयते । अन्यथा विशिष्टस्य यज्ञोप-
वीतस्य कर्मार्थत्वे तस्य च शास्त्रान्तरबलात् देवकृत्यमात्रपरतया
पित्र्ये कर्मण्यपूर्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं विधित्तितं
भवति—इति भिद्येत वाक्यम् । भिन्नौ खल्विमावर्था—यज्ञापूर्वं वि-
न्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं, यज्ञास्य कर्मसंयोग इति । “यज्ञो-
पवीतं त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः । तदस्यास्तीति यज्ञोपवीती”
इति च भट्टभाष्यम् ।

किमिदं यज्ञोपवीतं ? कथञ्चाचान्नादको भवति ? इत्येतत् सर्व-
माचार्य एवानुपदं व्युत्पादयिष्यति । अत्र चाचार्यानुक्ता अन्वेषि
कर्तृधर्माः परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्याः ।

“यत्र दिङ्नियमोन स्थाञ्जपष्टोमादिकर्मसु ।

तिस्त्रस्तत्र दिशोऽज्ञेयाः प्राचीमौम्यापराजिताः ।

तिष्ठन्नासीनः प्रह्णोवानियमोयत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्णेन न तिष्ठता” ।

इत्येवमादयः । एवमन्येष्यगुसन्धेयास्तन्त्रान्तरेषु ॥ * ॥ २ ॥ * ॥

इदानीं कर्माङ्गानि वक्तव्यानि । तत्रासाधारणत्वादादौ तावत्
कालमेव कर्मसाधनं परिभाषते ।—

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादहः
कालं विद्यात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्यां सवितुरयनसम्बन्धात् उदगयनं प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रेषु ।
तस्मिन्नुदगयने । पूर्वपक्षे,—“तत्र पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण
हि” इत्यादि स्मरणात्, शुक्लपक्षे । पुण्ये, शोभने विश्वादिदोष-
रहिते यद्योक्ते, अहनि दिवसे,—(तदनेन रात्रिं नानुजानात्याचार्यं
इत्यवगम्यते) । अहो वासरस्य, आवर्त्तनात्—ज्ञायायाः परिवर्त्त-
नात् प्राक् पूर्वं पूर्वाह्न इत्येतत् । कालं विद्यात्, जानीयात् ।
गृह्यकर्मणामिति सम्बध्यते । स्मरन्ति च—

“आवर्त्तनान्तु पूर्वाह्णेऽपराह्नरुतः परम्” ।

इति ।

“अशुभं बन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये” ।

इति च । न च पूर्वाह्न इत्येव वक्तुमुचितं, अलं ग्रन्थगौरवेणेति
वाच्यं । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । “पूर्वाह्णे वै देवानां
मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्नः पितृणाम्” इति श्रुत्युक्तविधावि-
भक्तदिनप्रथमभागात्मकपूर्वाह्नव्यवच्छेदकत्वाच्चेति । यत्तु आहुपूर्व-
कत्वात् कर्मणः आहुस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधान्तथाऽभिधान-
मिति भट्टभाष्यम् । तच्चिन्त्यम् । उदयसन्निधौ आहुप्रतिषेधेपि
कर्मणः कालपरिभाषायां पूर्वाह्णाभिधाने वाधकाभावात् । न
खलु पूर्वाह्णाभिधानं यथोक्ताभिधानं वा तत्र किमपि विश्वक्षण-
मुपलभामहे इति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम् ।

विषमासकरणमेकैकस्थानुगुण्यद्योतनार्थं, समुदितोपलभ्यै म-
हानभ्युदय इति व्याख्यातारः । अतो न कालविशेषनियतेषु गर्भा-
धानादिस्वनुपपत्तिः । एकैकानुगुण्यस्य तत्रापि सुलभत्वात् । यद्य-
प्येषोदगयनादीनां कर्माङ्गतैव परमनुज्ञायते, न तु दक्षिणाय-
नादीनान्तदनङ्गतापि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाप्युपनयनादौ
दक्षिणायनादेरनङ्गतापि प्रत्येतव्या, स्मृत्यन्तरसंवादात् । तथैव
खलु विहितेतरस्यापि वासरादेर्विवाहाद्यङ्गतेति । स्मर्यते च—

“रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।

व्रतबन्धादिकं तस्माच्छूडाकर्षं च वर्जयेत्” ॥

इति—

“निषिद्धं निश्चि च व्रतम्”—इति चैवमादि ।

“सर्वकालमेके विवाहम्”—इति च गृह्यान्तरम्, ज्योतिःशास्त्रमपि—

“न सकल-गुण-सम्यङ्गभ्यतेऽल्पैरष्टेभि-

र्षङ्गतर-गुण-युक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।

प्रभवति नहि दोषो भूरिभावे गुणानां

सकिल-स्रव इवाग्नेः समदीप्तेन्धनस्य ।

इति ।

“कष्टाभीष्टे तुल्यसङ्घे फले चेत्

स्यार्ता; नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः ।

वाच्या पक्रियोऽतिरिक्तस्योः स्यात्

सर्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा” ।

इति चैवमादि ॥ २ ॥ * ॥

एवन्तर्ह्युद्गयनाद्यभावे शास्त्रबलादप्यनुष्ठीयमानस्य पिण्डपितृयज्ञा
दैर्घ्यगुणं स्यादित्यत आह ।—

यथादेशञ्च ॥ ४ ॥

आदिश्यते इत्यादेशस्तस्यातिक्रमाभावाद्यथादेशम् । यथाचादेशः
शास्त्रस्य, तथा च कालं विद्यादित्यनुवर्तते । शास्त्रमेवं खल्वेव-
न्निधेस्वर्येषु नः प्रमाणं, यथाचादिशति शास्त्रं तथा च प्रमेयं प्र-
मिमीमहे, आदिशति च शास्त्रं किञ्चित् कर्माद्गयनाद्यभावेपी-
ति तत्रानङ्गनैवामीषामङ्गता च यथोक्तानामित्यभिप्रायः । तदिदं
“पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति”
इति न्यायमूलमपि सूत्रं सुखप्रतिपिपादयिषया कारुणिक आ-
चार्यः प्रणिनाय—शिव्यानमुद्धेरन्निति ।

अथवा । पुनरपीदं सूत्रयन्नाचार्योयथादिष्टस्य कालस्य क-
र्माख्यादरातिशयं दर्शयति । तथाच सत्यामपि “यथा शक्नुयात्
तथा कुर्यात्” इति श्रुतौ, सत्यपि च “अपि वाप्येकदेशे स्यात् प्रधा-
ने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्” इति सिद्धान्ते, नित्या-
नामपि कर्माणामादिष्टकालव्यतिक्रमेण नानुष्ठानम् । अतएव
स्मर्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनःक्रिया ।

कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतं तदिनिर्दिशेत्” ।

इति ।

“अङ्गलेपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कृतः ।

अनुपादेशरूपत्वात् काले कर्म विधीयते” ।

इति चाभियुक्तानां वचनम् । केषाञ्चित्तु सायंप्रातर्होमादीनामा-
दिष्टेषु कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वैवानुष्ठानं भवति ।

“आसायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः” ।

इति ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ।

इति चैवमादिसंस्मरणात् । येषान् कालान्नाङ्गमपि तु निमित्त-
मात्रमितिदर्शनम् । तेषामयमपि पक्षोऽन्यायावगतएव सूत्रेषो-
च्यते । न खल्वन्तरेण निमित्तं नैमित्तिकानामात्मलाभः स-
म्भवति ॥ ४ ॥

कर्षकालमभिधायेदानीमनुष्ठेयानि कर्माङ्गान्याह द्वाभ्याम्—

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनु, पश्चादाह्वयते यस्मात् प्रकृतं कर्म इति, अनु, पश्चादाह्वि-
यते यत् प्रसृतात् कर्मण इति चान्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धं द-
क्षिणा चोच्यते । अतएव गृह्याङ्गम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति । तदयमर्थः । सर्वाण्येव प्रकृतत्वात् “गृह्याकर्माणि” इति
संमध्यते । “सर्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्माणि” इति चैकादशी-
तन्त्रे । अन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यमुक्तं तद्विद्यते येषां तानोमा-
न्यन्वाहार्यवन्ति, भवन्तीति वाक्यशेषः, विद्यादिति वा वर्तते । एव

शब्दश्चावधारणार्थः । सर्व्वाणि गृह्यकर्माण्यन्वाहार्यवन्तेवेत्यवधि-
यते । न त्वन्यत्रान्वाहार्यं निषिध्यते । अतो गृह्यानुक्तेष्वप्यत्र-
प्राशनादिषु शास्त्रान्तरात् आह्वं दक्षिणा च न विरुध्यते । तथा
औतेष्वपि ज्योतिष्टोमादिषु । सर्व्वाण्येव गृह्यकर्माणि शास्त्रान्तरी-
याण्यपि अन्वाहार्यवन्ति इति वाऽर्थः । अथवा । सर्व्वाण्येव-
आधान सायंप्रातर्होमादीनि, न तु कानिचिदेव विवाहप्रभृतौनि-
(येषु स्मृत्यन्तरेण साक्षादन्वाहार्यं विहितम्)—गृह्यकर्माणि इति
यथाश्रुत एवार्थः । “अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दार्थः”—इति हि ता-
म्लिका मन्यन्ते । किमर्थमिदम्?—इति चेत्, अनेकस्याशेषतावग-
तये, इति गृहाण । यथा,—“सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि
काशादेव समुत्पद्यन्ते”—इत्यस्यां श्रुतौ इमानिति समाह्वयार्थं
सर्व्वाणीत्याह्वानम् । यथा वा,—“खादिरपालाशालाभे, विभीतक,
तिल्वक, वाधक, नीव, निम्ब, राजवृक्ष, शाल्मल्यरलु, दधित्य,
कोविद्वार, श्लेष्मातक, वर्ज्जं सर्व्ववनस्पतीनामिधो यथार्थं स्यात्”—
इत्यत्र सर्व्ववनस्पतीनामित्युक्तम् । एवमिहापोत्यदोषः । “आर्षेयं
वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते,
न पञ्चातिवृणीते,” इत्यत्र—न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते,
इतिवन्नित्यानुवादी वा भविष्यति—सर्व्वाण्येवेति । वाक्यगौरवम्?—
इति चेन्नाल्पत्वात् । इति चेद्भवान् पश्यति,—सर्व्ववचनेन वाक्य-
गौरवमापद्यते इति । तदुच्यते । नैष दोषः । अल्पत्वात् वाक्यस्य ।
यस्यादेवमपि अल्पमेवेदं वाक्यं भवति,—सर्व्वाण्येवान्वाहार्यव-
न्ति—इति । यद्येवं—किमतो भवति? । एतदतो भवति,—

सर्वकर्मशेषभूतस्य आहुस्य दक्षिणायाश्चात्पोयसा सूत्रेणाभि-
धानात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानः खल्वयमाचार्योऽन्यदाक्य-
लाघवमनाद्रियमाणः सर्वाणीत्याह । यथा भगवानक्षपादः—
“अथ तत् पूर्वकमनुमानं तत् त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामा-
न्यतो दृष्टञ्च” इति, ‘तत् त्रिविधम्’—इति सूत्रयाञ्चकार ।
तदुक्तं भगवता वात्स्थायनेन न्यायभाष्ये—“विभागवचनादेतत्
त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं, महतोमहाविषयस्य न्यायस्य
लघोयसासूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन्
वाक्यलाघवेऽनादरः”—इति । विध्युद्देशेनापि सूत्रयते इति च
नर्थे, सर्वशब्देयमन्वाहार्यस्युत्तर्योपि भवति । कथम् ? । इत्थं
नामेदमन्वाहार्यं यदनेन सर्वाण्येव गृह्यकर्माणि—महान्यपि
उपकृतानि भवन्तीति ।

सर्वशब्दः श्रौतानामप्युपग्रहार्थः—इति भट्टभाष्यम् । नैतद-
वम् । अथातो गृह्याकर्मास्त्युपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञायैतत् सूत्रनात् ।
अन्यशास्त्रपरिभाषायाश्चान्यत्रानुपयोगात् । श्रौतसामान्येष्वेव चा-
विशेषेण प्रसङ्गात् । न च सर्वशब्दोपि शक्नोति श्रौतमर्थमभिव्यदि-
तुम् । कस्मात् ? । “सर्वत्वमाधिकारिकम्”—इति सिद्धान्तविरोधात् ।
गृह्यस्मृतिः खल्वयमाचार्येणारभ्येतेतन्न प्रसक्तव्यम् । सोऽयं सर्वशब्दः
सर्वं वागवगमयति, न जातुचिदन्यदैदिकं लौकिकं वा
किञ्चिदिति । अनर्थकं सर्ववचनमिति चेत्,—काममनर्थकं
भवतु, न तु शक्नोत्यन्यदभिधातुम् । “आज्ञायस्वार्थं वक्तुं प्रभवामो
नासायं पर्यनुद्योक्तुम्”—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुशलाणां स-

मयः । तस्मात्—“पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानाप्नोति” इति वदाधिकारिकमेव सर्व्ववचनम् ।

अनन्तर सूत्राश्रितानामेव गृह्यकर्म्मणामयमन्वाहार्य्यविधिर्न सर्व्वेषामित्यपि कदाचिद्भवत्याशङ्का कस्यचिन्मन्दमतेरिति सा मा-
भृदिति वा सर्व्वाण्येवेति वचनम् । परमार्थतस्तु नास्त्येयं शङ्का ।
कस्मात् ? । गृह्यकर्म्मणां प्रतिज्ञानात्, तेषाम्नेषावचानामेकेन
सूत्रेणसम्भवात् सूत्रद्वयेन कालविधानात्, अन्वाहार्य्यस्य परस्य
चैकैकेनैव सूत्रेण विधानसम्भवात् । तथा चोक्तम् । “अनन्तर्य्यम-
चोदना”—इति । अनन्तरस्य च सूत्रस्य निरुक्तकालादरार्थतया
पर्य्यवसानात् । मन्दमतिवोधनार्थमप्याचार्याणां किञ्चित् सूचित-
मुपलभ्यते—“स्मृत्यवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात्”—इत्येवमादिकम् ।

अपि न वयमेतद्विचारयामः—सर्व्ववचनं कर्त्तव्यं, न वा
कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि?—कृते सर्व्ववचने किमतः प्रतिपत्त-
व्यम्,—सर्व्वाणि श्रौतानि, उत, सर्व्वाणि गृह्यकर्म्माण्येवेति । तत्र
च सर्वाणि गृह्यकर्म्माण्येव—इति व्यवस्थापितम् । अन्यच्च पुर-
स्तादुक्तम् । न च वाक्यमिदं प्रकरणादल्लवङ्गविष्यति—इति ।
वाच्यम् । यतो न खल्वत्र किमप्यस्ति प्रकरणं यस्माद् वाक्यं
बलवद्भविष्यतीति मन्यसे । “कर्त्तव्यस्थेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं
प्रकरणं, प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एष विश्वार्दि-
र्विध्वन्तापेक्षः”—इति खल्वुक्तः प्रकरणलक्षणाचार्याः शबरसं-
सिन्ः पूर्व्वस्यां भीमांसायाम् । न चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं विहितम् ।

न चाविहितं नामाकाङ्क्षति काञ्चिदिति कर्त्तव्यताम् । विधौ ख-
ल्वियमाकाङ्क्षा भवति । तत्र हि कर्त्तव्यतया चोदनाऽवगम्यते ।
“यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना—इति गम्यते ; तत्र इतिकर्त्तव्य-
ता आकाङ्क्षते”—इति हि तन्वस्थितिः । प्रतिज्ञैव खल्वियमाचा-
र्यस्य—“अथातो गृह्याकर्माणुपदेक्ष्यामः”—इति । न च वाक्य-
मपि साधारणं, सर्व्वलस्याधिकारिकत्वौदित्यवोचाम ।

अपिच । सर्व्वानीति तावदिशेषणम् । न चात्र किञ्चिद्विशे-
ष्यमुच्यते । भवितव्यन्तु तेन । अन्यथा विशेष्यसाकाङ्क्षं खल्विदं
वाक्यमपर्य्यवसितं मेव स्यात् । तस्मादस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये—
गृह्याकर्माणीत्यनुषज्यते । तदिदं सर्वाणि गृह्याकर्माणीत्येवं पर्य्य-
वस्यति । न खल्वेवं पर्य्यवसितं सदाक्यं गृह्याकर्माणामन्यद्विषयी-
करोति—येन वाक्यमिदं प्रकरणादखवदिति कथयसि ! स खल्व-
यमस्यान एवोपालम्भो—वाक्यमिदं प्रकरणादखवद्विष्यति—इति ।

आह । व्यपेतत्वान्मान्यनुषङ्गे गृह्याकर्माणीति । नैतदेवम् ।
वाक्यस्यास्य साकाङ्क्षत्वात्, वाक्यशेषस्य चान्यस्यानुपलम्भात्, गृह्या-
कर्माणीत्यस्य च वाक्यशेषीभवितुं योग्यत्वात् । उपक्रमस्यैवमनु-
गृहीतो भवति । इतरथाऽत्र सम्भवन्नप्ययमर्थोऽन्यत्रापि नीयेत ।
कल्पयितव्येपि कस्मिंश्चिदाक्यशेषे—गृह्याकर्माणि इत्येतदेव कल्प-
यितुं मुचितम् । कस्मात् ? । उपक्रमानुग्रहात् । “प्रकृतप्रत्ययस्य
न्यायः”—इति हि तन्वयुक्तिः ।

अपिच । न खलु व्यपेतमनुषज्यते—गृह्याकर्माणीति । कस्मात् ? ।
प्रतिस्मृत्तं तत् सम्बन्धावगमादनुपलम्भकारत्वात् । प्रतिस्मृत्तं खल्व-

नीयते गृह्यकर्मा, तत्र तत्र यथायथं विपरिणाम एव परं वि-
शेषः । न चैतावता किञ्चित् हीयते । बुद्धारोहमेव खल्वस्माकं
गृह्यकर्मा । तस्मादल्लुप्तसंस्कारत्वादिहापि तदेव संबन्धुमर्हति ।
अथातो गृह्याकर्मास्तुपदे च्यामः,—इति च प्रतिज्ञानात् । प्रतिज्ञा
खल्विदमिदमर्थैवाचार्यस्य—यद् वक्ष्यमाणाः सर्वाः परिभाषा
गृह्यकर्मा परा भवेयुरिति । यदि च—भिक्षविभक्तिवचनतया
निर्देशादनन्तरेष्वपि योगेषु गृह्यकर्मा नानुषज्येत,—नानुषज्येत चा-
पि व्यपेतत्वात् । तथापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये वचनानामव-
श्यमेषु वाक्यशेषः कल्पयितव्यो भवति,—इति गृह्यकर्माव वाक्य-
शेषतया कल्पयितुमुचितम् । आचार्यप्रतिज्ञानात् खल्वगतमेव
हृदयं—तत्,—न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् । कल्पयितव्ये हि
कस्मिंश्चित्, कस्मिन्निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये, बुद्धारोहमेव तावत्
कल्पयितुमुचितं—तेन चेन्निराकाङ्क्षं क्रियते । स्मृतस्योपेक्षा-
नर्हत्वात् ।

दृश्यते खल्व्वाचार्याणामेवमपि सम्बन्धोऽनुमतः प्रस्तुतेन प-
दार्थेन सूत्रेषु—“अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्” इति, “अनुक-
दोषपत्तेश्च” इति चैवमादिषु । अतएव व्याख्यातं भगवता वात्स्या-
यनेन, “न व्याघातो हवने इत्यनुवर्त्तते”—इति पूर्वस्मिन्,
“पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेतिप्रकृतम्”—इति चोत्तरस्मिन् सूत्रे ।
“तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” “न कर्माकर्तृसाधनवैगु-
ण्यात्” “अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्” “अनुवादोपपत्तेश्च”
इति त्रयोपरिधानि सूत्राणि । तस्मात् यथा “सत्सम्ययोगे पुनरु-

खेत्रिणाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं"—इति धर्म एवानि-
मित्तमिति कल्पते—"आसनं वा सर्वत्रैवभूतः" इति च स्वशास्त्रेण
एव व्यवतिष्ठते । एवमिहापि सर्वाणि गृह्यकर्माणि इत्येवार्थः
सम्पद्यते ।

न खलु श्रौतानीत्यस्य वाक्यशेषतया किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
न खल्वेवं गृह्यकर्मास्वन्नाहार्यं प्राप्नोति । न चैवमाचार्यस्य सम्पत्
वादित्वं भवति । स खल्वेवमन्यत् प्रतिजानानोऽन्यथाभिदधानः
प्रेषावद्भिन्नस्मन्तवदुपेक्ष्येत ! न चैवं सति कात्यायनस्य वचनानि—
गृह्यकर्माविशेषेणैव आहुनिषेधकानि—

“माष्टकासु भवेत् आहुं न आहुं आहुमिथ्यते ।

न सोऽयन्तीजातकर्म प्रोषितागतकर्मसु” ।

इत्येवमादीन्युपपद्यन्ते । नापिकर्मसामान्यमेव वाक्यशेषतया कल्प-
यितुं शक्यते । कस्मात् ? सन्ध्यास्नानदानादिषु, लौकिकेषु चा-
विशेषेण प्रसङ्गात् ।

तदेवं सिद्धे गृह्यकर्माभिः सम्बन्धेणैव वाक्यस्य, सर्वशब्दश्चेत्
श्रौतसंप्रहार्यं कल्पयसि—भेत्यसि तर्हि वाक्यम्!—कल्पयित्यसि
शान्यदिशेभ्यं सर्वाणीत्यस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये । कथम् ? गृह्य-
कर्माण्यन्वाहार्यवन्ति, सर्वाणि श्रौतान्यन्वाहार्यवन्ति,—इति वचन-
व्यक्तिभेदात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थे धीमद्भिर्नित्त आख्येयः ।

तदिदं आहुं माष्टपूजादिपूर्वकमेव भवति । कस्मात् ?

“अग्निहा तु पिष्टन् आहुः कर्म सूर्यान् वैदिकम् ।

तथापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रथमतः” ।

रूधेवमादिकर्माप्रदोपदर्शनात् । अत्र प्रत्यवस्थीयते । नन्विदमेव
 कात्यायनवचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति ? अत्रोच्यते । यदि ना-
 मेदं वचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति, तत् किमस्माकमपचीयते ? ।
 न खल्ववैदिकानि गृह्यकर्माणि आचार्यः समुपदिदेश । ननु न
 ब्रूमोऽवैदिकानि गृह्यकर्माण्याचार्यः समुपदिदेश—इति । सत्यं
 वैदिकान्येवैतानि गृह्यकर्माणि । परमेभ्योपन्यानि सन्ति वैदिकानि
 कर्माणि ? सन्तु नाम, किमतो भविष्यति ? यद्येवम्, एतदतो
 भविष्यति,—सर्वशब्दस्य सामान्यार्थतामनेन वचनेन कात्याय-
 नः स्पष्टयाञ्चकार—इति । उच्यते । नैतावतामिषेण वैदिकसा-
 मान्यपरता सर्वशब्दस्य शक्यतेऽध्यवसातुम् । कस्मात् ? । क्रमपर-
 त्वाद् वचनस्य । कात्यायनवचनं खल्विदमनूद्य आहुं, वैदिकञ्च कर्मा,
 क्रममनयोर्विधत्ते, न वैदिकेषु आहुम् । कस्मादवगम्यते ? ।
 साक्षादेव समाह्वानात् । पितृन् आहुँरनिष्ठा वैदिकं कर्म न कु-
 र्यात्—इति आहुं सिद्धवदनूद्य वैदिकञ्च, क्रममात्रमेव साक्षादिह
 समाह्वयते । तत्रैवं सति यथा प्राप्तमेवानूद्यते इति न किञ्चि-
 दनुचितम् । अन्यैव वचनव्यक्तिराचार्यस्य—सर्वाणि आहुवन्तीति ।
 अन्यैव च वचनव्यक्तिः कात्यायनस्य—आहुँः पितृनिष्ठा वैदिकं
 कुर्यादिति । तदत्र विधीयते आहुमेकस्याम्, अनूद्य च तत्,
 *क्रममात्रमन्यस्याम् । दर्शितञ्चास्माभिरन्यथा वैदिकसामान्येषु
 आहुप्रसक्तिरिति, तदपि न प्रसक्तव्यम् । वैदिकपदस्य साक्षात्
 अत्युक्तकर्मपरतायामपि प्राचीन एव दोषः परावर्त्तते इत्यास्तां
 विस्तरः । आहुञ्चेदं केषुचित् प्रथमप्रयोग एव, केषुचित्

प्रतिप्रयोगमेव, केषुचिच्च नैव कर्त्तव्यमित्याचक्षते । तदेतत् सर्वं
परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्यम् । ग्रन्थगौरवमिथा
परमुपरन्वतेऽस्माभिः ॥ ५ ॥ * ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियायाः परिसमाप्तिरपवर्ग इत्युच्यते । तस्मिन्नपवर्गे । अभि-
रूपो विद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः । तदस्याभिरूपस्याभि-
रूपयोरभिरूपाणां वा, भोजनमग्नं, यथाशक्ति ; यथा शक्यते
तथैव न पुनर्विन्नशाद्येनेत्येतत् । कारयितव्यमिति वाक्यशेषः ।
गृह्यकर्म्मसु विद्यादिति वा सम्बध्यते । यथा शक्यते, तथाऽभि-
रूपभोजनं गृह्यकर्म्मणामङ्गं जानीयादिति तत्रार्थः । यथाशक्तीति
सूत्र्यन्त्रार्थः शक्यतेत्याऽभिरूपभोजनं कर्म्मार्थमिति दर्श-
यति । तेन सत्यामपि शक्तौ यत्राभिरूपस्य भोजनं—तत्र वैगुण्य-
भवशक्यते । स्मरति च भगवान् मनः—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न सान्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ।

इति ॥ ६ ॥ * ॥

चेद्यं परिभाषिता सर्वकर्म्मसाधारणो परिभाषा । इदानी-
न्मानि कर्म्माणि वक्तव्यानि । तत्र प्रथेणाग्निसाध्यत्वात् कर्म्माणा-
न्मत्स्याधानकालत्वावदाह ।—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्धां समिधमभ्याधास्यन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म वेदः, तत्परति प्राप्नोति यथोक्तव्रतादिभिरिति ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमीत्याचक्षते । स चोपकुर्वाणक एवार्थात् । इतरस्यामरणमेव गुत्कुलावस्थानानुष्ठानात् । स खल्वयं ब्रह्मचारी—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा क्रमम्” ।

इति स्मरणात्,—वेदान्, वेदौ, वेदं, वा अधीत्य यथावदधिगम्येत्यर्थः । तद्वानुपादेयतया “ग्रहं सम्पार्ष्टि” इतिवत् सङ्ख्या न विवक्षिता,—“सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्”—इति सिद्धान्तात् । न खल्वत्र “पशुनायजेत” इत्यादाविव वेदस्याध्यायनं विधित्सितम्, किन्वनूदितम्, अनुवादस्य प्राप्तस्त्रैव भवति,—इति यथाप्राप्तमेवानुद्यते इत्यदोषः । तदयमर्थः । सायम्प्रातर्विहितसमिदाधाने ब्रह्मचारी, वेदमधीत्य (ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमये) अर्था—अन्ते अवसाने भवां—पश्चिमां, समिधम्—

“नाङ्गुष्ठादधिका साङ्गा समित् स्थूलतया क्षपित् ।

न वियुक्ता लक्षा चैव न सकीटा न पाटिता ।

प्रादेशान्नाधिका नाना न तथा स्याद्दिशाश्विका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या हेमेषु च विजानता” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, अभ्याधास्यन् आभिमुख्येन प्रातराधास्यन्—अग्नौ प्रक्षेप्यन्,—“अग्निसमाधानं कुर्वति”—इति परस्मात् शिंहाश्लोकितन्यायेन सम्बध्यते । तथा च ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिसमये, ब्रह्मचारिणा गृहस्थाश्रमं प्रविविक्षुणा या पश्चिमा समिदाधेया, सा तु—

“न खेग्नाव्यहेमः खान्मुक्कैकां समिदाञ्जतिम् ।

खगर्भसंस्क्रियार्थांश्च चावन्नासौ प्रजायते” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात्—सत्यप्यन्यस्मिन् हेमसाधने पित्राचार्यसमाहितेऽग्नौ, तदानोमेव वक्ष्यमाणवैश्वकुलादियोनिमन्थनरमाधाय, तस्मिन्नाधातव्या इति फलितार्थः । सत्यप्यन्यस्मिन्नाविदानीमन्यस्याग्नेराधानफलन्तूपरिष्टादुपदर्शयिष्यत्याचार्यः—

“स एवास्व गृह्योऽग्निर्भवति” इति । अत्र च—

“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः” ।

इत्यादिस्मरणात् स एवादधीत—यस्मै पूर्वमेव काचित् कन्या केनचिद्दाग्दत्तासीदित्येतत् स्पष्टयति कात्यायनः ।—

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा” ।

इति ॥ ७ ॥ * ॥

आधानकालान्तरमाह ।—

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ॥ ८ ॥

यस्यामात्मा जायते श्रेयं पाणियहणादिसंस्कारसंस्कृता नारी जायेत्युच्यते । तस्या जायायाः । (भाविनिभूतवदुपचारेण जायाया इत्याह) । पाणिं हस्तं, जिघृक्षन्—यथाविधियहोतुमिच्छन्नित्ये-
तत् । “अग्निसमाधानं कुर्वति”—इति समन्वयते । वाग्भट्टः पूर्व-
कल्पापेक्षया विकल्पार्थः । तदत्र “भार्यादिरग्निः” इति शास्त्रा-
न्तरदर्शनात् भार्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमाधानस्य । तस्य च
कासदशमुक्तं—अग्नाधास्यन्निति, जिघृक्षन्निति च ॥ ८ ॥ * ॥

अत्र चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्वयकमग्नेः स्थापनमुच्यते । आङ्-
पूर्वस्य दधानेतरारोपणवाचितात् । तथा प्रसिद्धेऽस्य । तत्, किं
लक्षणं नाम?—कथञ्चाग्नेः स्थापनम्?—इतीदमिदानीं त्रिभिः
सूत्रैराह ।—

अनुगुप्ता अप आहत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशं समं
वा ; परिसमुह्योपलिप्य, मध्यतः प्राचीं रेखा-
मुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चात्, मध्ये प्राची-
स्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अनुगुप्ता अनुरचिताः—आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इत्ये-
तत् । अप उदकं, आहत्य—अनिषिद्धजलाशयादानीय, “ताभिः
प्रक्षालितपाणिपादवदन आचम्य”—इति भट्टभाष्यम् । प्रागुदक्-
प्रवणम्—प्राग्वा, उदग्वा, क्रमनिश्चयम्, देशं भूमिभागम्,—

“कुशैः सन्धार्ज्येद्भूमिं शुद्धामादौ शुचिस्ततः ।

हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमथेनोपलेपयेत्” ।

इत्येवमादिसूत्र्यन्तरानुमतम् । समं, प्राङ्गोचादिरहितमित्येतत् ।
वाशब्दे विकल्पार्थः । तद्व्यवस्थामाह गृह्यासंग्रहः ।—

“प्राङ्गोचं ब्रह्मवर्षस्यमुदङ्गोचं यशोत्तमम् ।

पिथं दक्षिणतो नोचं प्रतिष्ठालम्बकं समम्” ।

इति ।—परिसमूह्य, परि—परितः सर्वत इत्यर्थः । समूह्य—
“कुशैः सन्धार्ज्येद्भूमिम्”—इति दर्शनात्—कुशैः पांशुादिकं सम्यं-
गुत्सार्य, “परिसमूह्य वितस्त्रिये उत्तरत उत्करं करोति”

इति गृह्यान्तरदर्शनात्—उत्तरखां दिशि वितस्त्रियोपरि प्रक्षिप्य ।
 उपक्षिप्य,—“गोमयेन समन्तं पर्यवलिम्पति”—इति दर्शनात्—
 “गोमयेनोपलेपयेत्”—इति च स्मरणात् योग्यत्वाच्च, गोमयो-
 दकेनेति वाक्यशेषः । देशमिति सम्बध्यते । मध्यतः,—स्थण्डिला-
 भ्यन्तरे, दक्षिणांश एव, न तु मध्यांश एवेत्यर्थः । कस्मात् ? ।
 हस्तमात्रस्थण्डिलेषुदगतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । सप्तसप्त-
 ङ्गुलान्तरितप्रागतरेखात्रयस्योदगतरेखाऽनुषक्तस्यानुरोधाच्च । अत
 एव हस्तमितस्थण्डिले स्मर्यंते ।—

“अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः ।

उत्तरे द्वाङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेण्यङ्गुलद्वयम्” ।

इति—प्राचीं, प्राग्गतां, रेखां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां पार्थिवीं
 पोतवर्णाम्,—दक्षिणहस्तेन—कुशेन,—उल्लिख्य । उदोचीच्च, उद-
 गताच्च रेखास्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणामाग्नेयीं—लोहितवर्णामुल्लि-
 ख्य । चकारो रेखामुल्लिखेत्यनुषङ्गार्थः । तामिमामुदीचीं रेखां
 विशिनष्टि—संहतां, संलभ्यां । पश्चात्, पश्चिमस्यां प्राग्गताया
 इत्येतत् । ‘मध्ये’—उदग्गतायाः, तल्लभ्या इति यावत् । ‘प्राचीः’—
 प्राग्गताः, ‘तिस्रः’ रेखाः प्रादेशप्रमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तरिताः—
 दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तराः, उल्लिखेत्यन्वयः । आसाच्च
 तिमूणां रेखानामेका प्राजापत्या कृष्णवर्णा, द्वितीया चेन्द्री नील-
 वर्णा, तृतीया सौमि शुक्लवर्णा इत्यवगन्तव्यम् । तदेतत् सर्वं
 परिशिष्टवचनात् स्मृत्यन्तरसंवादाच्चावसीयते । तदाह कात्या-
 यनः ।

कर्मापदिश्यते यत्र कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्माणां पारगः करः” ।

इति ।

“लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।
तन्मूलललायादीची तस्या एवं नवोत्तरम्” ।
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमाचिकाः ।
“सप्तसप्राङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्” ।

इति च । अपिच स्मर्यते ।

“प्राग्गता पार्थिवीज्ञेया चाग्नेयी चाप्युदग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री भौमी च प्राक्कृता स्मृता ।
पार्थिवी पोतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता ।
श्वेतवर्णा च भौमी स्याद्रेखानां वर्णलक्षणम्” ।

इति । अत्र चाङ्गुलिभागदिकं यजमानस्येत्याह कर्माप्रदीपः ।

“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकृत् यजमानः स्याद् विदुषामेष निर्णयः” ।

इति । एतच्च रेखासंख्येनम्,—यावदग्निस्थापनं सव्यहस्तं भूमौ
निधाय कर्त्तव्यमित्याह गृह्यासंग्रहः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाय प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नेत्यापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” ।

इति । तदेवं यथोक्ता रेखा उल्लिख्य,—“उल्लिख्योद्भृत्याभ्युषेत्”—
इति कर्त्त्यायनसूत्रात्,—

“उत्करं गृह्यरेखाभोरत्निमाचे निधापयेत् ।

दारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीर्घां दिशि स्मृतम्” ।

इति गृह्यासंगहवचनाच्च ;—रेखाभोर्मदमुद्धृत्य प्रागुदीर्घां दिश-
रत्निमाचे निधाप्य, ‘अभुञ्चेत्’—“उच्ये चने” इति स्मरणादाभि-
मुख्येन—

“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

न्यस्तताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण, सिद्धेदङ्गिरिति सामर्थ्यात्, यथोक्ता
रेखा इत्यर्थः ।

अथैवमुल्लिख्याभ्युचेदिति श्रूयमाणमानन्तर्यमतिक्रम्यते । शास्त्रं
खल्विदम्—उल्लिख्याभ्युचेत्—इति । न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम् ।
नैतदेवम् । आनन्तर्यश्रवणाभावात् । न खल्वानन्तर्यमिहोल्लेखा-
भ्युक्षणयोः श्रूयते—किनर्हि ?—पूर्वापरोभावमात्रम् । कस्मात् ? ।
उल्लिख्याभ्युचेदिति क्वाश्रवणात् । पूर्वकालतायां हि क्वाप्रत्ययं स्म-
रन्ति शाब्दिकाः—(“एककट्टकयोः पूर्वकाले क्वा”—इति)—नत्वा-
नन्तर्ये । न खल्वेवमप्युल्लेखस्य पूर्वकालतायामस्ति कश्चिद्विरोधः ।
येनोल्लिख्याभ्युचेदिति क्वाश्रवणमतिक्रम्यते । यथा खल्वधीत्य वेद-
मधीत्य च विचारशास्त्रं स्नातापि, नातिक्रामति—“वेदमधीत्य
स्नायात्”—इति शास्त्रं, तथेहापीत्यदोषः । अतएव—“वेदमधीत्य
स्नायादिति शास्त्रन्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्वापरोभावसमानक-
र्त्तले एवाचष्टे, न त्वानन्तर्यम्”—इति साधवाचार्थाः । अपि च ।
वाक्यभङ्गात् खल्वच मृदुङ्करणादिकं क्रियते, क्रमश्चाश्रित्य प्रत्यव-

तिष्ठते भवान् । तच्चैतदनुचितम् । दुर्व्यसो हि क्रमः—बलवत्तरस्य वाक्यम् । तदुक्तम्—“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्व्यस्यमर्थविप्रकर्षात्”—इति । तस्माद्वाक्यानुरोधात् क्रमं बाधेमहि—न क्रमानुरोधात् वाक्यम् । अतएवोक्तं शाखान्तराधिकरणे—“विरोधिना त्वसंयोगात् ऐककर्म्मऽतत्संयोगात् विधीनां सर्वकर्म्मप्रत्ययः स्यात्”—इति । अपिच । मृदुद्धरणादिकं पदार्थः, क्रमस्य पदार्थानामुपकारको गुणः । न खलु गुणानुरोधेन पदार्थ एव न कर्त्तव्यो भवतीति युक्तम् ! प्राप्तानां पदार्थानां उत्तरकालं हि क्रम आपतति । यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदाक्रम एव नास्ति । न खलु पूर्वसिद्धः पदार्थः पश्चिमसिद्धेन क्रमेण विरोधादकर्त्तव्यो भवति !

नन्वाचार्यानुक्तमपि मृदुद्धरणादिकं कथमस्माकभ्यभिधीयते—(यतोऽयं विचारः—अवणमतिक्रम्यते वा, न वा अतिक्रम्यते इति)—परोक्तात्वात् । अक्रियैव खल्वियमुच्यते । तदाह कात्यायनः ।—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।

खशाखाअथमुत्सृज्य परशाखाअथन्तु यः ।

कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्” ।

इति । उच्यते । शाखान्तराधिकरणन्यायेनैकमेवेदं कर्म्मत्यदोषः । अतएव जैमिनिराचार्यस्तस्मिन्नेवाधिकरणे—“एकं वा संयोगरूपं चेदनाख्याविशेषात्”—इति सिद्धान्तयाज्ञकार । एकले च कर्म्मणो

अथ क्वचित् किञ्चिदङ्गभामनन्ति, अन्यत्रापि तदुपसंहर्तुमुचितम् । किमन्यत् कुर्यादियं चिन्ता—ऋते गुणोपसंहारात् ? । फल-
च्छेदमभिहितमस्याश्चिन्ताया भगवता भाव्यकारेणाचार्य्येण च भ-
ङ्गनन्तरेण । वादरायणस्त्वाचार्य्योऽस्येदमेव फलं साक्षादस्मत्प्रयत्
शरीरके । “उपसंहारोऽर्थाभेदात् विधिषेधवत् समाने च”—
इति । अतएव स्मरति भगवान् कात्यायनेपि ।

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ।

इति । या पुनरुपदर्शितापुरस्तात् परोक्तनिन्दा—‘परोक्ता च’—
इति । सा खलु, विरोधिनीमनाकाङ्क्षिताञ्च परोक्तां क्रियां नि-
न्दतीत्यवगम्यते । कस्मात् ? । ‘स्वशाखाअयमुत्सृज्य’—इति, ‘परो-
क्ताविरोधि च’—इति च समाम्नातात् न चेदं मृदुद्वुरणदिकं
पारशाखिकमपि ; आचार्य्यपुत्रेणैवाभिधानात् । न खलु स्वशाखायां
यन्थाकरे अथमाणमपि पारशाखिकं भवति ॥ ८ ॥

लक्षणावृत्तेषा सर्व्वच ॥ १० ॥

परिसमूहनाद्यभ्युत्थानन्तं कर्म लक्षणमुच्यते । तस्य खल्वस्य लक्ष-
णस्य, आट्टपरिपाटी, एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता, सर्व्वच
यत्र यत्राग्निः प्रणोयते तत्र तत्रेत्यर्थः । अत्र यद्यपि ‘प्रागुदकप्रवणं
दीप्तं समं वा परिसमूह्य’—इति अत्र्या लक्षणमिदं साक्षाद्भूमेरुप-
कारकं तथापि भूस्कारदारैव प्रणाल्या अग्न्याधानस्यायुपकारकं
प्रकरणादित्यवगन्तव्यम् । ‘अग्निसमाधानं कुर्वीत’—इति हि प्रक-

रणम् । यथा ग्रीहीनवहन्तीत्यवघातस्य द्वितीया श्रुत्या साक्षाद्
 त्रौक्ष्युपकारकल्पेपि, प्रणाल्या क्रतूपकारकत्वमपि प्रकरणादिष्यते,
 तथात्रापि द्रष्टव्यम् । वाक्येन वा लक्षणमग्निप्रणयनमात्राङ्गं भवति ।
 'लक्षणावृद्धेषा सर्वत्र'—इति हि समामनन्ति । अतएव तत्र वत्रा-
 ग्निप्रणयने लक्षणं वक्ष्यत्याचार्यः—'उत्तरार्द्धे परिवृतस्य लक्षणं
 कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति, 'पूर्वस्याः कर्ष्याः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाग्निं
 प्रणयन्ति'—इति च ।

तदिदं लक्षणमाधानाङ्गमग्निप्रणयनाङ्गं वा भूमिसंस्कारदा-
 रेति संस्क्रतायामपि भूमावाधानाद्यङ्गतया प्राप्तं लक्षणं कर्त्तव्य-
 मेव । न चावघातस्य कृष्णलडव, संस्क्रतेपि देशे लक्षणस्य बाध
 एव, द्वारवाधादिति वाच्यम् । शास्त्रावधारणवेलायां प्रयोजन-
 वत्त्वाल्लक्षणस्य, इदानीमनुष्ठानवेलायामेव हि क्वचित् प्रयोज-
 नाभावोऽवगम्यते, कृष्णले लवघातस्य शास्त्रावधारणवेलायामेव
 नास्ति प्रयोजनमिति वैषम्यात् । याजिकाश्च खल्वनुष्ठानवेला-
 यामालस्यादिदोषवशाद्ग्रीह्यादिस्याने गृहीतमपि तण्डुलाद्यवह-
 न्ति वितुषीकृतमपि । विहितविहितत्वसन्देहे च विहिताकरणा-
 दविहितकरणमेव न्याय्यमित्याचक्षते ।

यत्र त्वहित एवाग्निर्नीयतेऽन्यस्मिन् प्रदेशे, कारणवशात्, तत्र
 यद्यपि निष्यन्नत्वादाधानस्य तदङ्गं लक्षणमपि न युज्यते कर्त्तुम्,
 तथापि प्रदेशस्य तस्य संस्कारार्थं तत्रापि लक्षणं कर्त्तव्यमेव ।
 स्थापनमात्रस्य तत्राप्यविशेषाच्च । 'लक्षणावृद्धेषा सर्वत्र'—इति ह्यनु-
 शासनम् । 'लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति'—इति च दर्शनम् । 'समू-

स्योपलियोस्त्रियोद्भृत्याभ्युचेदेष संस्कारोऽनुगतेभ्यो भृयः”—इति च गृह्यान्तरम् । अतएवास्मादेव गृह्यान्तरास्त्रिरूपितं तत्त्वकृद्भिः—
“यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृक्षादिशङ्कया संस्कृताग्निरन्यत्र नीयते तदा पुनर्भृसंस्कारः कर्त्तव्यः”—इति ।

न तु लक्षणमग्नेरपि संस्कारः, प्रामाणाभावात् । न खल्वस्ति किञ्चित् प्रमाणमग्नेरपि संस्कारोलक्षणमिति । शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थो—ऽयं कर्त्तव्योऽयञ्च न कर्त्तव्य—इति, अयमस्योपकरोति नास्त्विति चैवमादिः । न खल्वस्ति कश्चिच्छब्दोलक्षणमग्नेरुपकरोतीति । श्रुत्या तावलक्षणं भृमेरुपकारकं, प्रकरणाच्चाङ्गमाधानस्य, वाक्याद्वा प्रणयनस्येत्यवोचाम । न खल्वग्निना लक्षणसम्बन्धोऽस्ति । ‘लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति’—इत्यादौ हि श्रुत्या प्रणयनेनाग्नेः सम्बन्धोऽवगम्यते—वाक्येन ‘लक्षणं कृत्वा’—इत्यस्य च । न तु लक्षणाग्न्योरन्वयोऽस्ति ।

“जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध च” ।

इति कर्मप्रदीपेपि जातस्येति सुपां सुपा व्यत्यये षष्ठो द्रष्टव्या । जाते स्तीत्यर्थः । “मन्येदग्निं निकामतः”—इति ह्यभिधाय ‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इत्यभिहितवान् कात्यायनः । न हि लक्षणेन समं जातस्य सम्बन्धोऽस्तीत्यवोचाम । न खलु ‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इति विधीयते, किन्त्वनूद्यते । न चाप्राप्तं किञ्चिदनूद्यते ! विधीयते इति चेन्न वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विधानपक्षे खल्वनूद्य लक्षणं जातसम्बन्धस्तत्र विधातव्यः, कृत्वेति च क्रम इति भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् क्रम विधिरेवायं—‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इत्येवमादिः ।

परम्परया वा जातमन्वोलक्षणस्य वर्णनीय इति न किञ्चिदनुचितम् ।

ननु 'समूहोपलिष्योस्त्रिष्योद्धृत्याभ्युचे देशसंस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः'—इति संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानादग्नि-संस्कारोलक्षणमिति चेन्न, संस्कृताया भूमेः संस्कारविधायकमिदमित्यत्र प्रमाणाभावात् । 'अनुगतऽग्नौ संस्कारो भूयः'—इत्यभिधानाच्च । सोऽयमग्निः स्थापयितव्ये संस्कारो भूमेर्नेत्वग्नेरेव । शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थः—इत्यवोचाम । न खल्वनुगतो नामाग्निरसंस्कृतो भवति । न च संस्कृतायामपि भूमावग्निप्रणयनाङ्गं लक्षणमनुचितं भवतीति ध्येयम् ।

अथानुगताविनष्टः—इत्यनर्थान्तरम् । यद्येवं किमतो भविष्यति ? । एतदतो भविष्यति ;—स्थापितेऽग्नौ विनष्टे पुनरपि लक्षणं कृत्वा तत्रैवान्योऽग्निः स्थापनीयः—इति । किमतापि भवति ? । एतदतो भवति ;—यदि नामाग्निर्नष्टो न तावता संस्कृतापि भूमिरसंस्कृता भवितुमर्हति । येन भूयः संस्कारोऽर्थवान् । आच्चायते च संस्कारः । तस्मादनुमीयते,—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । उच्यते । नैतदस्ति—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । कस्मात् ? । प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणम्—अग्नेरेव संस्कारः—इति । नन्वेवमनुमीयते इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । प्रमाणन्तु तत्र किमिति पृच्छामः । पुनर्वचनमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेद्भवान् पश्यति ;—पुनर्वचनमेव प्रमाणमग्निसंस्कारोलक्षणमित्यत्र । अन्यथा खल्विदमनर्थकं स्यादिति । तत्रोच्यते । नैतदस्ति—पुनर्वचनमग्नि-

संस्कारोत्पत्तयमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति । कस्मात् ? अविशेषात् ।
 विशिष्टाभावादित्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भ-
 वति.—भवेदपि पुनर्वचनं प्रमाणं नाम ; यदि पुनरुच्यमानस्यास्य
 काचिदन्या वचनव्यक्तिः सम्भवेत् । न तु सम्भवति । कस्मात् ? ।
 अविशेषादेव । यद्विधाविशिष्टा वचनव्यक्तिरस्यान्यर्थतार्था प्रमा-
 णम्, तद्विधा खल्विह वचनव्यक्तिर्नास्ति । सङ्गदुच्चरितेष्वस्य यावा-
 नर्थः, स्रतस्ततोप्युच्चारणे तावानेवार्थः प्रतीयते, न ततोऽधिक इति ।
 तदेवमत्यल्पमिदमुच्यते—पुनर्वचनम्—इति । पुनः पुनरपि वचनं
 नैतदवगमयितुमर्हति । तस्माद् भूमेरेवैष संस्कारः पुनरास्त्रायते.
 आग्नेरित्यवगम्यते । भूयः संस्कारवचनञ्चैवमाञ्जस्येनोपपत्स्यते
 इति । कथं नाम ? भूयः पुनरिति खल्वेकोऽर्थः । तदनेनावग-
 म्यते,—यदनेन पूर्वं संस्कृतं तदेव पुनरपि संस्क्रियते इति । अथे-
 दानीमग्निः संस्क्रियते ? तर्हि पूर्वं भूमिरिदानीञ्चाग्निः संस्क्रियते
 इति विषयभेदात् भूयो वचनमसमञ्जसमापद्येत । न चैतदुचितम्

अथापि स्यात्—अस्मादेवकारणात् पूर्वमप्यग्निरनेन संस्कृत
 इत्यनुमास्यामहे; ततो नैष दोषो भविष्यति—इति । अत्रोच्यते ।
 नाविमोक्षात् । न खल्वेवमपि दोषादिमोक्षः सम्भवति । कस्मात् ? ।
 अन्यत्वाविशेषात् । पूर्वमन्योऽग्निरिदानीञ्चान्योऽग्निः संस्क्रियते—
 इत्यभ्युपगच्छतीति अन्यत्वाविशेषात् स एव दोषोऽनुवर्तते—इत्य-
 विमोक्षोदोषादित्यर्थः । इतश्च । अप्रमाणत्वात् । न खल्वेवमनु-
 माने किञ्चिदपि प्रमाणमुपलभ्यते । सेयमप्रमाणीकी पुरुषबुद्धौ प्रे-
 षाम्ना कल्पनाप्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । अन्यथा चापपत्तेः ।

भवेदपि कदाचिदियं कल्पना; यदि नामान्यथा शास्त्रमिदं ज्ञो-
 पपद्येत, न तु नोपपद्यते । अन्यथा खल्वस्मदुक्तरीत्या शास्त्रमर्थवत्
 कथमप्रमाणभनुमानमनगृह्णातीति शक्यमध्यसातुम् । प्रमाणविरो-
 धाच्च । प्रमाणेन च खल्वेषा कल्पना विरुध्यते । श्रुत्या तावन्नलक्षणं
 भूमेरुपकारकं, वाक्याद्वा प्रणयनस्येत्यवोचाम । तदिदमागमवाधि-
 तमनुमानमप्रमाणमित्यनादरणीयम् । संस्कृताया भूमेः पुनः
 संस्कारोऽनर्थकः?—इति चेत्—काममनर्थको भवतु । नैवान्या
 वचनव्यक्तिः सम्भवति । अपि च । असंस्कृताया अपि भूमेः
 संस्कारे कर्मथं भवान् पश्यति? न खल्वत्रापि लक्षणेन भूमे-
 र्दृष्टः कश्चिदुपकारः क्रियते! वचनबलाददृष्टमत्र किञ्चिदनु-
 मास्यामहे?—इति चेदयमपि वचनबलादेवादृष्टं किञ्चिदनु-
 मास्यामहे । वचनबलात् खल्वेवं कुर्वाणाः किमित्युपालभ्ये-
 महि—किमिति क्रियते?—इति । तस्मात् स्वतः शुद्धप्रदेशे
 गङ्गापुलिनादाविवत्रापि वचनबलादेव लक्षणं कर्त्तव्यम् । तस्मा-
 देवमपि विनष्टेऽग्नौ पुनरन्यस्याग्नेः प्रणयनाङ्गतया प्राप्तं लक्षणं
 संस्कृतायामपि भूमौ कर्त्तव्यमिति न किञ्चिदनुचितम् । दर्शित-
 चास्माभिः,—लक्षणेन सममग्नेः समन्धेनास्ति, अस्ति च प्रणयन-
 स्येति । “तस्मादन्यथाः परिसमूहनादयः”—इति कर्कभाष्यमप्रमा-
 णम् । “परिसमूहोपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युच्छ्याग्निमुपसमाधाय”—
 इति वचनाद्वरमग्निप्रसमाधानार्था भवन्तु परिसमूहनादयः, न
 आतुषिदन्यथा भवितुमर्हन्ति । तस्मादस्मदुक्तमेव व्याख्यान-
 मादरणीयम् । तदनेन प्रवन्धेनैतदप्यवगम्यते,—यदि खल्वानिश्चित

एवाग्नौ किञ्चित् क्लृयते, न तत्र लक्षणं कर्तव्यमिति । भट्टनाराय-
णस्त्वाह—“यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते, तत्र तत्र भुवः संस्कारवि-
धानात् भृगुसंस्कारः । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः
संस्कारविधानात् अग्निसंस्कार इति । तथाच गृह्यान्तरम् । समू-
होपलियोल्लिख्योद्धृत्याभ्युत्तेदेशे संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः—इति ।
तस्मादुभयसंस्कारः इति सिद्धम्”—इति ॥ १० ॥ * ॥

भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

“शुभं पात्रन्तु कांश्यं स्थात्तेनाग्निं प्रणयेदुधः ।

तस्याभावे शरावेन नवेनाभिमुखञ्च तम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । “प्राञ्चं नीत्वावर्त्य स्थापयन्ति”—इति
स्मरणाच्च—वक्ष्यमाणयोनिमग्निं कांश्यपात्रस्थं कृत्वा, तथा नीत्वा,
आवर्त्य—सम्यक् भ्रामयित्वा च, ‘अभिमुखं’ यथा भवत्यात्मन
इत्यर्थात्, तथा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण ‘प्रणयन्ति’ स्थापय-
न्ति रेखापरोत्यर्थः । यत्पुनः—

“शरावे भिक्षपात्रे वा कपाले वेल्लुक्त्रेपि वा ।

नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाग्निविधानिभयावहम्” ।

इति स्मृत्यन्तरम् । तदुदाहृतगृह्यासंग्रहवचनविरोधात् कौद्युमा-
द्विद्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपात्रसङ्गावे शरावनिषेधकमिति
राघवभट्टप्रभृतयः ॥ ११ ॥

लक्षणादिकमभिधायाद्येदानोमन्यानयाधानकालानुपदिशति
विभिः सूत्रैः—

प्रेते वा गृह्यपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रेते इति कर्त्तरि निष्ठा । प्रकर्षेण इते गते—अस्त्रासोकादित्यर्थात् ।
मृत इत्येतत् । वाग्भट्टाद्वैकल्पिकोद्यमाधानकाल इति दर्शयति ।
गृह्यपतौ गृह्यस्वामिनि । तथाच गोतमः । “भार्यादिरग्निर्दाया-
दिर्वा”—इति । “दायाय काल एकेषाम्”—इति च गृह्यान्तरम् ।
परेते खलु गृह्यस्वामिनि दायसम्बन्धः पुत्राणाभिव्यते । अतएव
स्मर्यते ।

“जर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन् पैहकं ष्वक्यमनीशास्ते हि जीवतोः” ।

इति ।

“पितर्युपरते पुत्रा विभजेयु धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।

इति चैवमादि । कर्कोपाध्यायास्त्राङ्गः—व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।—
अभ्राह्मणस्य दारकालः, भ्राह्मणतोदायाय कालः—इति । तेषाम-
यमाश्रयः । विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागासम्भवादन-
धिकार एवाविभक्तानां धनसाध्येष्वधानादिषु । अतो भ्राह्मणतो-
विभागकाल एवाधिकारः । स एव कालोदायाय काल इत्युच्यते—
इति । आचार्यस्तु प्रेते वा गृह्यपतावितिस्त्वच्यन्नैतदनुजानातीत्यव-
गम्यते । न चाविभक्तधनस्य कथं परित्याग इति वाच्यं स्वल्पं
तथाप्यविशेषात् । निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यम्—इति
स्मरन्मुनिः परेते पितरि स्वाम्यमेषामनुमन्यते । नार्दोषि
स्मरति ।—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मागुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ।

स्वभावाद्य दद्युस्ते विक्रीणोत्थरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै” ।

इति । परेते पितरि दायसम्बन्धात् स एव कास्त्रोदायाय काल
इत्युच्यते इति न किञ्चिदनुचितम् ।—तदेवं प्रेते गृहपतौ, ‘पर-
मेष्ठिकरणम्’ परमे श्रेष्ठेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी अग्निरित्याचक्षते ।
तस्य परमेष्ठिनोऽग्नेः, करणम्—पथोक्तेन विधिना स्वीकरणम्,
समाधानमित्येतत् । कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । “तच्चेकादशेऽङ्गि-
स्यात्, प्रागनधिकारात्”—इति भट्टभाष्यम् । कात्यायनस्य—

“एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि ।

प्रागेवैकादशात् अद्वात् सद्यो जागरणादिकम्” ।

इत्यभिधायाह—

“ज्येष्ठः कुर्यान्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्जयेत् ।

सैकादशेऽङ्गि कुर्वीति द्वादशे वा विचक्षणः” ।

इति । तदत्र वृद्धिः न भवति । कस्मात् ? ।

“न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् ।

वृद्धिः स्यात् स्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात् ॥ १२ ॥ * ॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये ॥ १३ ॥

तथेति वैकल्पिकत्वं दर्शयति । नक्षत्रस्यैकोऽनुपपत्त्वं द्रष्टव्यम् ।

“नक्षत्रशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते”—इति भट्टनारा-
यणोपाध्यायाः । तिथिश्च नक्षत्रञ्च तिथिनक्षत्रे, नक्षत्रञ्च पर्व ष
नक्षत्रपर्वणी, तयोस्तयोश्च समवायस्तस्मिन्निति । तिथिः,—(पर्व-
तिपुनः करणात्—“पौर्वापर्ये सति पूर्वदैर्घ्यम्”—इति च सिद्धा-
न्तात्)—पर्वतरा शोभना ज्योतिः शास्त्रानुमता, नक्षत्रमपि शो-
भनं ज्योतिः शास्त्रानुमतमेव । तयोस्तिथिनक्षत्रयोः समवाये
संयोगे, “अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते । तिथिनक्षत्रकी-
र्त्तनञ्चेदम्—

“वङ्गग्रहं कुजगुरुद्विनेश्वारे

माघादिषट्सु च मृदुध्रुववङ्गिभेषु ।

कुम्भाज्जभांशकविलग्नमगुहकालं

लग्नस्थश्रीतगुप्तितौ च विहायकुर्व्यात्” ॥

इति ज्योतिःशास्त्रोक्तमन्यदप्युपलक्षयति । तथा । नक्षत्रं मास-
संज्ञानिमित्तं चित्रादिकम्, पर्वपौर्णमासम्, तयोः समवाये संयोगे,
अग्निसमाधानं कुर्वीत । तथेत्यनुषज्यते वैकल्पिकत्वावेदकम् ।
तिथिनक्षत्रपर्वणां वा समवाये—युगपदसम्भवात्, तिथिनक्षत्रसम-
वाये, नक्षत्रपर्वसमवाये चेत्यर्थः । तदयमेक एव नक्षत्रशब्देज्योतिः-
शास्त्रानुमतमेकविधमेव नक्षत्रभभिधत्ते इति द्रष्टव्यम् ।

अथ वा । तिथिनक्षत्रयोर्ज्योतिःशास्त्रोक्तयोः समवाये इति
यथोक्त एवार्थः । नक्षत्रपर्वणोश्च—“कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशि-
रसि फल्गुनोषु विशाखयोःरुत्तरयोः प्रौष्ठपदयोः” “एतेषां कस्मिं-
सित्”—इति श्रीताम्रसायनोक्तयोः,—“या वैशाखस्यामावस्यारो-

दृष्ट्या सम्बध्यते, तस्यामादधीत"—इति श्रुत्युक्तयोर्वा समवाये इत्यर्थः । तदत्र नक्षत्रशब्दस्यार्थद्वयम्—(ज्योतिःशास्त्रोक्तं श्रुत्युक्तञ्च नक्षत्रम्) प्रामाणिकमित्यादरणीयम् । तदिदमाधानकाल-इत्यम्—यस्य तिथिनक्षत्रसमवायो, यस्य नक्षत्रपर्वसमवायः—इति ।

इयमप्यपरा सूत्रयोजना भट्टभाष्ये दर्शिता—“तिथिना पौर्णमास्या यानि नक्षत्राणि समाध्यायुन्ते, तानि नक्षत्राणि मघादीनि द्वादश, तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन समवायः संयोग-क्षितिजनक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन्”—इत्यन्तेन सन्दर्भेण । अस्मिन्सुत्रेण, अनेन सूत्रेणैक एवाधानकालाऽभिहितः—इत्यवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥ * ॥

दर्शं वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

दर्शाऽमावस्या सूर्येन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम् । पौर्णमासः पौर्णमासीत्युच्यते । तदेतस्मिन् दर्शं वा पौर्णमास वा ; यस्मिन् कस्मिन्नपि—(केवल एव—न तु नक्षत्रमप्यपेक्ष्य इत्यर्थः)—अग्निसमाधानं कुर्वीत । वाशब्दद्वयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम् । समेत्य—आधानं समाधानम् । समेत्य—मिलित्वा । केन ?—

“नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यथा द्विजैः ।

अहृतं तद्विजानीयात् सर्वा, नान्वारभन्ति यत्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्यात्—भार्यथेति वाक्यशेषः । अग्नेः समाधानम्,—‘अग्निसमाधानम्’ । अत्र च—कया भार्यथा कथम्भूतया च मेलनम्, कया च, न—इत्येतत् सर्वमप्याह कात्यायनः ।—

“वर्णज्यैष्ठ्यै न बह्वीभिः सर्वर्षाभिश्च जन्मतः ।
 कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं प्रथक् ।
 नान्न शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणोम् ।
 नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम् ।
 ततः शक्तिवरा पश्चादासामन्यतमेव या ।
 उपेतानाश्चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः” ।

इति । इदञ्चाधानमनग्नावप्रजे सति न कर्त्तव्यम्,—कर्त्तव्यञ्चा-
 नग्नावययजे क्लोवादौ सत्यपि, निर्दोषेपि तस्मिंस्तदनुमत्या,—
 इत्यप्याह स एव ।—

“आधानकाला ये उक्तास्तथा याश्चाग्निधोनयः ।
 तदाश्रित्याग्निमादध्यादग्निमानयजो यदि ।
 दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजायिमः ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्तिस्तु पूर्वजः ।
 परिविन्तिः परिवेत्ता च नरकं गच्छतो भ्रुवम् ।
 अर्षोर्णप्राथश्चित्ता तौ पादोनफलभागिनौ ।
 देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यषणानसहोदरान् ।
 वेष्मतिशक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगणः ।
 जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुण्डकान् ।
 अतिदृढानभार्यांश्च कृषिशक्तानृपस्य च ।
 धनदृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलटोत्पन्नधैरांश्च परिविन्दन्नदुष्यति ।
 धनवाङ्मुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीचेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।
 प्रोषितं यद्यष्टल्लानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।
 आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत्” ।

इति ।

“अयजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकार्यनुजः कथम् ? ।
 अयजानुमतः कुर्यादाग्निहोत्रं यथाविधि” ।

इति ।

“ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ।
 नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तर्पांसि च ।
 दारेण पारिविन्द्यं स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ।
 नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ।
 न च आर्द्धं कनिष्ठस्य या च कन्याविरूपिका” ।

इति च । पितरि चानग्नावपि पुत्रस्याधानाधिकारो न व्याह्रियते ।
 तदप्याह स एव ।—

“पितुर्यस्य च नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।
 अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा” ।

इति । आधानपरिपाटीचाचार्यैरनुक्तापि—

“परिधायाहतं वासः प्रावृत्त्य च यथाविधि” ।

इत्येवमादि कर्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्या । नत्वध्वर्युभ्योयज्ञी-
 नव्या । पराक्त्वात् । अक्रियैव खल्वसावस्त्राकमिति ॥ १४ ॥ * ॥
 उक्ता आधानकालाः । अथेदानीमग्नियोगयोवक्तव्याः । तस्मिन्नि-
 स्सुचैरभिधीयन्ते ।—

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥

॥ १५ ॥

वैश्यसूतीयोवर्णः शुद्ध एवाभिमतः । तस्यास्य वैश्यस्य कुलात्—
महात्, वा, अम्बरीषात्; भ्रात्रात्—यवादिभर्जनपात्रात्, वा,
अग्निमाहृत्य आनीय, अभ्यादध्यात् अभिसर्वतोभावेनादध्यादि-
त्यर्थः । व्याख्यातौ वाग्बद्धौ । स खल्वयमग्निर्द्धतोच्छिष्टः संकृतो वा
महातेऽविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥ * ॥

अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्वाद्वाङ्मणस्य वा,
राजन्यस्य वा, वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अपि वा—इत्यम्बरीषात् पक्षान्तरमुपदिशति । बह्वभिः सोमैर्ये-
नेष्टं स बह्वयाजीत्याचक्षते । तस्यामुष्य बह्वयाजिन एव । एवकार-
स्तदितरं व्यवच्छिनन्ति । 'अगारात्' महात् । 'अग्निमाहृत्याभ्या-
दध्यात्'—इति सम्बध्यते । कस्य बह्वयाजिनः?—इत्येतदाह ।—
'वाङ्मणस्य वा' 'राजन्यस्य'—क्षत्रियस्य, 'वा', 'वैश्यस्य वा' । वा-
शब्दचयन्तुल्यवदिकल्पार्थं । वैश्यकुलात्—इति सामान्यतोऽभि-
हितं, तमेव वैश्वमिदानीं बह्वयाजितया विधिश्चित्तुराचार्यः पुन-
र्वैश्यग्रहणस्यकार । नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया;—सामान्यप्राप्तस्य
पुनर्विशेषकथनं खल्वपुनरुक्तमेवेत्याहुः । अन्यैवाग्निथोनिर्वैश्यकुल-
मबह्वयाजित्वेपीत्येवमर्थं वा पूर्वच वैश्यकुलग्रहणमित्यवगन्तव्यम् ॥
॥ १६ ॥ * ॥

अपिवाऽन्यं* मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपि वा,—अथवा । अन्यम्—

“अश्रत्योयः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य चा प्राञ्जुखी शाखा बोदीषी बोद्धुंगापि वा” ।

इत्येवमादि कर्म्मप्रदीपोक्तं मन्यनयन्तम्—(पुंस्त्वं छान्दसम्)—
अरणिं वा ।

“परिधायाहृतं वासः प्रावृत्त्य च यथाविधि ।

विभृथात् प्राञ्जुखोयन्त्वमावृता वक्ष्यमाणया” ।

इत्येवमादिकथा कर्म्मप्रदीपोक्तयैवावृता मथित्वा, अभ्यादध्याद-
ग्निमिति वाक्यशेषः । मथित्वा अरणिं, अन्यम्—परिकीर्त्तिता-
दपरमग्निमारण्यमिति वाऽर्थः । “अरणिप्रदानमेके”—इति ।—

“आरण्येयमुत्पुण्यकोषकामः”—इति च गृह्यान्तरदर्शनात् ॥
॥ १७ ॥ * ॥

पुण्यस्त्वेवानहुकोभवतीति ॥ १८ ॥

पुण्यः, पुण्यजनक एव, प्रकृतत्वादयमारण्योऽग्निर्भवति । नतु
अह्निरजनकोपीत्याह—अनर्द्धकः,—इति । अह्निरिति ब्रह्मवर्षमा-
दिकमुच्यते । तामृद्धिं न जनयतीत्यनर्द्धकः । तुशब्दो वैशेष्यम-
वगमयत्यारण्येयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः स्वल्पग्रथो जनयन्ति

* इत्यनेव पाठः सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु । भद्रभाष्यब्राह्मणसर्वस्योऽपि
इत्यनेवेदम्—सूत्रमधारि । परिशिष्टप्रकाशे तु—‘अपि वाऽरविम्’—
इति लिखितम् ॥

ब्रह्मवर्चसादिकम्, अथन्वारणेषोऽन तथेत्यनङ्गुं क इत्याह । तथा च
 मृद्धान्तरम् । “ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहत्यादधीत,
 राजन्यादोजोवीर्यकामः, वैश्यात् पुत्रपशुकामः, अम्बरीषाद्ब्र-
 नधान्यकामः, आरण्येयमुहपुण्यकोषकामः”—इति । कथन्तर्ह्यारणे-
 योऽग्निर्विशिष्यतेऽनङ्गुं कत्वात् । नैष दोषः । उरुपुण्यकोषकारित्वा-
 दारण्येयस्य । उरुपुण्यकोषकारी खल्वारण्येय एव भवतीति स
 एव विशिष्यते । स खल्वारण्येयोऽग्निरुपुण्यकोषं कुर्वाणस्तेनैव
 ब्रह्मवर्चसादिकमपि कर्तुमर्हति । तदधीनत्वात्तेषाम् । अत एव
 स्मर्यन्ते ।

“न हि पुण्यकृतः किञ्चिन्निषु लोकेषु दुर्लभम् ।

दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसृजना” ।

इति । स्वाधीनाचेयमन्या योनिः पराधीना चान्या । दैवाच्च
 पुनराधातव्येऽग्नौ पूर्वैव योनिराश्रयितव्या भवति ।—

“पूर्वैक योनिः पूर्वानृतपुनराधानकर्माणि” ।

इति कात्यायनस्मरणात् । “पूर्वैवानुगतेऽग्नौ योनिः”—इति च
 मृद्धान्तरात् । तत्र च स्वाधीनत्वादेवान्या योनिः सुलभा भवति ।
 पराधीनानाञ्च योनीनां सुतरां दुर्लभत्वमिति पराधीनां पूर्वै
 योनिस्सुलभमानः पुनराधाता प्रत्यवेयादिति चारण्येयोविशिष्यते ।
 इतरेपि खल्वग्नयः कर्माणैवाधानेन ऋद्धिसाधनमित्ययमारण्येयोपि
 काम्यैः खनिष्ठऋद्धिसाधनघ्नेभिः शक्नोति प्रणाल्या ऋद्धिं साध-
 यितुमित्यदोषः । अत एव कर्मप्रदीपे स्मरन्ति भगवान् कात्या-
 यनोपि ।—

“पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्दुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तस्मिन् प्रथमम्” ।

इति । इतिरेतावत्य एवाग्निगोत्र इति दर्शयति ॥ १८ ॥ * ॥

यथाकामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

सत्सिद्धेषु आधानकालेषु,—सतीषु चैतास्त्रिगोत्रेषु, यथाकामयेतेच्छेदाधानकर्त्ता, तथा कुर्यादाधानमिति वाक्यशेषः ॥

॥ १९ ॥ * ॥

स, यदेवान्यां समिधमभ्यादधाति, जायाया वा पाणिम्—जिघृक्षन् जुहोति, तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

स यथोक्तः कर्त्ता, यदेव यस्मिन्नेवाग्नौ । एवकारादिति कर्त्तव्यतान्तरव्यवच्छेदः । ‘अन्याम्—समिधमभ्यादधाति’—यस्मिन्नेव वा ‘जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति’—लाजादिकमर्थात्; तमग्निमभिसंयच्छेत्, आभिमुख्येन धारयेत्, रक्षेदित्येतत् ॥

॥ २० ॥ * ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्रावस्य होमप्रतिषेधो गृह्याग्निव्याहकर्मस्वन्याहिते गृह्योपीति विज्ञायते । ‘अस्य’—आधातुः, गृह्यो गृह्यार्थो गृह्यनामा वाऽग्निर्भवति । होममग्निरस्याधातुरेव गृह्यो भवति न पुनरन्यस्य इति वा सूत्रार्थः । तदेतत् सर्वमाह आयायनः ।

“नद्याहिताग्नेः खं कर्षां लौकिकेभ्यो विधीयते”

इति ।

“यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वनरदैवतम् ।

चरुं निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्” ।

इति ।

“परेणाग्नीं ऊते स्वार्थं परस्याग्नीं ऊते स्वयम्” ।

इति चैवमादि । अस्य चापवादः पुरस्ताद्देवोक्तः—ब्रह्मचारी वेद-
मधीत्यान्धां समिधमभ्याधास्यन्नित्यत्र ॥ १९ ॥ ० ॥

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

तेनान्यसमिदाधानेनैव, न तन्येन । ‘पाणिं जिघृक्षन्’—इत्येत-
स्मिंश्च कल्पे, तेनैव साजादिहोमेनेत्येतत् । चस्वर्थः—

“वैवाहिकेऽग्नीं कुर्वीति सायम्प्रातस्त्वत्तन्नितः ।

चतुर्थी कर्षांलौकिकेभ्यो विधीयते” ।

इत्यस्मात्परोयं कल्पः—इति दर्शयति । चैवेति वा निपातसमुदायः ।

गृह्यपरिभाषाकृद्भिरप्युक्तम्—“यदा अग्निविवाहहोमः, तदा

सायङ्काले होमारम्भः । यदा रात्रौ विवाहहोमः, तदा उत्त-

रेद्युः सायङ्काले होमारम्भः”—इति ।

“यस्मिन्नग्निविवाहः स्यात् सायमारम्भ तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधोत स्वयं द्विजः ।

अदि रात्रौ विवाहाग्निहृत्यन्नः स्वात्तथा सति ।

उत्पन्नसोत्तरस्याङ्गः सायं परिचरेदमुम्” ।

इति च, सत्यन्तरम् ।—“पाण्डिपहणादियुद्धं परिचरेत्”—इति च गृह्यान्तरम् ।—अस्त्राग्नेराधातुर्वा प्रातराहुतिर्जता भवति । इति राधानप्रकरणपरिसमाप्तिं चोतयति ॥ २२ ॥ ० ॥

सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते ॥ २३ ॥

सायं ह्यथे इति सायमाहुतिः, सायमाहुत्या उपक्रम्यते आरभ्यते च, सायं सायमाहुत्युपक्रमः । केषाञ्चिच्छाखिनामग्निहोत्रं यथा प्रातराहुत्या प्रातरारभ्यते, सायमाहुत्या च निस्तिष्ठते, न तथा कौथुमादीनामित्येतदेव कारणे दर्शयत्याचार्यः । तदत्र सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकमिदं कर्मेति विज्ञायते । तदाह कात्यायनः ।

“सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते” ।

इति । ततश्च येनैव हविषा—कृतेनाकृतेन वा, दध्ना पयसा वा, सायंहोमः कृतः, तेनैव प्रातर्होमोऽपि समापनीयोऽन्यत्र प्रतिनिधेः । अपचारे स्वप्नकृतस्य कृतस्य वोपात्तस्य हविषस्तदनुकारिणाऽपरेष्वेव हविषा प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न पुन वैकल्पिकं मुख्यमपि हविर्हपादेयम् । “सामान्यम्—तच्चिकीर्षा हि”—इति, “निर्दे-
शान्नु विकल्पे यत् प्रवृत्तम्”—इति च सिद्धान्तादित्येषोऽर्थः । अपवर्गविहितमथभिरूपभोजनम् प्रातराहुत्यन्तरमेवेत्यवगन्तव्यम् । सायं सायमाहुत्युपक्रम एव—‘अतः’ अस्त्रादाधानका-
शान्, ‘ऊर्द्धं’—पूरतो, ‘गृह्येऽग्नौ’ यद्योक्ते, ह्यथे इति ‘होमः—

“तद्युक्ते अवणात् जुष्टेतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इत्युक्तलक्षणः,
‘विधीयते’ क्रियते ॥ २३ ॥ * ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अप
आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

पुरा पूर्वम् । कस्मात् ? । ‘प्रादुष्करणवेलायाः’—“पुरास्तमयादग्निं—
प्रादुष्कृत्य”—इत्यादिना वक्ष्यमाणायाः । ‘सायंप्रातः’—चशब्दश्च—
समुच्चयार्थोलुप्तवद्, द्रष्टव्यः । सायंप्रातश्चेत्यर्थः । ‘अनुगुप्ता अप
आहरेत्’—(कृतभाष्यमेतत्) ‘परिचरणीयाः’—परिचर्यन्ते निर्वा-
ह्यन्ते, आचमनादीनि याभिरिति—“कृत्ययुटोऽन्यत्रापि”—इति
वचनादनोयः करणे वेदितव्यः । तदयमर्थः । याभिरङ्गिराचमन
पर्युक्षणादि परिचर्यन्ते ; ता इमाः परिचरणीया अपः—इति-
सम्बन्धः ॥ २४ ॥ * ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा—अथवा । सायं—(पूर्वचाप्येतदुपादानात्)—सायमेव ।
अप आहरेत् परिचरणीयाः—इति संबध्यते । सायमाहताभिरे-
वाङ्गिः सायं प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अपिवेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः—अपि वा गृह्णीयादिति ।
कुम्भात् घटात् वा, मणिरेव मणिकः—तस्मान्मणिकादलिञ्जरात् ।—

महतोजलभाण्डात् वा । वाशब्ददयं तुल्यवदनयोर्विकल्पार्थम् ।
 'मृशीयात्'—प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः । “निर्निक्तकरचरष-
 मुखी पत्नी शिष्यो वाऽऽचम्य, कुम्भादेव अप उद्धृत्य दद्यात्,
 ताभिः परिचरेत्”—इति भट्टभाष्यम् ॥ २६ ॥ * ॥

पुरास्तमयाद्भिं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं
 जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा, पूर्वस्मिन् काले । कस्मात् ? । अस्तमयात्, सवितुरर्थात् ।
 कात्यायनोप्याह ।—

“सूर्योऽस्तश्चैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथाऽङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात्” ।

इति । तस्मिन्नेतस्मिन् काले । 'अग्निं' आहितं, 'प्रादुष्कृत्य'—प्रक-
 टोरुत्थ, प्रज्वालयेत्येतत् । 'अस्तमिते'—सवितरि ।—

“थावत् सम्यङ् न भासन्ते नभसृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च ह्ययते” ।

इति कर्षप्रदीपपरिदर्शिते काले । 'सायमाहुतिं'—अग्निहोचल-
 चर्चा जुहुयात् ॥ २७ ॥ * ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-
 राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥

पुरा—उदयात्, सवितुः । तमिमं वामान्येनाभिहितं कालं विज्जि-
 नहि—'प्रातर्'—इति ।—

“सतस्रोषटिकाप्रातररूपोदय उच्यते” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणे—इत्यर्थः । अतएव कात्यायनोपि—“प्रातर्भा-
साच्च दर्शनात्”—इत्याह । तस्मिन्नेव खलु काले प्राची दिग्दृष्ट
किरणारूपीकृता सम्यद्यते । तदेतस्मिन् काले—‘प्रादुष्कृत्य’—प्रका-
न्तादादिम् । ‘उदिते’—उद्गते रवौ ।

“हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुष्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्” ।

इति कर्मप्रदोपस्यष्टीकृतकाले इत्येतत् । अत्र, “अभ्युदित—इति,
अभिश्चब्दस्य सर्वतोभावार्थस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने
उदितहोमो न तद्धोदितादावित्यवगन्तव्यम्”—इति परिशिष्टप्रका-
शः । मैवम् । ऐदमर्थानियमात् । न खल्वत्राभेरिदमर्थत्रे किञ्चि-
न्नियामकमवगम्यते । अनेकार्थाः खल्वेवमादयः शब्दा लोके बह-
लमुपलभ्यन्ते, तान्त्रिकैश्चानुमन्यन्ते । कीर्त्तनस्य चान्यार्थत्वात् । अत्र
खल्वभ्युदितहोमिनामित्येतदन्यार्थं संकीर्त्तयते । किमर्थम् ? । तदु-
च्यते । तावदेव होमकालः पुष्यो न पुनरन्य इत्येतत् खल्विह विधित्-
सितम् । तस्मात्तदर्थमिदं सङ्कीर्त्तनं नान्यद्दिदधाति । यदि पुन-
रन्यदपि प्रतिपिपादयिषितमिहाभ्युपगम्यते, तर्ह्यर्थभेदाद्वाक्यं
भिद्येत ! अन्या खल्वस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिरनूद्यमानस्य, अन्यैव
विधीयमानस्य । तस्मात् प्राप्तिरहितमन्यार्थसङ्कीर्त्तनमिदमसाधक-
मस्यार्थस्य—सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमः—इति । तस्माद्
थावदादित्योभुवं हित्वा हस्तादूर्ध्वं न गच्छति, उदितहोमिनां
तावदेव होमकालः पुष्यो न पुनरितोप्यधिकं गच्छति,—इत्यमुसथे

सूचयितुमिदं भुदितहोमिनामित्याह । स खल्वयम्—उदितहो-
मिना नान्यः कालः—इति वक्तव्येऽन्यस्य कालस्यात्यन्तमननुज्ञा-
नार्थमभुदितहोमिनामित्याह । कथन्नाम ? । यं तावदभुदितहो-
मिनस्तेषामपि यदा यावदादित्योहस्तादूर्द्ध्वं न गच्छति, तावानेव
होमकालो न परस्तादपि, तदा किमु वक्तव्यमुदितहोमिनाम् ?—
इति । सोयमभिज्ञब्देऽस्यार्थस्योपोद्वलको भवति । स खल्वयम-
भुदितहोमोऽसन्नप्येवमर्थं मिद्धवन्निर्दिश्यते । सन्नेववाऽनूद्यते ।
उदितहोमिन एव वा एवं निर्दिश्यन्ते—इति न किञ्चिदनुचि-
तम् । तथाचोक्तम् ।

“धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” ।

इति । अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तद्विजानीयाद्भोमं कुर्याद्विचक्षणः” ।

इति । पांशुतुषारादिभिरन्तरिते रवौ यत् कर्त्तव्यं, तदप्याह
कात्यायनः ।

“रजो नीहारधूमाभ्रवृत्त्यायान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुञ्ज्यात् व्रतमस्य न लुप्यते” ।

इति । ‘अनुदिते’—उदयमप्राप्ते, ‘वा’, रवौ, ‘प्रातराहुतिं’
‘अग्निहोत्रलक्षणां’, ‘जुञ्ज्यात्’ । वाशब्दादुदितानुदितहोमयोर्वैक-
ल्पिकत्वं दर्शयति । एकश्चात्र वाशब्दः श्रुयते—अनुदिते वा—
इति । ‘सोयमनुदितहोमो नोदितहोमेन तुल्यवदिकल्प्यते ।

कस्मात् ? । वाशब्दद्वयाश्रवणात् । न खलु 'दर्शं वा पौर्णमासे वा'—
इत्येवमादिवदिह तथात्वावबोधकं वाशब्दद्वयमस्ति । स खल्वथ-
मुदितहोमोऽन्यस्मात् प्रशस्यते कौशुमादीनामित्यवगम्यते ।

यश्चानुदिते जुहोति, स चेन्न शक्नोत्यनुदिते होतुं; जातुचित् कृत-
श्चित् प्रतिबन्धात्,—लोप एवास्य प्रातराहुतेर्भवति, न शक्नोत्युदिते
जुहुयात् । कस्मात् ? । 'उदितेऽनुदिते वा'—इति विकल्पश्रवणात् ।
विकल्पे च नोभयः शास्त्रार्थः—इति तन्वस्थितिः । श्रुतिश्चास्यामेव
दशाद्यामुदितहोमं निन्दति । “श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य
उदितेजुहोति”—इति । “यथाऽतिथये प्रद्रुतायान्नमाहरेद्युस्तादृक्
ततः यदि उदिते जुहति”—इति चैवमादिका । आह च भग-
वानक्षपादः—“अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्”—इति । जैमिनि-
रपि—“प्रक्रमाद्वा नियोगेन”—इति ॥ २८ ॥ * ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमा काण्डिका ॥ * ॥

गोभिलीयवृहत्सूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीया काण्डिका ।

यज्ञोपवीतसम्बन्धमात्रमात्रमनञ्च खल्वङ्गं कर्षणमित्येतदवगतं—
'यज्ञोपवीतिनाचान्नोदकेन कृत्यम्'—इत्यत्र । अथेदानीं तदुभय-
मपि क्रमेण व्याचिख्यासुः—श्रिय्यानुजिघृक्षया, यज्ञोपवीतन्ताव-
दाह ।—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जु-
मेव ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं कुरुते, कुर्वति—धारयेदित्येत । विधये सट् । की-
दृशन्नत् ?—इत्याह—'सूत्रम्' । सूत्रनिर्मितम् ।

“चिद्वृद्धं चिद्वृतं कार्यं तन्नचयमधोवृतम् ।

त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यान्नस्यैको गन्धिरिच्यते” ।

इति कर्षप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र च—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृतम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकर्मैत्रिकम्” ।

इति,—“कौषं सौत्रं वा त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः”—इति चैव-
मादिसूत्रान्तरेभ्यो विशेषोऽवगन्तव्यः । मुख्यस्यार्थं पत्रः, इह
वाग्ब्रह्माभावात् उत्तरत्र च वाग्ब्रह्माभावात्—इति भट्टनारा-
यणप्रभृतयः । अत्र—“वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते, तदभावे

चिह्नता सूत्रेण”—इति निगमपरिशिष्टवाक्यम् । तत्र यज्ञोपवीत-
पदमुत्तरीयपरं तद्ब्रह्मविन्यासविशेषलाभार्थम् । यथा “उप-
सङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति”—इति कौण्डपायि-
नामयनेऽग्निहोत्रपदमग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थं गौणम् । एवमिहापीत्य-
दोषः । एवं बहूनि वचनान्यञ्चस्येनोपपत्स्यन्ते । अन्यथा अस्मादेव
वाक्यात्तानि वस्त्रालाभविषयाणि वक्तव्यानि । न चैतदुचितम् ।
कस्मात्? ।

“विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्” ।

इति स्मरणात् । अतएव स्मर्यते ।—

“यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोक्तैः ।

तथा सन्धार्यते यत्नादुत्तराच्छादनं परम्” ।

इति ।

“यज्ञोपवीते द्वेधार्थं श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

द्वितीयञ्चेत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेतद्विद्यते” ।

इति चैवमादि । परिशिष्टप्रकाशेष्यक्तम्—“यज्ञोपवीतापीत्युत्तरीये
गौणं तद्ब्रह्मविन्यासविशेषप्राप्त्यर्थम्”—इति ।

‘वस्त्रं वा’—अरण्यादावुपवीतनाग्रे सूत्रलाभासम्भवात्, यज्ञो-
पवीतं कुरुते । अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात् ।

“पिवतोमेहतस्यापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामचिकं षट्कं नवकञ्च यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात् । न खलु समुद्भूतवेगानाममोषां क्षणमपि विस्मयः
सम्भवति, वेगप्रतिघातप्रतिषेधाच्च,—इत्यन्यदेतत् ।

‘अपि वा’—अथवा—(चौरादिभिर्वस्तुस्थाप्यपहारेऽरण्यादौ) ‘कुशरञ्जुमेव’ यज्ञोपवीतं कुरुते । एव शब्देयज्ञोपवीतकरणं नियमति । कर्माङ्गमेव यज्ञोपवीतं मन्यमानः, तस्मादन्यत्रायज्ञोपवीती प्रत्यवैतोत्यर्थः । तदत्र यज्ञोपवीतं विहितं पुरुषार्थं यस्य कर्मसंयोगः पुरस्तादुक्त इत्यभिप्रायः । तदेतत् कात्यायनेनाप्युक्तम् ।

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम्” ।

इति ॥ १ ॥ * ॥

तस्यैव खल्विदानो यज्ञोपवीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते द्वाभ्यां, विनियोगविशेषविवक्षया ।—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्यशिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं यज्ञोपवीतो भवति ॥ २ ॥

दक्षिणं सव्येतरं बाहुं भुजमुद्धृत्यात्क्षिप्य, शिरोमूर्द्धानमवधाय वेष्टयित्वा, ‘सव्ये’ दक्षिणेतरे—वामे, असे स्तब्धे इत्यर्थः । प्रतिष्ठापयति स्थापयति,—यज्ञोपवीतम् । (तथा सति) दक्षिणं कक्षं बाहुमूलकोटरप्रदेशं, अनु-अधः, अवल्ग्वं लम्बमानं भवति—यज्ञोपवीतमर्थात् । पुरुषस्त्वैवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीतो भवति । सेयं परिभाषा कर्मांशार्था—“उपवीतं तेषां नामुपव्ययते”—इत्येवमादिशास्त्रशेषभूता च । विधेकवाक्यतया खल्वर्थवादानां प्रमाणमनुमन्यन्ते तान्त्रिकाः—“विधिनालेकवाक्यलात् स्तुत्यर्थेनविधीनां स्तुः”—इति । न

खल्वयमपूर्वस्य यज्ञोपवीतिलस्य विधिः,—अपि तु संज्ञाविधिरेषः
 एवं यज्ञोपवीतो भवतीति । कस्मात् ? । पश्चान्तरे वाक्यभेदात् ।
 अपूर्वस्य यज्ञोपवीतिलस्यायं विधिरित्येतस्मिन् पक्षे भिद्येत वाक्यम् ।
 कथम् ? । यज्ञोपवीतो भवेत्, स चैवं भवति—इति वचनव्यक्तिभे-
 दात् । न च विशिष्टो विधिः सम्भवति, प्राप्तत्वात् यज्ञोपवीतस्य,
 अप्राप्तत्वाच्च विन्यासविशेषस्य विध्यनुवादवैषम्यापत्तेः । न च क्लृप्तवि-
 धिशेषत्वे सम्भवति कस्यविधिशेषत्वं न्याय्यम् । अतः चैवमवगमात् ।
 अतः च खल्वेवमवगम्यते—संज्ञाविधिरेवैषः—इति । एवं यज्ञोप-
 वीतो भवतीति समाह्वानमेवं खल्वान्नस्येनोपपद्यते । नह्यत्र यज्ञो-
 पवीतो भवेदित्याह्वयते, किन्तर्हि ?—एवम्—अनया रीत्या यज्ञो-
 पवीतो भवति—इति । तस्मात्—“उपवीतं देवानामुपव्ययते”—
 इति, “यज्ञोपवीतो निर्व्वर्त्य”—इति चैवमादिविधीनामयं
 शेषः—एवं यज्ञोपवीतो भवतीति । ननु यज्ञोपवीतं कुरुते इति
 पुरुषार्थं यज्ञोपवीतमनूद्य तस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते—
 एवं यज्ञोपवीतो भवति—इति । एवं प्राचीनावीतो भवति—
 इति च । एवन्तर्हि मन्मतमेवानुजानाति भवान् ।—यज्ञसूत्र-
 मात्रं पुरुषार्थः, विन्यासविशेषस्तु कर्मार्थः—इति । परमार्थ-
 तोपि, ‘यज्ञोपवीतं कुरुते’—इति सूत्रयित्वा, ‘एवं यज्ञो-
 पवीतो भवति’—इति, ‘एवं प्राचीनावीतो भवति’—इति च सूत्र-
 यत आचार्यस्यास्मदुक्त एवार्थे स्वरसोऽवगम्यते । तदिदमभि-
 हितमस्माभिः—“यज्ञोपवीतिना चान्नोदकेन कृत्यम्”—इत्यत्र ॥

सद्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रति-
ष्ठापयति, सद्यं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं प्राचीना-
वीती भवति ॥ ३ ॥

सद्यं वामम् । व्याख्यातमन्यत् । यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतत् व्या-
चिख्यासुराचार्यः प्राचीनावीतिलमप्यभिदधानो यज्ञोपवीतमस्या-
स्तीत्यमुमेवार्थं तत्रावगमयति । भाष्यकल्पा खल्वेषा काण्डिका
यज्ञोपवीतिना चान्तोदकेन कृत्यमित्यस्य सूत्रस्य ॥ ३ ॥ * ॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदा-
नीमभिधीयते ।—

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति ॥ ४ ॥

पितृभ्यः, पितृणां वा, यज्ञः—“यजति चोदनाद्रव्यदेवताक्रियं स-
मुदाये कृतार्थत्वात्”—इत्युक्तलक्षणः, तस्मिन् पितृयज्ञे पितृकर्म्म-
णीत्येतत् । तुशब्दश्च शब्दार्थोऽन्यदपि समुच्चिनोति । तदाह
कात्यायनः ।—

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि” ।

इति । अथवा । तुशब्दः पितृयज्ञादन्यत् व्यवच्छिनन्ति । तेना-
भ्यश्च विशेषज्ञास्त्रात् सर्व्वे च यज्ञोपवीती भवतीति गम्यते । पितृ-
यज्ञमात्रे प्राचीनावीतिलमभिदधानः खल्वयमाचार्योऽर्थोऽप्यन्यत्र
यज्ञोपवीतिलं दर्शयति । एकः शब्दोऽपरः खल्वार्थोऽप्यर्थो भव-

ति । कर्मार्थस्य विन्यासविशेषः पितृयज्ञेऽवकाशमलभमानोऽन्यत्र निविशते । अर्थापत्तिरपि पञ्चमीप्रमाणानामिति हि तन्त्रस्थितिः । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् । एवञ्च पितृये कर्मणि प्राचीनावीतित्वं नियमयति । स्मरति च भगवान् मनः ।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।

पितृयज्ञानिधनात् कार्यं विधिवद्भूपाणिना” ।

इति । ऋज्वर्थमन्यत् ॥ ४ ॥ * ॥

यज्ञोपवीतिना हृत्यमित्येतद्वाख्यातम् । आचान्नेदकेन हृत्यमित्येतदिदानं व्याख्यायते ।—

उदगग्नेरुत्सृष्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य
चिराचामेत् द्विः परिमृजोत् ॥ ५ ॥

अग्निमाध्यस्थान्निचोत्रस्य प्रकृतत्वात्—गृह्यकर्मस्य प्रायेणाग्निमाध्यत्वात्, उदगग्नेरित्याह । उदगुत्तरतः । कस्य ? । अग्नेः । उत्सृष्योत्क्रम्य (सर्पतिर्गच्छति कर्मा) गत्वित्येतत् । प्रक्षाल्याग्निः, पाणी हस्तौ, पादौ चरणौ च । तत् कथमित्याह देवलः ।

“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखोवा देवत्ये पैदके दक्षिणामुखः” ।

इति । परिशेषादन्यत्राह आपस्तम्बः । “प्रत्यक् पादावसेचनम्”—इति । क्रमस्य पादप्रक्षालने—“सव्यं पादमवने निजे इति सव्यं प्रक्षांलयेत्, दक्षिणं पादमवने निजे इति दक्षिणं प्रक्षालयेत्”—इति

स्त्रिभुवदशैनादवगन्तव्यः । “सद्यं प्रसास्य दक्षिणं प्रसासयति”—इति च मृद्धान्तरम् ।—‘उपविष्ट’—

“अन्नजानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजोनित्यमुपसृशेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ‘त्रिः’—त्रिवारं, ‘आचामेत्’—‘आचान्तोदकेन कृत्यम्’—इत्यस्य परिदर्शकतया—‘अप’ इति वाक्यशेषः । “त्रिः पिवेदमु वीक्षितम्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । अत्र त्रिराचामेदित्यभिदधान आचार्यः—त्रिरन्नक्षणमाचमनमन्य-दिति कर्त्तव्यतेति दर्शयति । मन्वर्थमुक्तावस्थामप्येवम् । ‘द्विः’ वार-द्वयम्, ‘परिमृजीत’—

“संख्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यान्तोमुखम्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ * ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अङ्गिरिति सामर्थ्यात् । अज्वन्यत् । विसमासकरणं पादाभ्युक्षण-शेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

इन्द्रियाण्यङ्गिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि, (इन्द्रियानाममूर्त्तत्वात्) इन्द्रियायतनानि, अङ्गिः-करणभृताभिः, उदकार्द्रिण हस्तेनेत्येतत् । प्रतीन्द्रियमित्यर्थः । संस्पृशेत्—सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण स्पृशेत् ॥ ७ ॥ * ॥
कानि तानि इन्द्रियाणि ?—इत्यत आह ।

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी, चक्षुषी । नासिके, नासाच्छिद्रे । कर्णौ, श्रवणौ । 'सृष्टेत्' इति सम्बध्यते । इतिरन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । उपन्यास-मात्रमेवेदम् । क्रमश्च शास्त्रान्तरीय एव भवति । तदाह दक्षः ।

“प्रक्षाल्यपाणीपादौ च त्रिः पिवेदम्बुवीक्षितम् ।

सम्बृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यान्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिस्रभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाङ्गु चायेण संसृशेत्” ।

इति । तदेतत् सर्वं स्पष्टयति कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“त्रिः प्राश्नापोदिरन्मृज्य मुखमेतानुपसृशेत् ।

आस्यनासाक्षिकर्णोश्च नाभिवचःशिरोसकान् ।

संहृताभिस्त्र्यङ्गुलीभिरास्यमेवमुपसृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपसृशेत् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै” ।

इति ॥ ८ ॥ * ॥

यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदग्निः संसृशेत् ॥ ९ ॥

यत् यत्, इन्द्रियमन्यद्वाऽङ्गं, 'मीमांस्यं'—(मीमांसाविचारः) इदं

शुद्धं जातं नवेति सन्देहनिरासाय, विचार्यै—विचारार्हं भव-
ति, तत्तदङ्घ्रिदकैः, संसृशेत्—प्रक्षालयेत्, न तु संशयनिरासाय
विचारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ * ॥

तच्चैतदाहुः ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन्नाचमने, एतत् वक्ष्यमाणमाहुः ब्राह्मणवाक्यानीति
आक्यशेषः । सृचञ्चेदमाभासान्तं शिष्याणां सुखावबोधार्थं भवति ॥
॥ १० ॥ * ॥

नोपसृशेद्ब्रजन् ॥ ११ ॥

न उपसृशेदाचामेत, ब्रजन् (ब्रजतिर्गच्छति कर्मा) गच्छन्नित्यर्थः ॥
॥ ११ ॥ * ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

न—“उपसृशेत्”—इति सम्बन्धते प्रतिवाक्यमितः प्रसृति। तिष्ठन्—
जडः सन् ॥ १२ ॥ * ॥

न हसन् ॥ १३ ॥

न, हस्यमानः—इति भट्टभाष्यम् । न हास्यं कुर्वन्निति फलि-
तार्थः ॥ १० ॥ * ॥

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इतस्ततः किञ्चन विलोकयन्नोपसृशेत् ॥ १४ ॥ ० ॥

* नाप्रणतः ॥ १५ ॥

उपविष्टोऽप्यप्रणतोऽनवनतशरीरो नोपसृशेत्, उच्छिष्टानामपामङ्गेषु
पातसम्भवादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ० ॥

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

न उपसृशेदङ्गुलीभिर्दुर्द्धमुदकमुत्क्षिप्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

तीर्थादाचमनार्थशास्त्रविहिताद् यदन्यत्तदतीर्थमित्युच्यते । पर्थ्य-
दामार्थः खल्वयं निपातः । तेनातीर्थेन पित्र्येण नोपसृशेत् । स्मर-
ति च भगवान् मनः ।

“ब्राह्मणे विप्रस्तोर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ।

इति । तान्येतानि तीर्थानि—

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्ययं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” ।

इति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥ ० ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

सशब्दं यथा भवति, न तथोपसृशेत् ॥ १८ ॥ ० ॥

नामवक्षितम् ॥ १९ ॥

अगवेक्षितमदृष्टमुदकं नोपसृशेत् । “रात्राववीक्षितेनापि शूद्धि-

इत्ता मणीषिभिः”—इति स्मरणान्न राचावेतन्नियम इति द्रष्टव्यम् ॥
॥ १८ ॥ ० ॥

न वाङ्मांसः ॥ २० ॥

जानुभ्यां वाङ्मांसो—वह्निष्कृतावसौ—“अन्नदूर्ध्वाररत्नी कृत्वा चिरपो-
हार्हीः पिवेत्”—इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—इत्तौ यस्य, सोऽयं
वाङ्मांसो नोपस्पृशेत् ॥ २० ॥ ० ॥

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वात्तरीयताम् ॥ २१ ॥

अधः परिधानमन्तरीयमित्याचक्षते । तस्यान्तरीयस्य,—एकदेश-
स्यावयवस्य, उत्तरीयतां कल्पयित्वा । एकवासा इत्येतत् ॥ २१ ॥ ० ॥

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

न, उपस्पृशेत्—उष्णाभिः, वस्त्रितप्राभिरङ्गिर्न पुनर्धर्मितप्राभि-
रपीत्यर्थः ।

“उदकेनातुराणाञ्च तयोष्णेनोष्णपायिनाम्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादनातुरः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अङ्गिरित्येव ॥ २३ ॥ ० ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । उपानच्चे प्रसिद्धे, ताभ्यां

सहितः पुरुषः सोपानत्क इत्युच्यते । सोयं सोपानत्कः,
कचिच्च—कस्याञ्चिदप्यवस्थायाम् ।—

“राज्ञां गुरुणां देवानां न दुष्येदन्तिके चरन् ।

आजानुपत्रचरणस्तथाचमनकर्मणि” ।

इति स्रत्यन्तरोक्तायामपि । नोपसृशेत् । सोयं कौथुमादीनां
विशेषविधिः । भट्टभाष्ये त्विदं स्रत्यन्तरमस्थापवादतया वर्णि-
तम् ॥ २४ ॥ ० ॥

कासक्तिकः ॥ २५ ॥

“शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शैचमाचानोप्यशुचिर्भवेत्” ।

इति स्रत्यन्तरदर्शनात्—‘के,’ शिरसि, आसक्तिका आवेष्टिका
कृता येन, सोयं कासक्तिकः कृतशिरोवेष्टनः । ‘नोपसृशेत्’
इति सम्बध्यते । वद्धपरिकरः कञ्चुकी चैवमुच्यते इत्यप्याह्वरन्ये ॥
॥ २५ ॥ ० ॥

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः, प्रावृतोत्तरासङ्ग इत्येतत् । ‘नोपसृशेत्’—
इत्यनुवर्तते ॥ २६ ॥ ० ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

चरणौ पादौ, प्रसार्य वितथ । चण्डः—

“नासनाच्छुद्धचरण आचामेव जपेत् क्वचित्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । तेन, तथाविधस्य, न, उप-
सृशेत् ॥ २० ॥ ० ॥

अन्ततः प्रत्युपसृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततोयथोक्ताचमनात् परतः, प्रत्युपसृश्य-सृष्ट्वेदकं पाणिना,
शुचिर्भवति पुरुष इत्यर्थः । अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनान्युपसृश्य
शुचिर् भवति, न पार्श्वत इत्यन्ये ॥ २८ ॥ ० ॥

हृदयस्यशस्त्रेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः सृशन्ति, ता इमा हृदयस्य एवाप आचामेदिति
हृदयस्युप आपोनियम्यन्ते । तुशब्दश्च च शब्दार्थः—

“हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोद्भिः प्राञ्जिताभिश्च ब्रूद्भिः सृष्टाभिरन्ततः” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥ ० ॥

उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

उच्छिष्टोह किल इत्यैतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः । उच्छिष्ट
एव न ब्रूद् इत्यर्थः । अतोऽस्मात् यथोक्तात् विधेरन्यथाऽन्येन
प्रकारेणाचान्तोप भवति । इति ब्राह्मणवाक्यसमाप्तिं द्योत-
यति ॥ ३० ॥ ० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथोपस्पर्शनान्तरं प्रति पुनरुपसृश्यन्ते येषु निमित्तेषु, ता-

नीमानि प्रत्युपस्यर्शमानि—द्विराचमननिमित्तानीत्येतत् । वक्ष्यन्ते
इति वाक्यशेषः ॥ ३९ ॥ ० ॥

सुप्ना, भुक्त्वा, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा, विपरिधाय च,
रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥३२॥

सुप्ना—निद्रामासेव्य, भुक्त्वा—भक्षयित्वा,—किञ्चिद्भक्ष्यमित्यर्थत्,
क्षुत्वा—क्षुतं कृत्वा ; स्नात्वा—आभुत्वा, पीत्वा—पेयमुदकादि, वि-
परिधाय—वासः । चः समुच्चये ।

“होमे भोजनकाले च सन्ध्योहोहभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदासेविपरिधाय च” ।

इत्येवमादिसृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । रथ्या, प्रतोली, विशिखे-
त्यनर्थान्तरम् । तामाक्रम्य, शवानां शयनं श्मशानम् चकारादाक-
स्येत्यनुषज्यते । आचान्तः कृताचमनः सन् पुनर्भूय आचामेदिति
द्विराचमनमेषु निमित्तेषु कर्त्तव्यमन्यत्र कर्मकालात् । तथाच
सृत्यन्तरम् ।

“क्षुते निष्ठोविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्मस्थेषु नाचामेद्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ।

इति ॥ ३९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजस्य श्रीषट्कान्ततर्कालङ्कारस्य द्वितीया गोभिलीयट्टसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया काण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीया काण्डिका ।

—४२४४—

उक्तोसायंप्रातर्होमकालौ, अघेदानीमावृत्नयोर्वक्तव्या—कथं हो-
तव्यमिति । तामाह ।—

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षि-
णेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

प्रादुष्कृतमग्निमुपसमीपे होमकालस्य, समाधायेन्वनेन सत्यगाधाय
प्रज्वाल्य, परि सर्वतोभावेन समूह्य विचिप्रानग्न्यवयवानेकी-
कृत्य, मन्वानुपदेशादमन्त्रकमित्यभिप्रायः । यत् पुनराचार्यं
एव समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति—“इमं स्तोममिति ऋचेन
परिसमूहेत्”—इति । तदत्र न भवति; परिसमूह्येतितावन्मात्रो-
पदेशात् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“न कुर्यात् चिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरुपाचञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत्” ।

इति । चिप्रं ये ह्यन्ते त इमे चिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमा-
दथ उच्यन्ते । एवं स्तरणमप्यत्र न कर्तव्यम् । कस्मात् ? इतः
परं स्तरणाज्ञानात् । इतः परं खल्वाचार्यः स्तरणमभिदधानः
नास्त्येषु स्तरणमिति दर्शयति । तदप्याह कर्मप्रदीप एव ।

“यान्यधः स्तरणान्मानान् तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यार्थसाध्यत्वात् परिधीनपि वर्जयेत्” ।

इति । ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्येव । कस्मात् ? तदधः समान्माना-
देव ॥ अत एव गृह्यान्तरम् ।

“एकसाधेध्ववर्द्धिःषु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोद्गासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ।

इति क्षिप्रहोमानामेकसाध्यत्वम्—होत्तमात्रसाध्यत्वं दर्शयति ।
गृह्यासंगहोत्याह ।—

“राकाग्री पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

साद्यंप्रातश्च होमेषु तथैव वलिकर्मांसु” ।

इति । न्यञ्चकरणन्तु—(इदं भूमिर्भजामह इति)—कर्त्तुमुचितम् ।
कस्मात् ? । “पूर्वेषु चैके”—इति तस्य पक्षप्राप्तत्वात् । न खल्वेतत्
प्रतिषिध्यते । परमकरणेपि न वैगुण्यं भवति; पक्षप्राप्तत्वादेव ।
एकेषां खल्वाचार्याणां मतम्—कर्त्तव्यमिति, न कर्त्तव्यमिति
चापरेषाम् । तस्मात् कारणेऽभ्युदयः, अकरणे चावैगुण्यमिति
सिद्धम् ।

दक्षिणजान्वक्तः,—दक्षिणं जानु अक्तम्—(अद्यतिर्गच्छति
कर्मा) गतं, (भूमिमित्यर्थात्) यस्य, स दक्षिणजान्वक्तः
भूमिगतदक्षिणजानुक उच्यते । स खल्वयं दक्षिणजान्वक्तः,
'दक्षिणेर्नाग्निं' दक्षिणस्यामदूरवर्त्तिन्यान्दिश्यग्नेः, अदितेऽनुमन्य-
स्वेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन (तस्मान्मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः ।
“मन्त्रान्ते कर्मादीन् सर्वापातयेत्”—इति स्मरणाच्च ।) 'उद-

काञ्चलिं' विन्यासविशेषविशिष्टहस्तावञ्चलिरित्याचक्षते । 'उदकपूरितोऽञ्चलिः, अञ्चलेर्वा उदकमित्युदकाञ्चलिः । तमिममुदकाञ्चलिं प्रसिञ्चेत् प्रागयमित्यर्थः । अग्नेः खलु दक्षिणस्यामदूरवर्तिन्यां दिश्यं प्रसेकः पूर्वाभिमुखश्च होता भवति । "प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्षाण्यनुतिष्ठेरन्"—इति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ * ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात् पश्चिमस्यां दिश्यग्नेः—उदकाञ्चलिं प्रसिञ्चेदित्यनुवर्तते । उदगयमित्यर्थः । कृतभाष्यमन्यत् ॥ २ ॥ * ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरत उत्तरस्यां दिश्यग्नेरुदकाञ्चलिं प्रसिञ्चेत् पूर्वोद्यम् । श्लिष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युञ्चेत् सप्तदा चिर्वा ॥ ४ ॥

देवसवितः प्रसुवेत्यनेन मन्त्रेणकरण भूतेन प्रदक्षिणं यथा भवत्यग्नेस्तथाऽग्निं पर्युञ्चेत् परिबिञ्चेदेष्टयुदकाञ्चलिधारयत्यर्थः । सप्तदेकवारं वा चिर्वात्रयं वा यथा भवति तथा पर्युञ्चेदिति क्रियाविशेषणमेतत् । पर्युञ्चेष्वेदावर्त्तते मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः । करणत्वादस्य । प्रधानस्य स्वप्नावृत्तौ तदनुयायिना गुणा अथावर्त्तन्ते । वाग्भ्यै तुस्यवद्विकल्प्याद्यैः । तदच

त्रिरावृत्तिपक्षे फलभूमाकल्पनीयः । इतरथा लघुप्रयत्नसाध्यं
सकृत् पर्युक्षणे यावानर्थं क्षावानेव चेत् गुह्यप्रयत्नसाधे पक्षा-
न्तरेपि स्यात्;—स्यात्तर्ह्यप्रामाण्यमेवानुष्ठानलक्षणमस्य । कः
खल्वनुन्मत्तः सत्यप्यप्योयस्युपाये तावन्तमेवार्थमुत्पिपादयिषु गर्तो-
यांसमुपायमुपादत्ते । अत एवाह कात्यायनः ।—

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोपि मणीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ।

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

पर्युक्षणप्रकारमाह ।—

पयु क्षणान्तान् व्यतिहरन् अभिपर्युक्षन् होमी-
यम् ॥ ५ ॥

इण्डरञ्जुदकधारादिव्वादिरप्यन्त शब्दो भवतीत्याहुः । वज्रवच-
नश्रुतिस्त्रिवेति पक्षाभिप्राया । तदयमर्थः । पर्युक्षणानां पर्युक्ष-
णोदकधाराणामन्तान् व्यतिहरन् अभ्यन्तरतः कुर्वन्मित्यर्थः ।
अनेनैतदुक्तं भवति । पर्युक्षणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानको-
टिञ्च वहिः कुर्यादिति । व्यतिहरन् व्यतियोजयन् मिश्रीकु-
र्वन्मिति वा । अन्ये त्वाहुः—व्यतिहारो विकर्षः व्यतिहरन् विकृष्टा-
न्तरालान् कुर्वन्मित्यर्थः—इति । होमीयं होमार्थमुपकृतं व्री-
ह्यादि, अभिपर्युक्षन् धारया अभ्यन्तरतः कुर्वन्मित्यर्थः ।
अथवा । अभिपर्युक्षन् अभिमुख्येन सिञ्चन् सश्रयन्नित्येतत् ।
पर्युक्षेदिति मिति पर्युक्षस्त्वं सम्बध्यते ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृत-
स्य वा ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्यामिणोविशिष्टमानन्तर्यमभिद्योतयति ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् पर्युत्तणानन्तरं तृष्णो समिधम धायेत्यर्थः ।
समिध प्रोचिन्तैवाधातव्येत्याहापस्तम्भः । “नाप्रोचितमिन्धनमग्रा-
वाद्भ्यात्”—इति । हविष्यस्य हविषिसाधोः—

“हवियेषु यवा मुख्यास्तदनुब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वालाभेपि वर्जयेत्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तस्य माषकोद्रवादिवर्जस्य यवादेः । अत्रस्य
अदनीयस्य कीटाद्यदुष्टतया भक्षणयोग्यस्येत्येतत् । षष्ठो चेयं सम्-
न्धार्था । हवियेनाग्नेनाग्नौ जुहुयात् होममभिनिर्वृत्तयेदित्य-
र्थः । अथवा । अथयवार्थेवेयं षष्ठोद्रष्टव्या । हवियस्यान्नस्त्रावथवेन-
होममभिनिर्वृत्तयेत्—इति । किमनेनोक्तं भवति ? । एतदनेनोक्तं
भवति । न सर्व्मिह हवियमन्नं होतव्यम् । किन्तुहि ? । अथय-
वस्तस्य होतव्यः—यथाऽनश्चिद्यते तथा होतव्यम्—इति । स
खल्वयं होमः—

“होमपात्रमगादेशे द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः ।

पाण्डुरेवेतरस्त्रिंशु स्तुचा चात्र न ह्यथते” ।

इति ।

“पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वंपूरिका
 कंसादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ॥
 दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हवि—
 र्यङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ।

इति च कर्मप्रदीपदर्शनात् ।—

“उत्तानेनैव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाद्येण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः” ।

इति च स्मरणात्, यथोक्तप्रमाणं यथोक्तं हविर्गृहीत्वा यथोक्तेन प्रकारेण दक्षिणेन पाणिना कर्त्तव्यः । अत्र च पुनः—“अग्नौ”—इति सूत्रयन्त्राचार्यः—समिद्धे वज्रैः हेतव्यमिति द्योतयति । सूत्रितं खल्वाचार्येण पुरस्तादेव—“गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते”—इति । तदाह कर्मप्रदीपः ।—

“योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।

तस्मात् समिद्धे हेतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा” ।

इति । समिन्धनश्चाग्नेर्यजनादिनाकर्त्तव्यमित्यप्याह स एव ।

“जुह्वषंश्चङ्गतेचैव पाणिशूर्पस्फुरदाग्निभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ।

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मूखाङ्घ्रिषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यस्मैकिके योजयन्ति तत्” ।

इति । होमे च कर्त्तव्ये यत्र यदभिधानोऽग्निस्तत्र तमाह्वयमं-
पूज्य होतव्यम्—

“सम्युजयेत्ततो वक्त्रं दद्याच्चैवाहुतोः क्रमात्” ।

इति ।

“आह्वय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः” ।

इति चैव मादिस्मरणात् । यत्र चाग्निर्यदभिधानो भवति तदाह
गृह्यासंग्रहः ।

“लौकिके पावकोऽग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।

पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ।

सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगलभो जातकर्म्मणि ।

नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामा च चुडायां व्रतादेशे समुद्भवः ।

गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरोविसर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः ।

चतुर्थान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।

प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे च साहसः ।

सूक्तहोमे च वक्त्रः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।

पूर्णाहुत्यां मृडोनाम शान्तिके वरदस्तथा ।

पौष्टिके बलदस्यैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके ।

कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोऽमृतभक्षणम्” ।

इति । विशेषनामासम्भवे च विश्वरूपो नामाग्निः सर्वत्र भवति ।

“सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽन्विशिरोमुखः ।

विंशरूपो महानग्निः प्रणोतः सर्वकर्षी” ।

इति वचनात् । इविध्यस्यान्नस्येतदिग्निनष्टि;—‘कृतस्य’ ओद-
नादेर्वा, ‘अकृतस्य’ ब्रीह्यादेर्वा । तदाह कात्यायनः ।

“कृतमोदनमक्लादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ब्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति इयं त्रिधा मतम्” ।

इति । व्याख्यातौ वाग्भट्टौ ॥ ६ ॥ * ॥

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं ब्रीह्यादि, चेत् यदि, जुहुयात्,—तर्हि पूर्वमेव तत् प्रक्षाल्य—“त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुः”—इति लिङ्गदर्शनात् देवाथ-
लाच्चास्य वारत्रयमिति वाक्यशेषः । प्रगतमुदकं यस्मात्तदिदं
प्रोदकम्—प्रगतोदकं कृत्वा जुहुयात् । तदयमर्थः । पूर्वमेव
ब्रीह्यादि प्रक्षाल्य प्रगतोदकञ्च कृत्वा संस्थापयेत् शुचौ भाजने ।
आगते च होमकाले तस्मादेवोद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात् । न तु
होमकाले प्रक्षालयेत् । अप्रगतोदकतयाऽग्नेरपचयापत्तेरित्य-
भिप्रायः । शब्दप्रमाणकत्वादस्यार्थस्य न किमपि शङ्कितव्यम् ।
तस्मादेव च नास्ति कृतस्य प्रक्षालनापेक्षा । न खल्वस्ति शब्दः—
कृतं प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कंसेन वा चरुस्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ८ ॥

अथ ब्रीहियवयोरभावे, यदि—दधि, पयो, यवागूं वा जुहुयात् ।

यवागूर्यवसृष्टकः । स खल्वयं दध्यादिहोमानुवादो दध्यादिहो-
मविधिमनुमापयति—(ब्रोह्मिचयथोरभावे दध्यादिजुहुयादि-
ति) । कस्मात्? । प्राप्यनुसारित्वादनुवादस्य । यथा चतुरवत्तं
पञ्चावत्तं वा जुहोतीति होमानुवादो होमविधिमिति शूल-
पाणिः । यथा वा—

“असंस्कृतप्रमोतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः” ।

इति दर्भेषु विकिरानुवादो दर्भेषु विकिरविधिम् । तथा चो-
क्तम् ।

“लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

इति । यथा वा—“यद्युवा उभयं चिकीर्षद्धेवचञ्चैव ब्रह्मत्व-
ञ्चैव”—इत्युभयचिकीर्षानुवादस्तदुभयचिकीर्षाविधिमिति । दृ-
श्यते च—“यदि ब्राह्मणो यजेत, वार्षस्पत्यं मध्ये निधायाङ्गति-
माङ्गतिं कुत्वाऽभिधारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्व-
देवम्”—इति स यदि कादप्याम्ननात् ब्राह्मणादीनां क्रतोर्विधा-
नमिति । तथा च गृह्यान्तरम् ।

“अभावे ब्रोह्मिचयथोर्दध्ना वा पयसापि वा ।

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा” ।

इति । तदयमर्थः । यदि ब्रोह्मिचयथोरभावे दधिपयो जुहु-
यात्—“खादिरे वध्नाति, पालाशे वध्नाति, रोहितके वध्नाति”—
इतिवदनयोरपि दधिपयसोर्विकल्पः । वाशब्दाभावश्च तुल्यवद-
कल्पार्थः । तयोरप्यभावे यदि यवागूं वा जुहुयात्—तर्हि

कंसेन कांस्यभाजनेन वा जुहुयात् । 'चरुस्थाल्या' चरुच अयते,
वा चरुस्थालीत्युच्यते । तथा चरुस्थाल्या—

“तिर्यग्ूर्द्धं समिन्मात्रा दृढा नातिवृहन्मुखी ।

मृत्पण्यौ डुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” ।

इति कर्मप्रदोपोक्तलक्षणया वा जुहुयात् । 'स्रुवेण', स्रुवः खलु
होमपात्रमुच्यते—

“खादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः ।

स्रग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रयहस्तयोः ।

स्रुवाग्ने घ्राणवत् खातं झङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

जुहुः शराववत् खातं सनिर्व्वाहं षडङ्गुलम्” ।

इति कर्मप्रदोपोक्तलक्षणः । तेन स्रुवेण वा जुहुयात् । 'वै'—इति
प्रसिद्धार्थकोनिपातः स्रुवस्यैवन्निधेषु होमेषु प्रसिद्धिं द्योतयति ।
कात्यायनोप्याह ।

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्रुतः” ।

इति । ततश्चाभावविकल्पोऽयम्—'कंसेन वा चरुस्थाल्या वा'—
इति । तस्मात् स्रुवेणेति प्रथमः कल्पः । तस्य खल्वभावे कंसच-
रुस्थाल्योर्विकल्प इति सिद्धम् ।

केचिदत्र सूत्रद्वयं कल्पयन्ति । तत्र—“अथ यदि दधिपयो-
यवागूं वा”—इत्येकं, “कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वै वा”—
इति चैकं सूत्रमिति मन्यन्ते । विवरणश्चेत्यं कुर्वन्ति ।—
अथ यदिशब्दौ प्रश्नाध्याहारार्थौ । अथ यदि ब्रीहियवयोरभावः
स्यात् किं जुहुयात्?—इति प्रश्नोऽध्याहारार्थः । एवं षष्ठ

आह—दधि जुहुयात्, पयो जुहुयात्, तयोरप्यभावे यवागूं वा जुहुयात् । प्रोह्यादेस्त्वावत् पाणिना होमः सिद्धः, दध्यादि केन जुहुयात्?—इत्यत आह । “कंसेन वा चरुस्याख्या वा सुवेण वै वा” । उक्तार्थमन्यत् ॥ ८ ॥ * ॥

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवा-
पराजितायाञ्चैव दिशीतिसायम् ॥ ९ ॥

अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पठितेन पूर्वां प्रथमां यथोक्तद्वि-
राज्जतिमग्निहोत्रलक्षणं जुहुयात् । ताञ्चेमां पूर्वामाज्जतिं मध्य
एवाग्ने जुहुयात्—न तु दध्यादिहोमपक्षेयग्रेरपचयाशङ्कां
कुर्यादित्येवकारार्थः । तृष्णीमेवेत्येवकारो वाग्व्यापारप्रतिषेधं
नियमयत्युत्तरस्यामाहुव्याम् । सेयमुत्तराज्जतिर्मन्त्रदैवतयोरनादे-
शात्, प्रधानाज्जतिरया चामन्त्रदैवतताया अनुचितत्वात्,—“तद्युक्ते
श्रवणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इति च देवतानियमात्,
प्रजापतये स्वाहेति मनसैवाचार्य्यं मन्त्रं हेतया । कस्मात् पुनः
कारणात् प्रजापतये स्वाहेत्ययमत्र मन्त्रो भवति ? ।

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति कात्यायनस्मरणात् । न खलु वाग्व्यापारप्रतिषेधनियमेपि
मनसैवाचार्य्यः प्रतिषिद्धो भवति । तस्मात् प्रजापतये स्वाहेत्ययं
मन्त्रः मनसैवाचार्य्यो होमार्थम् । “यदग्नये च प्रजापतये च
सायं जुहोति”—इति । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति मनो

हि प्रजापतिः”—इति च ब्राह्मणम् । “अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा इति सायं, सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा इति प्रातः”—इति च गृह्यान्तरम् । ताश्चेमामुत्तराङ्गतिमपराजितायां दिग्भ्यर्जुङ्गयात् । अपराजिता, प्रागुत्तरा ऐशानीत्यनर्थान्तरम् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण सायं जुङ्गयादग्निहोत्रलक्षणम् ॥ ९ ॥ ० ॥

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १० ॥

अथेतिपूर्वप्रकृतार्थम् । येनैव हविषा सायं होमः कृतः,—कृतेन वा, अकृतेन वा, दध्ना वा, पयसा वा;—तेनैव प्रातरपि होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरिति खल्वेवोचाम—“सायमाङ्गत्युपक्रम एवातज्जुङ्ग्ये गृह्येग्नौ होमोविधीयते”—इत्यत्र । ‘प्रातर’—यथोक्तलक्षणे । कृत-भाष्यमन्यत् ॥ १० ॥ * ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवाद्काञ्जलीन् प्रसि-
ञ्चेदन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

समिधं मन्त्रदैवतवर्जितां प्रकृतहोमापवर्गविहितामिन्धनार्थामा-
धाय निःक्षिप्याग्नौ, अनुपर्युक्ष्याग्निं ‘देवसवितः प्रसुव’—इत्यनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । तथैव तेनैव प्रकारेण, पूर्वोक्तयैवावृता उदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेत्—‘अदिते’—इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ‘अनुमन्यस्व’—इत्येत-
स्मिंश्च स्थानत्रये, ‘अन्वमंस्थाः’—इति मन्त्रविशेषः मन्त्रस्य विशेषः
कर्त्तव्य इति वक्ष्यशेषः ॥ ११ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा
चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथाग्निं परिक्रम्यापां परिचरणीयानां
शेषमवशिष्टं परिचरणकर्माणः, निनीय संस्थाप्य । संस्थापिताना-
मयपां, पुनः संस्थापनवचनमपरित्याज्यत्वं दर्शयति । अथवा ।
निनीय मिश्रयित्वा, अन्याभिरङ्घ्रिः, पूरयित्वा चमसं पात्रविशेषम् ।
आचमनमितिपाठेपि, आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः ।
तच्च पात्रं प्रतिष्ठाप्य, आत्मनोऽन्तिके स्थापयित्वा, यथार्थं कर्माप-
वर्गविहितं वामदेव्यगानादिकं, प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्मयज्ञं
वा कुर्यादिति वाक्यशेषः । तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः । प्रातराहुत्यन-
न्तरश्चेद्ब्रह्मयज्ञः क्रियते, तदा वामदेव्यगानमपि तदन्त एव
कर्तव्यम् । न त्विदानीमेव प्रातराहुत्यन्ते । 'वामदेव्यं गणेष्वन्ते'—
इति कात्यायनस्मरणात् । तदिदं पुनरुदकपात्रपरिपूरणमुदका-
लक्षणार्थमेव भवति । न त्वदृष्टार्थम् ।—

“यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टं प्रकल्प्यते” ।

इति ह्यभिद्युक्ताः स्मरन्ति । विहितं खल्वेतदुदकालक्षणं कर्म-
कुर्वन्तोऽनिमित्तविशेषेषु । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“पिच्यमन्वानुहरणे आत्मालम्बे अत्रेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

मार्जारमुषिकस्यर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्मा कुर्वन्वपः सृष्टेत्” ।

इति ।

“रौद्रञ्च राक्षसं पित्र्यमासुरञ्चामिचारिकम् ।

उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेव च” ।

इति च गृह्यान्तरम् ॥ १२ ॥ * ॥

एवमत ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजीवि-
तावभृथात् ॥ १३ ॥

एवमनेन प्रकारेणातोऽस्मात् पूर्वोक्ताङ्गेमद्वयादूर्द्धं परतः, गृ-
ह्येऽग्नौ—(पुनरुपादानात्—अन्यान्यपि यानि कर्माणि गृह्येऽग्नौ
विधीयन्ते, तेष्वपि, न पुनरग्निहोत्रमात्र एवेत्यर्थः ।)—जुहुयाद्वा
स्वयं, सम्भवश्चेत्, हावयेद्वा पुत्रादिभिरसम्भवश्चेत् । असम्भवकारण-
ञ्चोक्तं कात्यायनेन कर्मप्रदीपे ।

“सुतके च प्रवासे च अशक्तौ आद्रुभोजने ।

एवमादि निमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्” ।

इति । यदा पुनरसमर्थो व्याधादिना हावयति, तदा यत् कर्त्तव्यं
तदप्याह स एव ।

“स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम् ।

तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनाचोपवेशनम्” ।

इति । तदनेन, नायं तुल्यवद्विकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेद्वा—इति ।
किन्तुर्हि?—व्यवस्थितोयं विकल्पः । कथं नाम?—सम्भवे जुहु-
यात्, असम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था ।

“सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।

स्वयं होमे फलं यन्तु तदग्न्येन न जायते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदद्याद्यमग्निहोत्रहोमद्वयं स्वयमेव कर्त्तव्यम् । कस्मात् ? । अत ऊर्द्धम्—इत्यभिधानात् । अत ऊर्द्धमिति खल्वभिदधान आचार्य्य आद्ये होमद्वये नायं विकल्पः—(जुहुयाद्वा हावयेदेति)—इति दर्शयति । तस्मादाद्यं होमद्वयं स्वयमेव कर्त्तव्यम्, ऊर्द्धं तस्मात् जुहुयाद्वा हावयेदेति सिद्धम् । तस्य खल्वेतस्माग्निहोत्रस्यावधिरुच्यते—‘आजीवितावभृथात्’—इति । अवभृथोयज्ञान्त इत्यनर्थान्तरम् । जीवितस्यावभृथोऽन्तोविनाशः स्य इत्येकोऽर्थः । तस्मात् जीवितावभृथात् आ । (पदद्वयञ्चेदम्) । जीवितस्य पर्यन्तमित्यर्थः । तथाच श्रुयते । “धावञ्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । “एतद्वै जरामर्थं सचं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च”—इति । “जरामर्थं वा एतत् सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया च वा एताभ्यां निर्मुच्यते, मृत्युना च”—इति चैवमादि ॥ १३ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ यत् प्रकृतं—हावयेदेति, तदस्वार्थस्य द्रष्टव्ये ब्राह्मणवाक्यमप्युदाहरन्ति शिष्टा इत्याभासान्तं सूत्रम् ॥ ॥ १४ ॥ * ॥

कामं गृह्येभौ पत्नी जुहुतात् सायंप्रातर्होमौ, गृहाः पत्नी, गृह्यरघोऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

काममित्यनुमत्यर्थेकोऽनिपातः । असामर्थ्ये गृह्येभौ पत्नी जुहुयात्

सायंप्रातर्होमौ । गृह्येग्नौ खल्वयं होम इति पत्नी जुहुयात् । कस्मात् ? । तदुच्यते । गृह्याः पत्नी, एष चाग्निगृह्य इति ह्याच-
चते । तथाच—एतस्मात् समाख्यानात् पत्नी जुहुयात् । तथाच
स्मर्यते ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तथाहि सद्धितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते” ।

इति । ततश्चावता होमनिष्पत्तिर्भवति, तावन्मात्रं पत्नीमध्याप-
येत् । कस्मात् ? । पत्नी जुहुयादिति वचनात् । न खल्वनधीत्य
शक्नोति पत्नी होतुम् । न च तृष्णीमित्याह वचनम् । किमिव हि
वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः—इति हि तन्नस्थितिः ।
सा खल्वियं पत्नी होतुरन्यस्याभाव एव जुहुयात् । कस्मात् ?—

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रोवृथैव न चिरं क्वचित्” ।

इति कर्मप्रदोपवाक्ये ऋत्विक् परिकल्पनस्मार्थवत्त्वात् ।

“असमञ्जन्त दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमञ्जन्तु भवेद्भुतमनर्थकम्” ।

इति च तस्याः समञ्जमेवर्त्विगादिना होमानुष्ठानात् । यदपि
स्मरणम्—

“पत्नी पुत्रः कुमारी वा शिष्योवापि यथाक्रमम् ।

पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः” ।

इति । तदपि नास्माकं सम्भवति । कुमारीश्रवणात् । न खल्व-
स्माकं स्मर्यास्ते कुमार्या होतव्यमिति श्रूयते । इतश्च । स्वशास्त्र-

विरोधात् । स्वशास्त्रे खल्वस्माकं पत्न्याः समसमेवलिङ्गादिना हो-
 मोऽनुज्ञायते इत्यवोचाम । न च पत्न्याः अण्यशक्तौ तदिति वार्थं
 मानाभावात् । न खल्वस्मिन् सङ्कोचे प्रमाणमस्ति । न च सामान्य-
 मपि वचनमृते कारणाद्विशेषपरं कल्पयितुमुचितम् ! । इतश्च ।
 अलिक् परिकल्पनवैयर्थ्यात् । अलिक्परिकल्पनं खल्वेवमनर्थकं
 स्यात् । पत्न्याः खल्वशक्तौ अलिक्जा होतव्यमिति स परिचिकल्पयि-
 षितः । सा खल्वियमनर्थिका कल्पना स्यात् । कस्मात् ? । तथैव
 तत्सम्भवात् । यदि नामाशक्ता पत्नी भवति, तर्हि सैव तदानो-
 मृत्विजं परिकल्पयिष्यति, किमिदानीमेव तत् परिकल्पनेन ।
 तदशक्तौ चान्यपरिकल्पनाऽविशेषात् । परिकल्पितस्यापि अलिक्जा-
 ऽशक्तौ अन्योपि अलिक् पत्न्यापरिकल्पयितव्य एव—इति इदानीं
 अलिक्परिकल्पने, न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

ननु—“जातिन्नु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्त्वपि प्रतीयेत
 जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्”—इति सिद्धान्तात् पत्न्यधिकारिणी क-
 थमिवादितो न जुञ्जयात् ? । उच्यते । नैतदस्ति—केवलायाः पत्न्या
 अधिकार इति । किन्तर्हि ?—दम्पत्योः सहाधिकार इति सिद्धान्तः ।
 तथा चोक्तम् । “स्वतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्”—इति । “धर्मो
 चार्थं च कामे च नातिचरितव्या”—इति, “सहधर्मश्चरितव्यः”—
 इति चैवमादि खल्वभियुक्ताः स्मरन्ति । तस्मान्नास्ति पत्न्याः केव-
 लायाः पृथगधिकारः । सहाधिकारेपि यावदुक्तमेव साऽधिकारोति
 इति तदन्यत्रानधिकार एव तस्याः स्त्वियते । “तस्या यावदुक्त-
 मांश्रीर्ब्रह्मचर्यमनुष्णत्वात्”—इति सिद्धान्तात् । वचनमसादेवानथा

होतव्यमिति यथा वचनमेवाधिक्रियते । दर्शितस्नास्माभिर्वचनस्य तात्पर्यम्—होतुरन्यस्याभावे पत्नी जुहुयात्—इति । “सा चान्य-
होतुरभावे जुहुयात्”—इति च भट्टभाष्यम् । तस्मादन्येषामेवैष नियमः । परशास्त्रोक्तं खल्वेतदिति नास्माकं भवति । तथा चाश्वलायनगृह्यम् । “पाण्डिगृहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्नेवासी वा”—इति ।

इति ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः, सायंप्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्य-
र्थो वा ॥ १५ ॥ * ॥

उपदिष्टौ सायंप्रातर्होमौ, उपदिष्टश्च प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मयज्ञः,
—‘प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रति-
ष्टाय यथार्थम्’—इत्यत्र । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञः पञ्चानां महायज्ञा-
नामादिभूतः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयान्त एव हि महामखाः ।

अध्यापनं महायज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो, वलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपुजनम्” ।

इति । अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानीत्यर्थं इति परिशिष्टप्रकाशः । ते खल्विमे पञ्च महायज्ञाः पञ्चसूना पापापनुत्तये गृहमेधिना प्रत्यहं कर्त्तव्याः । अत एव स्मरति भगवान्मनुः ।

‘पञ्चेतान् यो महायज्ञान्नहापयति शक्तिः ।

स गृहेपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ।

इति ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य सुतीपेषणुपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भस्य वध्यते यास्य वाहयन्” ।

इति च । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं श्रुतिजपस्य । तदप्याह कर्मप्रदीपः । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः”—इति ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तिनोहरहर्जपेत्” ।

इति । “यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते” ।

इति च । अत्र शक्ति इत्युपादानादशक्तौ कियानपि श्रुतिजपो ब्रह्मयज्ञो भवतीत्यवगम्यते । “एकाष्टुचं एकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं ष्ण्डोर्गानां स्वशाखापरिभाषितोदिविधो ब्रह्मयज्ञो भवति । परिशिष्टप्रकाशायैवमेवाह । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् ऋषूपादियदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ।

इति स्मरणात् गुरोर्यदध्ययनं सोपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम् । तस्य खल्वस्य ब्रह्मयज्ञस्य विकल्पेन त्रयः काला भवन्ति । तदप्याह कर्मप्रदीपः ।

“स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यचेति निमित्तकालः” ।

इति । तर्पणादर्वाक् श्रुतिजपात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्येकः कालः । न चायं ब्रह्मयज्ञः सवितुरुपस्थानरूप इति वाच्यं तस्य ब्रह्मयज्ञत्वेप्रमाणाभावात् । न खल्वस्तिप्रमाणं—सवितु रूपस्थानं ब्रह्मयज्ञ इति । कात्यायनः खल्वदितः सन्धोपासनमुक्त्वा

उक्त्वा च तदतिक्रमदोषम्,—“वेदमादित आरभ्य”—इत्यादित
 आरभ्य यथाशक्तिवेदाध्ययनं विदधौ । न चेदं सवितुरूपस्थान-
 रूपं सम्भवति । आदित आरभ्येत्यभिधानात् । न च सवितुरूप-
 स्थाने आदित आरभ्यवेदो जप्यते, तस्मात् सन्ध्योपासनादन्य एव
 कश्चित् श्रुतिजपो वचनार्थः । यस्य श्रुतिजप इत्यादिना च तस्यैव
 ब्रह्मयज्ञसञ्ज्ञामभिधाय,—स चार्व्याकृतर्पणात् कार्यः,—इति
 तस्यैव तर्पणादर्वाक् कर्त्तव्यतामाह सः । अतएव स्मरति बृहस्पतिः ।

“ब्रह्मयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्याथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।

इति । तथा च सन्ध्योपासनमभिधाय ब्रह्मपुराणे ।

“कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।

स्वाध्यायं प्राञ्जुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतान्घोषिन् ।

इति । स्वाध्यायब्राह्मणेपि, “रक्षांसि वा पुरोनुवाके तपोयमतिष्ठन्त
 तान् प्रजःपतिर्वरेणोपामन्त्रयत”—इत्येवमादिना तृतीयेनानुवा-
 केन सन्ध्योपासनमभिधाय, “अजान् ह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्
 ब्रह्म स्वयं स्वयम्भुवभ्यानर्षत्”—इति, “यत् स्वाध्यायमधीयीतैका-
 मप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति चैवमादि-
 भिरष्टाभिरनुवाकैः सविस्तरं पृथगेव ब्रह्मयज्ञः समन्वयते ।
 तस्मात् सवितुरूपस्थानरूपोयं ब्रह्मयज्ञ इत्यप्रमाणं वचनम् ।
 अथैवमाचार्येण—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत उदुत्यं
 चिचम्”—इत्युपक्रम्य,—“आभिर्षङ्भिः सवितुरूपस्थानम्”—इत्य-
 भिधाय,—“नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्तेनाग्निस्पृष्यन्ति च

शर्वत्र सव्येनैतां स्तर्पयेत्”—इत्येवमादिना तर्पणमभिधाय,—
 “गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा भासं दशसोभम्”—इत्यादिना,—
 “अहरद्वर्द्धयज्ञाय”—इत्येवमन्तेन तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञोऽभि-
 हितः कथं मङ्गच्छते? उच्यते । नैष दोषः । श्रुतिसाम्येयर्थभेदात् ।
 समानायामप्युभयत्र तर्पणश्रुतावनयोरर्थभेदो भवति । भिद्यन्ते
 खल्वनयोरर्थ इत्यदोषः । आचार्यः किल सूर्योपस्थानादनन्तरं
 स्नानाङ्गमेव तर्पणमभिदधौ, न त्वन्यत् प्रधानभूतम्—पितृयज्ञस्तु
 तर्पणम्—इति । स्नानप्रकरणे खल्वाचार्यस्तर्पणं सूर्योपस्थानादनु-
 पदमाह स्म । तदस्य तर्पणस्य स्नानाङ्गतायामस्ति प्रमाणं प्रकरणम्,
 न तु प्रधानतायां किञ्चिदपि प्रमाणं पश्यामः । कात्यायनवाक्य-
 खरषादप्येवमेवाचार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । कात्यायनोपि खल्वा-
 र्यस्याभिप्रायस्य प्रकाशयितेत्येवाचाम । स च ब्रह्मयज्ञानन्तरं
 तर्पणं पितृयज्ञमभिदधानः सूर्योपस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव
 तर्पणमाचार्येणाभिहितमिति दर्शयति । अन्यथा कथमिव स्वोप-
 जोष्यस्यैवाचार्यस्य विरुद्धमयमभिदधीत ! एवं खल्वस्यैव वचस्य
 नाश्रासे लोकानां प्रसज्जेत ! तस्मादाचार्येण—“अथातः स्नान-
 विधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाय, “पुनः शन्नो देव्यादिभि-
 र्मार्जनञ्च”—इत्येवमन्तेन स्नानमभिधाय, तदङ्गस्य तर्पणस्याभि-
 धाने प्राप्ते, द्विपथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत”—इति, “आभि-
 र्वाग्भिः सवितुरुपस्थानम्”—इति चानुद्य क्रमार्थं, तर्पणमभिहि-
 तम् । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं सवितुरुपस्थानात्परं पितृयज्ञस्तु
 तर्पणं ब्रह्मयज्ञात्परमित्यविरोधः ।

ननु स चार्वाकृतपणात् कार्य इति कात्यायनवाक्यस्य
 पितृयज्ञपरत्वे किं मानम्? । उच्यते । पञ्चमहायज्ञप्रकरणे.
 खल्वेवमभिहितं कात्यायनेन । तदत्र तर्पणपदस्योपक्रमोपस्थितं
 पितृयज्ञ एव तर्पणमर्थः । “सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा”—इति
 न्यायात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च नाथः”—इति चाभियुक्तवच-
 नात् । व्यक्तिवचनानामोषाम् आग्नेयोवत् सन्निहितव्यक्ति-
 परताया न्याय्यत्वात् । तस्माद् यथा “आग्नेया अग्नीध्र-
 मुपतिष्ठते”—इत्याग्नेयोपदेन प्रकृतो ज्योतिष्टोमसमाह्वानोऽन्यत्र
 विनियुक्तोपि मन्त्रोऽद्यते, न पुनर्दाशतया लिङ्गवन्तोपि मन्त्रा
 नापि तदुभयम्—इति तृतीयाध्याये निरूपितम् । एवमिहापि
 प्रकृतं पितृयज्ञरूपमेव तर्पणं परामृश्यते, न स्नानाङ्गं नाप्युभय-
 मिति । न खल्वत्र तर्पणस्याङ्गत्वं प्रामाणिकम्; न चात्र अति-
 लिङ्गादिकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे; येन स्नानाङ्गमिदं
 तर्पणमिति प्रतिपद्येमहि । ब्रह्मयज्ञसाहचर्यादपि पितृयज्ञस्तर्पणं
 प्रधानमेवावगम्यते । साहचर्यमपि खल्वर्थस्य नियामकमिष्यते ।
 अतएव कर्मप्रदीपे—पितृयज्ञस्तुतर्पणम्—इतिस्नानप्रकरणनैरपे-
 क्ष्येणाह्वानम् । मनुस्मृतावपि—पितृयज्ञस्तु तर्पणम्—इत्युक्तम् ।
 तत्र स्नानस्य तदङ्गतर्पणस्य वा नामापि न श्रूयते । न च
 स्नाद्यवात् स्नानाङ्गतर्पणमेव पितृयज्ञ इति वाच्यं प्रामाणाभावात् ।
 न च धर्मो स्नाद्यं प्रमाणं नाम । शब्दमूलः खल्वयमर्थो भवति ।
 प्रकरणान्तरे खल्विदमाह्वानं प्रकरणाधिकरणन्यायेन कर्मान्तर-
 मवगमयति । तथा शोक्तम् । “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्”—

इति । तुल्यञ्च समानम्—अथापनं ब्रह्मयज्ञसर्पणं पितृयज्ञो
होमो देवयज्ञ इत्येवमादि, न च स्नानाङ्गतर्पणादर्वाक् कन्दो-
गानां ब्रह्मयज्ञो भवति । कन्दोगानां विहितस्यैव ब्रह्मयज्ञस्य
खल्वेष कालविधिर्भवति—सर्वाङ्गात् तर्पणात् कार्यः—इत्येव-
मादिः । न चान्यविषयमेतद्वाक्यम् । न खल्वस्यैव पूर्वस्मिन्
परस्मिन् वाक्यप्रवाहे कन्दोगविषये सति मध्यममिदं वाक्यमक-
स्मादेवान्येषां भवितुमर्हति । न चार्द्धंजरतीयमुचितम् । तस्मान्न
किञ्चिदेतत् । स्नानाङ्गञ्च तर्पणमन्तरेण स्नानं न भवति, भवति
चेदं तर्पणमन्तरेणापि स्नानं रोगाद्युपद्रवेषु ।

“तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्दिजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं भिद्धे तर्पणद्वैते, स्नानाङ्गतर्पणं सवितुरुप-
स्नानात् परं पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञादिति न किञ्चिदनुचितम् ।

यदि पुनः सामान्येन तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमाज्ञाये-
तापि,—तर्हि तत् प्रकृत्या वा गृह्येत, विकृत्या वा—इति द्वयी
गतिः स्यात् । तत्र यदि प्रकृत्या गृह्येत, तर्ह्युभयोः कालयो-
रन्यतरः कालः पक्षे त्यज्येत । यदि विकृत्यापि गृह्येत, तत्रापि
चोदकेन सवितुरुपस्थानोत्तरत्वं प्राप्यते—इत्यन्यतरः कालस्तज्जे-
नैव । तदेवमुभयथाप्यन्यतरस्य कालस्य परित्यागे समानेपि यतर-
स्मिन् पक्षे न्यायोऽनुगृह्यते, ततरः पक्ष इहाश्रयितव्यो भवति । तत्र
विकृतौ चोदकप्राप्तः काल आनुमानिक इति स त्यज्यताम्, प्रकृतौ तु
सर्वथापस्थानोत्तरकालः साक्षादाज्ञात इति स न त्यज्यते त्यक्तमित्य-

स्मत्पक्षे न्यायोऽनुगृह्यते । अतएव—“य इत्या पशुना बोधेन आय-
यक्षेण वा यच्छमाणः स पौर्णमास्याममावस्थायां वा यजेत”—
इति सामान्यवचनेन साङ्गस्य यागस्यामावस्थायां पौर्णमास्यां वा
करणात्मानात्; तस्य च प्रकृतिपरत्वे तत्र प्रत्यक्षसमाह्वानस्य—
(पूर्वैद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत इति)—कालस्य पक्षे
परित्यागप्रसङ्गात् सामान्यवचनं विकृतिपरमिति तत्र चोदकप्राप्तमा-
मुमानिकं द्वैयहकाख्यं परित्यज्यते इति वैकृतानामेन्वाग्नादीनां
यद्यस्कात्कालमिति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम् । यदि पुनः सामान्य-
मप्यभिधानं कस्माच्चिदपि कारणात् प्रकृतिविषयमप्यभिव्यक्तं;—
अभिव्यक्तर्हि विकल्पोऽप्यनयोः कालयोः । स खल्वनुचित एव ।
कस्मात्? अतुल्यबलत्वात् । अस्तु तर्ह्यन्येषामेव ब्रह्मयज्ञोत्तरत्व-
मिति चेद्भान्तोऽसि । विकृतिपरतया षावकाशमत एव दुर्वलं
सामान्यमाह्वानं न प्राकृतेन समाह्वानेन विकल्प्यते—इति ब्रूमः ।
तत् किमिति स्वशास्त्रोक्तमपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्येषां भवतु,
कन्दोगश्च तदेव नित्यवत् त्यजतु । परमार्थतस्तु ब्रह्मयज्ञोत्तर-
त्वाह्वानं न सामान्यविषयं किन्तर्हि विकृतिविषयमेवेति पुरस्ता-
दुपदर्शितमस्माभिः । अतएव गोभिलीयवचनम् ।

“आश्ववने तु सम्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीन्तु जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तिः ।

आश्ववने तु सम्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् ज्ञानमेव तृथा भवेत्” ।

इति । तदनेन ज्ञानाङ्गस्यैव तर्पणस्यायं काल इति स्पष्टमवगम्यते ।

कस्मात् ? । आश्रवणे तु सम्प्राप्ते—इत्युपक्रमात् । स्नानमेव वृथा भवेत्—इति चोपसंहारात् । स्नानाङ्गं खल्विदं तर्पणं अपयज्ञात् पूर्वं कर्त्तव्यं, अपयज्ञादनन्तरञ्च तर्पणं प्रधानभूतं पितृयज्ञरूपं कर्त्तव्यमिति कात्यायनस्याभिप्रायः । स चार्वाकतर्पणात् कार्यं इति तर्पणादर्वाङ् ब्रह्मयज्ञमभिदधानः कात्यायनोऽर्थाद्ब्राह्मयज्ञात् परं पितृयज्ञरूपं तर्पणं दर्शयति । “अथ सधृतवासा उदकान्तं कृत्वा प्रयतः शुचौ देशे विधीयते”—इत्यापस्तम्बस्मृतावपि अथ सधृतवासा इत्युपादानात् व्यक्तमिदमवगम्यते ; यदुत स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ इति । तदनेन तन्त्रता निरस्ता । कस्मात् ? । कालभेदात् । अन्यः कालः पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्यस्य कालः स्नानाङ्गस्य तर्पणस्य सूर्योपस्थानोत्तरत्वमिति भवति कालभेदः ।

ननु भवतु तर्पणद्वयं शास्त्रार्थः । तथापि स्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्य सपरिकराभिहितत्वात्तदेव प्रकृतोभूतत्वात्तरञ्च विकृतोभूतं प्रधानरूपि, इति चोदकप्राप्तार्थमास्तत्र भवन्ति इति तस्यापि सूर्योपस्थानोत्तरत्वं भवितुमर्हति । उच्यते । सयं भवितुमर्हति । स चार्वाकतर्पणात् कार्यः—इत्याद्यानात् न भवति । चोदकेन हि विप्रकृष्टाधीतः कालोऽम्बोधेत, सन्निकृष्टन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिति शीघ्रमुपस्थितेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन विसृज्योपस्थितं सूर्योपस्थानोत्तरत्वं वाध्यते । शरमथेनेव वर्हिषा कुशमयं वर्हिः । अपि च । यदि विकृतत्वानुमानिकं चोदकप्राप्तं सामिधेनीनां पाञ्चदशं वाधित्वा, “सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्”—इत्यनारम्भाधीतेनापि वाक्येन साप्तदशं सामिधेनीनामिच्छते, तर्हि, स चार्वाकतर्पणात् कार्यः—इति, ब्रह्म-

यज्ञप्रसिद्धार्थम्—इति चैवमादिभिर्वाक्यैः साक्षादेव पितृयज्ञविषयैः
 चोदकप्राप्तं सूर्योपस्थानोत्तरत्वं वाधिला पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्म-
 यज्ञोत्तरत्वं सुतरामेष्ट्यम् । अतएव चातुर्धास्त्रेषु साकमेधे द्वितीये
 पर्वणि—“अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्ध्याग्ने-
 भ्योमध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमो-
 दनम्”—इति प्रातरमध्यन्दिने सायमित्यङ्गः कालेषु इष्टीनां समा-
 खानात्,—यथा देवदत्तः प्रातरपूपं भक्षयति, मध्यन्दिने विवि-
 धमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान् भक्षयति—इत्येकस्मिन्नह्नि
 इति गम्यते, तथात्रापि गम्यते—इत्येकस्मिन्नह्नि इष्टीनामवगमात्
 सद्यस्कालताधिकृतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तमानुमानिकं
 ब्रह्मकालत्वं वाध्यत इति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम् । तथा चोक्तम् ।
 “अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृति-
 धर्मलोपः स्यात्”—इति । एवमिहापि भविष्यति । स चार्वाक् तर्प-
 णात् कार्यं—इति वचनबलादवगम्यमानं तर्पणस्य पितृयज्ञस्य
 ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कथमनर्थकम्—प्रस्तापमात्रं प्रतिपद्येमहि । एवं
 हि महर्षिमात्रं सन्तमनात्रं प्रकल्पयेमहि । न चैतदुचितम् । यावान्
 खल्वश्रुतकल्पनायां दोषस्तावानेव श्रुतस्योत्सर्गं भवति । ननु ना-
 स्यत्र शब्दो ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं पितृयज्ञ इति । साकमेधेऽपि तर्हि
 नास्तिशब्दः—सद्यस्काला इमा इष्टय इति । तच्चार्यादवगम्यते सद्य-
 स्कालता इति चेदिहाप्यर्थादवगम्यते ब्रह्मयज्ञोत्तरतेत्यविशेषं
 एव । न खलु वयं शब्दस्याप्रयोगमर्थाभावे हेतुमभ्युपगच्छामः । सत्य-
 यर्थे तदवसराभावान्न प्रयुज्यते शब्द इति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति ।

गम्यते चान्यस्मात् कारणादयमर्थो—यदुत ब्रह्मयज्ञादनन्तरं पितृ-
यज्ञसर्पणं कर्त्तव्यमिति । अस्ति चात्र साक्षादपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वा-
वगमकं किञ्चिद्वचनम् । तच्च पुरस्तादेवोदाहृतमस्माभिः ।

ननु हन्द्दोगानां स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्योपस्थानोत्तरत्वं साक्षा-
दास्नातं विज्ञतावपि तदेव लभ्यते । तथा ज्योतिष्टोमस्य इक्षु-
स्तरकास्रत्वं विज्ञतावप्यतिदेशप्राप्तम् । एवमिहापि । तस्मादना-
यत्या ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं साक्षादास्नातमपि तदन्येषामेव भविष्यति ।
तत्र तावदास्नातमपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्येषामश्वेतीति वदन्
प्रष्टव्यः,—साक्षादास्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं हन्द्दोगैः कुतस्यज्ये ?
तेषां सूर्योपस्थानोत्तरत्वस्य चोदकप्राप्तत्वादिति चेन्न तेषामस्यापि
कालस्य वाक्येन प्राप्तत्वाविशेषात् । अपि च । चोदकेन सूर्योपस्था-
नोत्तरत्वमवगम्यते, वाक्येन च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमपि, तत् कतर-
दिह त्यक्तव्यमिति भवति विचारणा । तत्र च चोदकप्राप्तएवानुमा-
निकः कालस्यक्तव्यः स्वशास्त्रे खल्वास्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं न
युज्यते त्यक्तम्—इत्यवोचाम । ननु उक्तम्—वाजसनेयिप्रभृतिवि-
षयमास्नानं भविष्यतीति । नैष दोषः । न खल्वत्र समास्नाने वाज-
सनेयिप्रभृतयः श्रूयन्ते, किन्तर्हि भवता कल्पयितुमभिप्रेयन्ते,
सैव कल्पना न सम्भवतीति ब्रूमः । हन्द्दोगानां विज्ञतितर्पणस्य
सूर्योपस्थानोत्तरत्वञ्चेत् केनचित् कारणेन सिध्येत्,—सिध्येदपि
नाम सामान्यसमास्नानस्य तदन्यविषयत्वमिति मन्येमहि । तच्च
चोदकेन सिषार्धयिषितम्, तच्च न सम्भवतीत्युक्तम् । स्वशास्त्रे च
खल्वस्नाकमास्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिति चावोचाम । इतरतरा-

अथाचासिद्धिः । चोदकेन कन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य सूर्योपस्था-
नोत्तरलसिद्धावेव तद्विरोधादाक्यस्य तदन्यपरत्वं सेत्स्यति, सिद्धे च
वाक्यस्य तदन्यपरत्वे तर्पणस्य सूर्योपस्थानोत्तरलसिद्धिरितोतरेत-
राश्रयमापद्येत । न खलु साचादाज्ञानस्य सामान्यविषयत्वे सत्यपि
चोदकस्य व्यापारोऽस्तीत्यवोचाम । तस्मादितरेतराश्रयाच्च न सिध्यति
वाजसनेयिप्रभृतिविषयत्वं वचनानाम् । वैद्वितश्चार्थोऽर्थादप्यवगत-
स्योदकं वाधितुमीष्टे, चोदकस्य दुर्वलत्वादित्यप्यस्माभिरुपपादित-
मधस्तादेव ।

एतेन यत्परिशिष्टप्रकाशकताऽभिहितम्—स चार्वाक् तर्पणा-
त्कार्यं इति यजुर्वेदिविषयम्, कन्दोगानान्तर्पणात्परं ब्रह्मय-
ज्ञाभिधानादिति, यच्च तत्त्वकारेण—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगे-
तरेषामिति, तदसङ्गतम् । पितृयज्ञरूपं खल्विदं तर्पणं—स चार्वाक्
तर्पणात्कार्यं इति, स्नानाङ्गञ्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञादर्वागभिहित-
मिति विभिन्नविषयतयाविरोधानवसरात् । शब्दमूलः खल्वयमर्थो
भवति—अनेनेदं कर्त्तव्यमनेनेदमिति । न खल्वस्ति शब्दो—
ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । सेयमशाब्दी पुरुषबुद्धि-
मूला कल्पनाप्रेचावतामनपेक्षणीया भवति । कस्मात्?—“धर्मस्य
शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्”—इति सिद्धान्तात् । लाघवा-
देवमस्य, इति चेदुच्यते । न खलु शास्त्रवलादसुभिद्धौ लाघवं
किमपि कर्त्तुमर्हति । पुरुषप्रवृत्तौ खल्वेतदुपयुज्यते । अस्पीयस्य
दृष्टानुमानकल्पनान्यायेति चेदुच्यते । सत्यं न्याय्या—अस्पीयस्य
दृष्टानुमानकल्पना यच्च विशेषहेतुर्नास्ति । इह चास्ति विशेषहेतुः

—स चार्वाकतर्पणात् कार्यं इति वचनम् । न च स्नापवमिति क्त्वा—हृन्दो गानामयास्नानं वाजसनेयिनामिति कल्पयितुमुचितम् । प्रमाणस्य खल्वभावेऽत्योचस्यपि अदृष्टानुमानकल्पना न क्रियते,—क्रियते पुनर्गरोयस्यपि सति प्रमाणे इति हि प्रमाणपरतन्त्राणां समयः । तथा चाभियुक्तानां वचनम् ।

“प्रमाणवन्म्यदृष्टानि कल्यानि सुबह्वन्यपि ।

अदृष्टशतभागोपि न कल्यो निष्प्रमाणकः” ।

इति । “प्रातर्मध्याह्ने च स्नानतर्पणयोः प्रधानाङ्गयोर्मध्य एव सन्ध्यावन्दनं तथैव कात्यायनादिना तत्प्रयोगाभिधानात्”—इति वाचस्पतिमिश्राः । तदनेन वाजसनेयिनां स्नानाङ्गतर्पणं सन्ध्यापासनात् परमेव प्रतीयते, नतु ब्रह्मयज्ञात्परमिति ।

“स्नातोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत्” ।

इति च व्यासस्मरणम् । न चेदं हृन्दो गानामिति शक्यते वक्तुम्, सवितुषपस्थानानन्तरमेव तेषान्तर्पणविधानात् । न चोपस्थानान्तमेव हृन्दो गानां सन्ध्यापासनम्, किन्तर्हि ?—गायत्रीजपान्तमेव । कस्मात् ? अस्मात् । “अथातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाय, “ध्यानयुक्तावर्त्तयेदो पूर्वां गायत्रीम्”—इति गायत्रीजपान्तमभिधाय, “अथ य इमां सन्ध्यां नेपास्ते”—इत्युपसंहरज्ञाचार्यो गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्यापासनमिति दर्शयति । अत एव स्नानप्रकरणे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत”—इत्यभिधाय, “सवितुषपस्थानं, नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय च”—इत्यभिहितम् । तद्वच—सन्ध्यामुपासीत—इति गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्यापासनं

प्राप्नोतीत्यन्तरातर्पणार्थम्—सवितुरूपस्थानम्—इति वचनं सङ्गच्छते । तदन्तस्य सन्ध्यापासनत्वे तु—सन्ध्यामुपासीत—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्—सवितुरूपस्थानम्—इति पुनर्वचनमाचार्यस्थानार्थकमेव स्यात् । कर्मप्रदीपोपि ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्यतः” ।

इति प्रतिज्ञाय,—

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसोतोडूङ्गमाद्यान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन्” ।

इति गायत्रीजपान्तमभिधाय,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यत्र तिष्ठति ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ।

इत्युपसंज्ञहार । व्यासस्मृतौ च, प्रायेण वाजसनेयिनां कर्मापलभ्यते । यदि केषाञ्चित् स्नानाङ्गतर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिच्छेतापि, नैतावता कारणेनास्माकमेवोपदेशो नास्माकं भविष्यतीति समीचीनमुपलभामहे । न खल्वन्यशास्त्रोक्तमपि पुरुषवुद्ध्या वलादन्यत्र नीयते इति युक्तम् । न खल्वेवमयं धर्मा भवति । तस्मादाचार्येण मध्याह्नस्नानप्रयोगेऽन्तरा सन्ध्यापासनस्य सवितुरूपस्थानादनन्तरं तदङ्गतर्पणाभिधानात्,—“यथाहनि तथाप्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः”—इति कर्मप्रदीपेन प्रातःस्नानेपि तदूर्ध्वमिति देशात् उभयत्र सूर्योपस्थानादनन्तरं कन्दोऽगानां स्नानाङ्गतर्पणम् । सायं सूर्ययासादौ सत्यपि सन्ध्यापासने स्नानप्रयोगान्तर्गत-

मेव तद्भवति तत्र तादृशप्रयोगविधेरभावात् । यत्र च चन्द्रोप-
-रागादौ नास्ति सन्ध्यापासनं, तत्र सुतरां स्नानप्रयोगान्मभूतमेव
तदङ्गं तर्पणमित्यविवाद एव । पिढ्यज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञोत्तर-
मेवेति सिद्धम् । यत्पुनर्मनुवचनम्—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पिढ्यन्, स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पिढ्यज्ञक्रियाफलम्” ।

इति । तन्नालेति साङ्गस्य सतर्पणस्य स्नानस्याभिधानात् यदेवेति
स्त्रोक्तमेव—विढ्यज्ञस्तु तर्पणम्—इति प्रधानतर्पणं परामृशति,—
अशक्तावयन्यस्य पिढ्यज्ञस्य तर्पणादेव सर्वं पिढ्यज्ञफलं दर्शयति ।
स्नालेति तु प्राप्तस्यैव कर्मार्थस्नानस्यानुवादः । यथा स्मृत्यन्तरे—

“यदादौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ।

अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान् सोऽयं ब्रह्ममखः स्मृतः” ।

इत्येवमादौ । अथवा । अत्यन्ताशक्तः स्नात्वा यदेव तर्पयति स्ना-
नाङ्गमपि, तेनापि पिढ्यज्ञः कृतो भवतीत्येवमर्थं मनुवचनं भवि-
ष्यतीत्यदोषः । न चास्मादेव मनुवचनात् स्नानाङ्गतर्पणादेव प्रधान-
तर्पणं तन्नात् सेत्स्यति इति वाच्यम् । नैयायिक्यास्तन्त्रतायाः
कालभेदऽसम्भवात् । नैयायिकी खल्विद्यं तन्त्रतेष्यते । न च काल-
भेदे तन्त्रतान्यायोऽस्ति । न च वचनश्रुतेनापि न्याय आनेतुं शक्यते ।
नचात्र—

“गणशः क्रियमाणे तु माह्वभ्यः पूजनं सङ्गत् ।

सङ्गदेव भवेत् आङ्गमादौ न पृथगादिषु” ।

इत्येवमादिवत् सङ्गदनुष्ठानवोधकं शास्त्रमस्ति । तस्मादशक्तविषयं

मनुवचनं वाच्यम् । न च वाच्यं—कात्यायनवचनमेव स्नानाशक्त-
विषयं किमिति न स्यादिति । प्रमाणाभावात् । नहि मनुः स्ना-
नाङ्गतर्पणस्य पितृयज्ञत्वं स्मरति, किन्तुर्हि?—तेनैव पितृयज्ञफल-
प्राप्तिम् । उक्तञ्चास्माभिः स्नानाङ्गतर्पणस्य जपयज्ञात् पूर्वत्वं,
पितृयज्ञस्य च तर्पणस्य जपयज्ञात् पराचीनत्वं प्रधानत्वञ्च । तद-
नयो विभिन्नविषययोर्बोध्योर्नास्त्येकविषयत्वम् । विशेषवचन-
त्वाच्च । विशेषवचनं खल्विदं कात्यायनस्य हृन्दोगविषयं, न
सामान्येन मनुवचनेनान्येन वा सङ्कोचयितुमुचितम् । विशेषस्य
बलवत्त्वात् । “पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदिरत्र सा-
मान्यमन्वेति”—इति हि न्यायः । कथं पुनर्मनोर्दुर्बलत्वमुच्यते ?
वृहस्पतिस्त्वस्य प्राधान्यं स्मरति—

“वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरोता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” ।

इति । अत्रोच्यते । सत्यं स्मरति वृहस्पतिरस्य प्राधान्यम्, अस्यैव
तत्, तच्च वयमपि नापलपामः । परमेत् प्राधान्यमवष्टभ्य नात्र नि-
र्णयो युक्त इति ब्रूमः । यत्र खल्वन्यत् विनिगमनाकारणं नास्ति
समानविषयञ्च समास्नानद्वयमुवलभ्यते, तत्र मनोः प्राधान्यमवष्टभ्य
शास्त्रार्थावधारणा कर्तुमुचिता । सामान्यविशेषवचनयोस्तु विशेष-
वचनं बलवदिति को नाम साहसिकः समुत्सहतेऽपलपितुम् ? ।
एवं खल्वपहसितैव शास्त्रमर्थ्यादा स्यात् । सर्व्वाणि दर्शनानि सर्व्वे
च लोकाः व्याकुप्येरन् । अतएव वृहस्पतिरेव स्मरणम्—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः ।

युक्तिहीनविचारेण धर्महानिः प्रजायते” ।

इति । अतएव मनोरननुमतमपि वैश्वदेवादिकमाचार्यानुमत-
मनुष्ठीयते, मन्वनुमतन्तु काम्यतथा क्रियते इति निपुणतरमुप-
पादयिष्यामः । परमार्थतस्तु स्नात्वा यदेव तर्पयति—इति,
तेनैव—इति च ब्रूवाणो मनुरेवकारादन्यत् तर्पणं विनापि,
पित्र्यवलिनेव, स्नानाङ्गतर्पणेनैव पितृयज्ञफलप्राप्तिं दर्शयति इति
—तद्वचनमेव पृथक्कर्तव्यविषयं भवितुमुचितम् । अपिच ।
मनुना स्नानाङ्गतर्पणेनैव पितृयज्ञक्रियाफलप्राप्तिवचनात् तन्व-
तामनुमायान्यथानुपपत्त्या पितृयज्ञतर्पणस्य तत्कालत्वमनुमित्ति
भवान् । अस्मादेव च कारणात् ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्त-
विषयमिति प्रतिपद्यते, । तच्चैतदनुचितम् । कस्मात् ? इतरेत-
राश्रयात् । सिद्धे हि स्नानाङ्गतर्पणकालत्वे प्रधानतर्पणस्य,
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमवतिष्ठते । सिद्धे च ब्रह्म-
यज्ञोत्तरत्ववचनस्य स्नानाशक्तविषयत्वे प्रधानतर्पणस्य तत्काल-
त्वानुमानकल्पना—इति इतरेतराश्रयमापद्येत । अपि चार्थ-
विप्रकर्षात् । विप्रकृष्टा खल्वेषा कालकल्पना, सन्निहृष्टेन कालेन
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन वाध्यते । आनुमानिकं खल्विदं स्नानाङ्ग-
तर्पणकालत्वं प्रत्यचन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं, प्रत्यचञ्चानुमाना-
द्वलीयः । यावत् खल्वनुमातुमुत्सहते भवान्, तावदेव ब्रह्मय-
ज्ञोत्तरत्वमन्वीयते—इति प्रत्यचविरोधादनुमानमेव वाध्यते—इति
शुक्लम् । सदाचारस्य स्मृत्यपेक्षया दुर्बलतायामित्यमेव कारणम-
भिहितं वार्त्तिककठिनिः । तथा चोक्तम् ।

“सदाचारः स्मृतिं यावदनुमातुं समुत्सुकः ।

स्मृतिर्लब्धश्रुतिस्त्वावद्धर्ममेव प्रमापयेत्” ।

इति । न्यायमालायामपि ।

“स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोच च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा” ।

इति । अपि च । तेनैव सर्वमाप्नोति पित्र्यश्रुतियाफलम्—इत्यं-
वधारन्मनुरश्रुतविषयमिदमिति दर्शयति । शत्रस्य तु आद्धादिकरणं
दर्शयिष्यामः । यदि पुनः केषाञ्चिदपि शाखिनां तर्पणयोः
समानकालत्वं प्रामाणिकम् । तर्हि कामं तत्परमस्तु मनुवचनम् ।
तावतायस्माकं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं नापचोयते । तस्मादस्मदुक्त
एवार्थः समादरणीयः ।

अथैवमेकस्मिन्नेव दिने स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं कर्त्तव्य-
मित्युक्तम् । तत् खल्वनुचितमेव । कस्मात् ? ।—

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे” ।

इत्येवमादि स्मरणात् । उच्यते । इदं हि वाक्यं, एकं ह्येकत्र वा-
सरे—इत्युपसंहारादेकस्यैव कर्मणः पुनरावृत्तिं निषेधयतीति—
सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वत् सुतरां नावर्त्तयेत् कर्मेति
न्यायमूलम् । न पुनर्निमित्तभेदेपि नैमित्तिकानामावृत्तिं निषे-
धयति । सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यभावात् । अत एवैक-
स्मिन्नहनि प्रातर्मध्याह्ने च स्नानाङ्गतर्पणमुपपद्यते । काम्यनैमित्तिके
हित्वा—इति च निमित्तभेदे नावृत्तौ मुनेः स्मरणाऽवगम्यते ।

अत एवेदमपि प्रदर्शनमात्रं न पुनर्नियमार्थम् । न्यायस्थान्यथा-
प्यविशेषात् । "अतएव—

“विषुवद्विषसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।

स्नात्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः!” ।

इत्येकस्मिन्नपि दिने निमित्तभेदेन नैमित्तिकावृत्तिन्यायावगतैव
स्मर्यते । तथा ।

“धर्मविन्नाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्” ।

इति । इदमपि वचनं एकस्यैव कर्मण एकदेव पुनराचरणं नि-
षेधयतीति न्यायमूलमेव । वैश्वदेवसाहचर्याच्चैवमवगम्यते । न
खल्वेकस्मिन् दिने सङ्कदेव वैश्वदेवः कर्तव्य इति शक्यते वक्तुम्,
रात्रावपि पुनर्वैश्वदेवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव सामान्यतः
स्मर्यते ।

“यथाब्देनाब्दिकं कर्म मासेनैव तु मासिकम् ।

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं न चैकत्र क्रियाद्वयम्” ।

इति । एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति
हस्त्यायुधः । तस्मात् तर्पणद्वयमविरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मयज्ञस्यैकः
कालः—‘स चार्वाक् तर्पणाद् कार्यः’—इति । ‘पश्चाद्वा प्रातरा-
ह्णते’—इत्यपरः कालः । अथापनं अतिजपश्चात्र कर्त्तव्यम् ।
तथा च स्मर्यते ।

“द्वितीये च तथा भागे वदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते ।

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासश्च पञ्चधा” ।

इति । अत्र या च स्मृत्येदमवगम्यते—यत् गुरोरध्ययनमपि ब्रह्म-
यज्ञोऽचैव कर्त्तव्यमिति । अत्र चाध्यापनं प्रथमः कल्प इति भट्ट-
भाष्यम् । कर्म्मप्रदीपोऽप्याह ।

“ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते” ।

इति । ‘वैश्वदेवावसाने वा’—इत्यपरः कालः । वैश्वदेवो नाम
होम उच्यते देवयज्ञरूपः—विश्वे देवाः सर्वे देवाः, ते यस्य
होमस्य देवताः सोऽयं देवयज्ञात्मको होमो वैश्वदेव इत्युच्यते ।
तदवसानमन्यः कालो ब्रह्मयज्ञस्य । तस्य खल्वस्य वैश्वदेवस्यावसाने
विहितमपि वामदेव्यगानं बलिकर्म्मन्त एव कर्त्तव्यम् ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात् । स खल्वयं वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञो
वैश्वदेवावसाने बलिकर्म्म कृत्वा कर्त्तव्यः—इति परिशिष्टप्रकाशः ।
बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञः—इति भट्ट-
भाष्यम् । ते खल्विमे त्रयो ब्रह्मयज्ञकाला व्यवस्थिता वेदितव्याः ।
कथन्नाम ?—तर्पणादूर्वाक् अतिजपः । प्रातराहुतेः पश्चात् स
चाध्यापनञ्चाध्ययनश्च । वैश्वदेवावसाने स एवेति । सा खल्वियं
व्यवस्था ब्रह्मसम्भतेत्यादरणीया । अनियमेनैते यथासम्भवं ब्रह्म-
यज्ञकाला इत्यपरमतम् । वैश्वदेवावसाने तु व्याख्यातारो विव-

दन्त । केचिदाहुः—वामदेव्यगानमेवाच श्रुतिजप इति । अन्ये
 त्वाहुः—वामदेव्यगानमपि अन्यदप्यध्ययनमत्र श्रुतिजप इति ।
 इदमेव तावन्मतमाद्रियामहे । कस्मात् ? । ब्रह्मयज्ञस्यैव काल-
 त्रयविधानात् । व्यवस्थायाञ्च प्रमाणविशेषाभावात् । इयान् परं
 विशेषः । यदशक्तौ कर्मापवर्गविहितेनापि वामदेव्यगानेन स कृतो
 भवति । तस्मात्—ब्रह्मयज्ञस्य कालत्रयविधानात्—ब्रह्मयज्ञोऽ-
 निर्दिष्टकालो मनुष्ययज्ञात् पूर्वमेवेति कर्कभाष्यमप्रमाणम् ।
 तमिमं वैश्वदेवमुपदिदिचुराचार्य इदमाह ।—

निष्ठिते सायमाश्रप्रतराश्रे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥

॥ १६ ॥

निष्ठा निष्पत्तिः संजाताऽस्येति निष्ठितः, तस्मिन्निष्ठिते निष्पत्ते
 इत्येतत् । अन्ये त्वाहुः—निष्ठिते निःशेषेण व्यञ्जनोपसेचनादिषहित
 स्थिते सिद्धे—इति । कस्मिन् ? । सायमाश्रप्रतराश्रे, सायमाश्रते
 इति सायमाश्रः, प्रातराश्रते इति प्रातराश्रः, स च स चेति
 इन्दैकवद्भावस्तस्मिन् सायमाश्रप्रतराश्रे । सायंप्रातःशब्दौ खल्विमौ
 दिवाराचिपरौ । कस्मात् ? ।

“मुनिभिर्द्विरश्वनं प्रोक्तं

विप्राणां मर्त्यावासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां

सार्द्धं प्रहरयामान्तः” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात् । भूतमिति प्रवाचयेत्, प्रकर्षेण वाचयेत् ।

भूतमिति प्रवाचयेदिति सूत्रयन्नाचार्या—भूतमिति ब्रूहीति प्रवाचयितुः प्रश्नाऽर्थादायात इति दर्शयति । कः प्रवाचयेत् ?— गृहपतिः । कस्मात् ?—प्रकृतत्वात् । कां प्रवाचयेत् ?—पत्नीम् । कस्मात् ?—अन्नपंक्तां तस्या एवाधिकारात् । कथमन्नपंक्तां तस्या एवाधिकारः ?—मन्वादिस्मरणात् । तथा च स्मरति भगवान्मनुः ।

“अर्थस्य संग्रहे चैनां व्ययेचैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपंक्त्याञ्च पारिणत्यस्य रक्षणे” ।

इति । केनचित् प्रतिबन्धेन पत्नी चेदमन्निहिता रसत्रयां, तर्हि किं कर्तव्यम् ?—इत्यत्राह कर्मप्रदीपः ।

“भूतप्रवाचने पत्नी यद्यमन्निहिता भवेत् ।

रज्जुयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ? ।

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा” ।

इति ॥ १६ ॥ * ॥

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते विना, अभगया अभजनीयया अशोभनया वाचा, तां वि-
नेति व्यत्ययेनेयं तृतीया द्रष्टव्या । अथवा । ऋते प्रदीप्ते, प्रकृत-
त्वादग्नौ, वैश्वदेवार्थमिति वाक्यशेषः । भट्टभाष्ये तु—“ऋते गते ।
ऋतौ । कस्मिन् ?—प्रकृतत्वादग्नेर्होमार्थमग्निविधमासादिते

इत्यर्थः । एतस्मिन् काले प्रवाचयेत्” । इति व्याख्यातम् । तथाच
 गृहपतिना भगया वाचा भूतमिति ब्रूहीत्येवमभिहिता पत्नी,
 शुचिर्भूत्वाऽऽचमनादिना, भगया वाचा शोभनया विस्पष्टया
 भूतमिति ब्रुयादित्यर्थः । गृहपतेः खल्वाचान्तोदकेन कृत्यमित्य-
 नेनैव शौचं सिद्धमिति शुचिर्भूत्येतत् पत्नीसम्बन्धविवक्षयैवाचार्यः
 सूत्रयाञ्चकारेति गम्यते ॥ १७ ॥ * ॥

पत्न्या खल्वेवमुक्ते गृहपतिः—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु ॥

॥ १८ ॥

☞—इत्युच्चैः प्रतिजपति । तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु—

“अनैरुच्चारयेन्मन्त्रमोषदोष्टो प्रचालयन् ।

किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः सतः” ।

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा प्रतिजपतीत्यनुषज्यते

॥ १८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजस्य श्रीचन्द्रकान्तर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृहसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया काण्डिका ॥ * ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थी काण्डिका ।

—३२३—

अथेदानीमुपकृतेनान्नेन वैश्वदेववलिकर्माणी कर्त्तव्ये—इत्येतदि-
दानोमाह ।

अथ वाग्यतो वलीन् हरेत् ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । वक्ष्यमाणं वैश्वदेवहोमं निवर्त्याथानन्तरं
वाग्यतः संयतवाक्, वलीन् वक्ष्यमाणान्, हरेन्निदध्यादित्यर्थः ।
मनुवक्ष्यति होमानन्तरम्—अथ वलीन् हरेत्,—इति, तत् कि-
मित्यस्मिन्नर्थेत्युच्यते ? । उच्यते । होमानन्तरं वलीनेव हरेत्,
नलन्यत् किञ्चित् कुर्यादित्येवमर्थम् । तदनेन वैश्वदेवावसान-
विहितमपि वामदेव्यगानादिकं वलिहरणान्त एव कर्त्तव्यम् ।
अत एव कात्यायनोपि—

“वामदेव्यं गणेष्वन्ते वल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति स्मरति । एतेन—

“प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता वेदितव्या ॥ १ ॥ * ॥

वाग्यत इत्यस्मात्पवादमाह—

भाषेतान्नसंसिद्धिमतिथिभिः कामं सम्भाषेत ॥ २ ॥

भाषेत वदेत्, अन्नसं सिद्धिमन्नस्य सम्यक्सिद्धिं प्रकृतिमित्येतत् ।
—किमिदमन्नमपिक्तं उत न ?—इत्येवमादिकामन्नप्रकृतिं प्रति-
भाषेत । भाषणञ्चेदं पृच्छारूपम् । अन्नसंसिद्धिमन्नसंसिद्धयर्थं
भाषेत—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । अतिथिभिः—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथि ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नस्मादतिथिरुच्यते” ।

इति मन्वादिस्मरणात् नास्ति द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते ।
नैरतिथिभिः सह । (वज्रवचनात् सन्धवे वहवोप्यतिथयो भवन्तो-
ति दर्शयति ।) काममिच्छया सम्भाषेत वलिहरणकालेपि ।
अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत वा, न वा सम्भा-
षेत—इत्यनियमः ॥ २ ॥ * ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्भृत्य हविष्यै व्यञ्जनैरुपसिञ्चा-
मौ जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतममन्त्रकपरिसमूहनादिसमिदाधानान्तं स्मारयति ।
कर्त्तव्यप्रदीपोप्याह—

“पर्युक्षणञ्च सर्व्वञ्च कर्त्तव्यमदितेन्विति ।

अन्ते च वामदेवस्य गानं कुर्याद्दृच्छिधा” ।

इति । हविष्यस्यान्नस्येति षष्ठो सम्बन्धार्था अवयवार्था वा । सावज्ञेयः
खल्वेष होमो भवति । न खल्वच सर्व्वज्ञतले प्रमाणमस्ति । एतद-

वशिष्टेनैवान्नेन वलिहरणं, गृहमेधिना भोजनञ्चाखैव इति च वक्ष्यामः । अन्नस्येति च सूत्रयन्नाचार्यो नात्र चरोरावृत्तस्येति दर्शयति । स्थालीपाके—चरौ खलु तामावृतं वक्ष्यति । न खल्वत्र स्थालीपाकः श्रूयते । मनुरपि—

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येभ्यो विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्” ।

इति स्मरति । विश्वे देवाः सर्वे देवास्ते यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्यत् पच्यते तदुच्यते । तदयमर्थः । अथ समि-
दाधानान्तकर्मानन्तरं हविष्यस्थानस्य उद्धृत्य गृहीत्वा, हविष्यै
धृतदुग्धदध्यादिभि र्यञ्जनैरूपकरणैरुपसिच्य सन्नोद्याग्नौ जुञ्ज-
यात् । तृष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्ये-
त्यर्थः । वाग्यतोवलीन् हरेत्,— इति वलिहरण एव वाग्य-
तत्वमुक्तमितीह होमे, न प्राप्नोतीति खल्वाचार्यस्तृष्णीमित्याह ।
‘पाणिनेव’ जुञ्ज्यान्न सुवादिपात्रान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्यत्तरा ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्रजापत्या प्रजापतिदेवताका पूर्वा प्रथमा
आहुतिर्भवति । ‘सु’ शोभनं ‘इष्टं’ अभिलषितं करोतीति, खि-
ष्टकदित्यग्निरुच्यते । कस्मादग्निरुच्यते ? तदुच्यते । ‘अग्नये खिष्ट-
कते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुञ्ज्यात्’—इति लिङ्गात् । “देवा वै
अग्निं खिष्टकतमब्रुवन्;—हयं नोवहेति, सोऽब्रवीत्; किं मे ततः
स्नात्?—इति, यत् कामयसे इत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीत्; सर्व्वेऽष्टिषु

केवला सौविष्टकतीति, तथेति, सोऽवहद्ब्रवीषि”-इति च
 आह्वणं भवति । तस्य खल्वस्य खिष्टकत इयं सौविष्टकती । सा ख-
 ल्वियं सौविष्टकती खिष्टकदेवताका उत्तरा द्वितीया आहुतिर्भव-
 तीत्यनुषज्यते । अत्रच-प्रजापतेये स्वाहा, अग्नये खिष्टकते
 स्वाहा-इति होममन्त्रः पर्यवस्यति । कस्मात् ?-लिङ्गदर्शनादेव ।
 वक्ष्यति चाचार्यः-“मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”-इति । “नमः खलि
 स्वाहा स्वधा अलं वषड्योगे चतुर्थी”-इति च शाब्दिकस्म-
 रणम् । “अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्”-इति च गृह्यान्तरम् ।
 होमोदैवः-इति वचनादयन्नावद्देवयज्ञो वैश्वदेव इति चोच्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । “अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वे देवाः प्रजा-
 पतिः खिष्टकदिति होमाः”-इति गोतमेन पञ्च आहुतयो दर्शित-
 ताः । अन्यैरपि मुनिभिरन्यथैव होमः समाह्वतः । किमेते
 होमा विकल्पेरन्, आहोस्वित् समुच्चोयेरन् ? । यदा समुच्चोये-
 रन्, तदापि किं स्वशाखाहोमानामर्वागन्तरा परतो वा निवि-
 शेरन्, अथ वा परत एवेति ? । किन्तावत् प्राप्तम् ?-विकल्पे-
 रन्निति । कस्मात् ? । एकार्थत्वात् । वैश्वदेवनिर्दृश्यर्थं खल्विमे होमाः
 समाह्वयन्ते । ‘एकार्थास्तु विकल्पेरन्’-इति खल्वाचार्याणां समयः ।
 अथवा । समुच्चोयेरन्निति प्राप्तम् । कस्मात् ? । अतुल्यवलत्वात् । अतु-
 ल्यवलाः खल्विमे होमा भवन्ति ;—स्वशाखाविहितो होमः खल्वैव
 भवति, अन्यस्तु खल्व चान्यस्य च-इत्यतुल्यवलत्वात् समुच्चोयेरन्नि-
 त्तियुक्तम् । ते खल्विमे समुच्चोयमाना होमाः, स्वशाखाहोमानाम्
 आदावन्ते मध्ये चानियमेन सन्निविशन्ते नियमकारिणः शास्त्र-

स्थाभावादिति तावत् प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । विकल्पस्तावद-
मीषां न सम्भवति, अतुल्यवलत्वादेव । इतश्च । स्वशास्त्रपरित्याग-
प्रसङ्गात् । यदा खल्विमे विकल्पेरन्, तदा स्वशास्त्रसमाम्नातोऽपि
हेमः पक्षे परित्यज्येत । न चैतदुचितम् । न खलु स्वशाखाश्र-
यमुत्सृज्य परोक्तमुपादीयते । तस्मान्न विकल्पः । अथ समुच्चयेरन्न-
मी होमाः ? । एतदपि न सम्भवति । कस्मात् ? । एकसिद्धावन्व-
वैयर्थ्यात् । एकेन स्वशास्त्रोक्तहोमेन सिद्धे फले न खल्वन्यस्य हो-
मस्य प्रयोजनमुपलभामहे । येन तमपि समुच्चिनुमः । अपि च ।
गोतमेन प्राजापत्याङ्गतेरर्वागन्यास्तिस्र आङ्गतयः समाम्नायन्ते ।
ताः खल्विमास्तिस्र आङ्गतयः कौथुमादीनां प्राजापत्याङ्गतेर-
र्वाक् न सम्भवन्ति । कस्मात् ? । प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिर्भवतीति
समाम्नानात् । इयमेव पूर्वा नातीऽन्येत्यर्थः । अन्यथा पूर्वति
व्यर्थमापद्येत । एवं 'प्राक् खिष्टकृत आवापः'—इति समाम्नानात्
प्राजापत्याङ्गतेः परतः खिष्टकृदाङ्गतेरर्वागन्यः सामान्याभिहितः
पैराणिकादिको होमो माभूदित्येतदर्थं सौविष्टकृत्युत्तरेत्याह ।
इयमेवोत्तरा नान्येतितदर्थः । अन्ते सन्निविशन्तामिति चेन्न स्वशा-
खाविहितहोमेन सिद्धे फले साधनव्यापारवैयर्थ्यात् । नन्वमी
सामान्यहोमाः स्वशास्त्रहोमानामन्ते नित्यतया मा सन्निविशन्तां
काम्यतथैव सन्निविशन्तामिति चेदोमिति ब्रूमः । सामान्येन
खल्वभिहितानां सर्वशाखिधर्मलमुचितम् । कस्मात् ? । सामा-
न्वानस्वार्थत्वात् । तेषां समाम्नानं खल्वेवमर्थवद्भवति । इतरथा-
ऽनर्थकं प्रसापमात्रं स्यात् । कस्मात् ? । प्रातिखिकसमाम्नानाविभे-

घात् । सर्वेषामेव शाखिणां प्रातिखिकं समाख्यानमस्ति होमाना-
 क्ति कस्मिंश्चिदपि शाखिन्यवकाशमलभमानं सामान्यसमाख्यानं
 निर्विषयमेव स्यात् । तेषां खल्वाहिताग्निमप्युपक्रम्यकिञ्चिदाह्नातमि-
 त्यनाहिताग्निपरतयापि तदहृतार्थमेव भवति । तस्मात् सामा-
 न्यसमाख्याता होमाः सामान्यधर्मा इति सिद्धम् । ननु शाखान्त-
 राधिकरणन्यायेनैकमेवेदं कर्मेति सर्वत्र सर्वोपसंहारो भवि-
 स्यति । नैष दोषः । भिन्नशास्त्रसमाख्यानात् । विभिन्नेषु शास्त्रेषु
 खल्वाह्नातानां परस्परनिराकाङ्क्षणामेषां उपसंहारो न सम्भ-
 वति । अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानादनारम्भविधानतः ।

वह्मण्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्व्यः कृतोभवेत्” ।

इति । अपि चागुणत्वात् । उपसंहारैः खलु गुणानामेव भवति
 न प्रधानानाम् । प्रधानानि चेह सामान्यसमाख्याता होमाः ।
 अपि च देवताभेदात् । देवताभेदः खल्विहोपलभ्यते । न च
 देवताभेदे कर्मकां भवति । अपि च पूर्वोत्तरत्वान्नात् । प्रा-
 जापत्या पूर्वाह्नातिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरेति पूर्वोत्तरत्वमाहु-
 त्वोरान्नायमानः खल्वाचार्य एतावानेवहोम इति दर्शयति—
 इत्यर्वाचाम् । तस्मान्नामीषामेककर्ममस्ति । तस्मादादौ मध्ये च
 सन्निवेशासम्भवात् खल्वाह्नातहोमानामन्त एवेच्छ्या सामान्य-
 होमाः सन्निविशन्ते । खल्वाह्नातहोमः खल्वावश्यकः सामान्य-

होमोपि निर्विषयोमाभूदिति च्छया काममन्ते भवतु, नत्वा-
प्यकः । ततश्च सामान्यहोमानामकरणे प्रत्यवाधोनास्ति । करणे-
त्वभ्युदयः ।

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभ्यस्त्वं श्रेयसोपि, मणोषिणः ।

भ्यस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते” ।

इति स्मरणात् । वलिकर्म्मण्येष न्यायश्चिन्तनीयः । एतेन—“सदा
भोजनस्योपनीतस्यायमग्नौ जुहुयात्, अग्ने विवस्वदुषम इति पूर्व्वेण,
वलिञ्चोत्तरेण कुर्यात्, वज्रपशुधनधान्याभवति”—इत्येवमादि-
श्रुत्यादिममाह्नान्ते काम्ये होमवलिबन्धोः व्याख्याते । तदेतत्
सर्व्वमाह कात्यायनः ।

“न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोति वलिकर्म्मणी ।

पूर्व्वं नित्यविशेषोक्त जुहोति वलिकर्म्मणोः ।

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मन्यत्तायते यतः” ।

इति । “अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनैस्यतये अग्नीषोमाभ्यां
इन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेशो देवे-
भ्यो ब्रह्मणे”—इत्येवमादिकस्तु परशास्त्रोक्तो होमोवलिश्चपरैर् न
कर्म्मथ एव । परोक्तात् । अक्रियैव खल्वसावन्येषामित्यवोचाम ।
अनाहिताग्नेर्यत् कर्म्मव्यन्तदप्याह कात्यायनः ।

“अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते वलिभिः सह” ।

इति । यः खल्वग्न्यादिहोमो गोतमेनोक्तः, स तदुक्तैरेव वलिभिः—

“दिग्देवताभ्यश्च यथा स्तं, दारेषु महज्ञो, गृहदेवताभ्यः प्रविश्य,
ब्रह्मणे मध्ये, अज्ञ उदकुम्भे, आकाशायेत्यन्तरीक्षे, नक्तसरेभ्यश्च
शायम्”—इत्येवं लक्षणेः सहित इत्येकः कल्पः । यश्च ब्राह्मणहोमो
देवकृतस्तेन च—इत्याद्यष्टाज्यात्मकः सामवेदपठितः स चाग्नि-
पुराणाद्युक्तवलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः । तथा चाग्निपुरा-
णयोगियाज्ञवल्क्यौ ।

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं जुत्वा मन्त्रैश्च ब्राह्मणैः ।

भूतेभ्यश्च वलिं दत्त्वा ततोऽग्नीयादनग्निमान्” ।

इति । प्रथमपरिशिष्टम् ।

“अन्नं व्याहृतिभिर्जुत्वा तथा मन्त्रैश्च ब्राह्मणैः ।

भूतेभ्यश्च वलिं दत्त्वा तदाग्नीयादनग्निः” ।

इति । तथा सप्तम्यन्तरम् ।

“अनग्निकस्तु योविप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

जुत्वा ब्राह्मणहोमैश्च श्रिष्टाद्भूतवलिं हरेत्” ।

इति । तदेवं गोतमोक्ताहोमस्तदुक्तवलिभिः सहेति, ब्राह्मणहो-
मोऽग्निपुराणाद्युक्तवलिभिः सहेति च निरपेक्षौ द्वौ कल्पविति
रघुनन्दनादीनां मतम् । तेषां मते, ‘ब्राह्मण एव च’—इत्येवका-
होऽनन्तरोक्तकल्पव्यवच्छेदार्थः, च शब्दश्च वाग्व्यवच्छेदार्थः, एष
इति च प्रकृतवाचिना सर्वनाम्ना निरपेक्षं कल्पद्वयमुच्यते । पित्र-
दक्षिताकारादिभिस्तु—एकस्मिन् प्रयोगे गोतमोक्तान्यादिहोम-
ब्राह्मणहोमौ समुचितौ लिखितौ । तेषां मते एवचेति निपात-
समुदायः समुच्यते । यथा सप्तम्यन्तरे—

“विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ।

कुङ्के चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च” ।

इति ।

“द्विवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च” ।

इति चैवमादौ । एवञ्चब्दे गृह्योक्तहोमव्यवच्छेदार्थः, चञ्चब्दः समुच्चयार्थो वा । एष इति चैकवचनान्तेन प्रकृतवाचिना सर्व्व-
नाम्ना समुचितं होमद्वयमेकप्रयोगभूतं परामृश्यते । एष इति खल्वेकवचनं विधेयविशेषणतया विवक्षितं भवितुमुचितम् । न चात्राविवक्षायां कारणमस्ति । न चैष गीतसोक्तहोमः—
एष वा ब्राह्मणहोम इत्यावृत्तिकल्पना प्रामाणिको । न च साहित्यवाचिद्विवचनान्ताद्यनुक्तेर्नैवमितिवाच्यं साहित्यवाचिककार-
रस्योक्तत्वात् । न च, अन्नं व्याहृतिभिर्ज्जला—इति, अन्नमिकस्यु-
योविप्रः—इति चैवमादिभिः केवलब्राह्मणहोमाभिधानान्न समु-
च्चय इति वाच्यम्, अन्यार्थानामन्यत्रानुपयोगात् । अन्यार्थाः खल्विमाः स्मृतयः—कल्पान्तरपरा नान्यत्रोपयुज्यन्ते इति कात्या-
यनकल्पे समुच्चयो न विद्ध्यते । कल्पान्तरपराः खल्विमाः स्मृतयो भवन्ति । कस्मात् ? अतुल्यार्थत्वात् । कात्यायनेन ब्राह्मण एव होमः समाह्वतः, आसु च स्मृतिषु व्याहृतिहोमः ब्राह्मणहो-
मश्चेति नेमौ तुल्यौ कल्पाविति शक्यते वक्तुम् । तस्मादिमाः स्मृतयः कात्यायनकल्पात् कल्पान्तरविधाद्यिन्यो व कात्यायनकल्पे समुच्चयं वाधितुमुत्सहन्ते । यच्च व्यासस्मृतौ।—

“व्यसाभिर्वाहृतोभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।

षडभिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्न रथ्याक्रमम् ।

प्राजापत्यं खिष्टकृतं कुर्वैवं द्वादशाहुतीः” ।

इति संख्यावचनम् । यच्च स्कन्दपुराणवचनम्—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्यं साज्यपुष्याक्षतैरथ ।

भूराद्या व्याहृतीस्त्रिस्तः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाहुतिम् ।

तथा देवकृतस्याद्या जुहुयान्तु षडाहुतीः ।

यमाय तृष्णीमेकाञ्च तथा खिष्टकृतमथे ।

विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततोवलिम् ।

सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे ।

दक्षिणेपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोददेत् ।

निर्नेजकोदकाग्नेन ऐशान्यां यक्ष्णेषुर्पयेत् ।

ततो ब्रह्मादिदेवेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे ।

निवीतो मनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान्” ।

इति । तदपि कल्पान्तरपरमेव । तस्मात् शाखिविशेष एवा-
वतिष्ठते, इति नास्माकमेतत् प्रमाणं भवति । इतश्च शाखिविशेष
एवावतिष्ठते,—संख्यान्तरवचनात् । संख्यान्तरं खल्विहोच्यते—
षडभिरिति, द्वादशाहुतीरिति, षडाहुतीरिति च । अस्माकं खल्व-
ष्टा वाहुतयः शाकलहोमे भवन्ति । अष्टाहुत्यात्मकः खल्वेष होम-
क्षाण्डब्राह्मणे समान्नातः । तस्माद्दमूर्षां स्मृतीनां कात्यायन-
कल्पात् कल्पान्तरपरत्वं वाच्यम् । अतएव ब्रह्माद्युधेन वाजसने-
यिनां देवकृतस्येति षडाहुतयोस्त्रिस्तः व्याहृतिहेमादयश्च ।

अस्माकं खल्वेतस्मिन् शाकलहोमे स्वाहाकारप्रयोगो नास्ति । कथन्तर्हि होतव्यम् ? तदुच्यते । “देवकृतस्यैनसोऽवजनमसि” — इत्येवमादिभिरधिकारान्तैरेवाद्याभिर्मन्त्रैरद्यावाङ्गतयो होतव्याः । कस्मादेवमुच्यते ? द्राह्यायणसमान्नामात् । तथाच द्राह्यायण सूत्रम् । “अद्यावद्यै शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्-प्रभृतिभिरिकारान्तैः” — इति । लाव्यायनोप्याचार्य एवमेव सूत्र-याञ्चकार । अत्र खल्विकारान्तैरिति सूत्रयन्नाचार्यः स्वाहाका-रस्याप्रयोगं दर्शयति । विपर्यये च स्वाहाकारोमन्त्रान्तः स्यात् न पुनरिकार इति । तस्मादिकारान्तैरित्येतत् ‘स्वाहाकारं परिसञ्चये । अत एवाचार्येणसायनेन प्रौढब्राह्मणमाख्ये व्याख्या-तम् — “अवयजनमसीत्येव मन्त्रैः न तत्र स्वाहाकार इत्यर्थः” — इति । होममन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमन्तरेणापि दर्शनान्नैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति । तथाच सूत्रम् । “आग्निधोये द्वे आहुती जुहुयुरपां पुष्पमिति पूर्वां स्वाहाकारेणोत्तराम्” — इति । वाच-निकी खल्वेवमादिकाव्यवस्थावचनमनुसरतीति न किञ्चिदनुचि-तम् । यत् पुनराचार्येणाग्निस्वामिना विवृतम् — “इकारान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम्” — इति । तस्याप्यस्मदुक्त एवार्थेतात्पर्यम् । कथञ्चाम ? — इकार एवान्तोनात्र स्वाहाकारोऽस्तीति । अव-गम्यत एव खल्वमीषां मन्त्राणामिकारान्तत्वमिति पुनरिकारा-न्तवचनमनर्थकमेव स्यात् — यदि न परिसञ्चयति । न च — “उत्तरादिः पूर्वान्तसञ्चयम्” — इति सूत्रणाञ्च मन्त्राणामि-कारान्तत्वमवगम्यते इति वाच्यं, सोमभागमन्त्रादीनामिवामीषा-

मपि लिङ्गादेवावसानावगमस्य सम्भवात् । इकारान्तरित्यनेनाय-
सिकारावसानत्वानवगमाच्च । तस्मात्—‘मन्त्रान्ते स्थाहाकारः—
इति वचनादिकारान्तानां मन्त्राणामन्ते स्थाहाकारः कर्त्तव्यः’—
इत्यसङ्गतं वचनम् ।

समुच्चयपक्षे च वलिभिरिति गृह्योक्त एव वलि गृह्यन्ते ।
कस्मात्? । अन्तरङ्गत्वात् । विशेषानुक्तौ गृह्योक्तमेव सर्वेषामन्त-
रङ्गं शीघ्रं हृदयमागच्छति, तन्न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् ।
इतश्च,—अप्रतिषिद्धत्वात् । प्रतिषिद्धः खल्वनग्रेगृह्योक्तोऽहोम इति
समाक्रियतां, वलिस्वप्रतिषिद्धः कथं न क्रियते! । इतश्च,—
होममात्रव्यवहेदात् । होमः शाकल एव च—इत्येवकारेण
गृह्योक्तहोममात्रं व्यवच्छिन्नवृषि गृह्योक्तं वलिमनुजानातीत्यव-
गम्यते । इतश्च,—स्वशाखाश्रयपरित्यागप्रसङ्गात् । स्वशाखाश्रयं
खल्वेवं परित्यज्येत, न चैतदुचितम्, न चात्र विशेषवचनमस्ति ।
तस्मादनग्निनापि गृह्योक्ता बलयोदेयाः । काम्याश्च बलयो विष्णु-
पुराणादौ पठिताः । त इहोच्यन्ते ।

“ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागेषु वै वुधः ।

इद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ।

देवा मनुष्याः पशवो वर्याश्चि

सिद्धाः सयचोरगदैत्यसंघाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता-

ये चान्निच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या-

वुभुक्षिताः कर्षानिवन्धवद्भाः ।
 प्रयान्तु ते हस्तिमिदं मयात्तं
 तेभ्यो निसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न वन्धु—
 र्नेवास्त्रसिद्धिर्न तथास्त्रमस्ति ।
 तत् हस्तयेऽन्नं भुविदत्तमेत—
 न्नेयान्तु हस्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथास्त्रमेत—
 दहश्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभूत—
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतमणोय एष—
 तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ।
 हृत्पर्यमन्नं हि मया निसृष्ट—
 न्नेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु ॥

“इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं अद्भासमन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

अचाण्डालविषङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

ये चान्ये पतिताः केचिदपात्रा भुवि मानवाः” ॥

इति । तदत्र,—देवा मनुष्याः,—इत्येवमादिकां पञ्चसोकीमुच्चार्य
 एक एव वसिर्दातव्यः । इति नाप्रकृतवाचिना पञ्चसोक्त्याः परा-
 मर्षादन्नमिति चैकवचननिर्देशात्—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः ।
 एवमन्येऽपि कषपास्तन्नात्नरे द्रष्टव्याः ।

स खल्वयं वैश्वदेवहोमो लौकिकाग्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः ।

“लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये” ।

इतिं ज्ञातातपस्वरणात् ।

“शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यम् ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । जलक्षित्योः पर्युक्षणादिकमपि नास्ति, अग्ना-
वेव तदाह्वानादिति वाचस्पतिमिश्राः । गोतमोक्ताग्न्यादिहोम-
शाकलहोमयोर्विकल्पवादिनस्त्राजः—गोतमवचने होमादेवाग्नि-
प्राप्तेरग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थं, ततश्च शाकलकल्प
एव साऽवतिष्ठते—इति । तदनेन समुच्चयपक्षेण योर्जलक्षित्याधा-
रता न युक्ता तत्राप्यग्न्यादिहोमस्याविशेषादिति चेत् । उच्यते ।
यदि मामाग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयेदपि, तर्हि केव-
लगोतमोक्तहोम एव निवर्त्तयतु, न तु तत्समुच्चिते शाकलहो-
मेपि, तद्वचनस्य तत्राप्रवृत्तेः । सामान्येन च वचनान्तरेण तत्प्राप्तेः ।
अपिच । नैतदप्यस्ति,—गोतमवचनेऽग्निपदं जलक्षित्याधारतानि-
वृत्त्यर्थम्—इति । न खलु गोतमवचनेऽग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां
निवर्त्तयति, किन्तर्हि, एकदेशोत्कीर्त्तनपरमग्निपदं जलादिकमु-
पलक्षयति । अतएव—

“कनकालङ्कृतां दत्त्वा तत्र गामवतारयेत् ।

सामगाथ च सा देया ब्राह्मणाय विश्वान्यते !” ।

इति वचनमेकदेशोत्कीर्त्तनपरमिति,—“सचेत्कच्छां काश्चन-

मृच्छो वृषप्रजां ह्युत्तुरां कांक्षोपदोक्षां विप्राय दद्यात्"—इति
 मुन्यन्तरोक्तमन्यदुपलक्षयति,—इति वाचस्पतिमिश्रैर्निरूपितम् ।
 ननु होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणमग्नावेत्येवमर्थमेव किमिति नस्यात् ?
 इति चेन्नैष दोषः । कस्मात् ? । अशब्दत्वात् । अग्नाविति वचनं
 भवति, तदिदं वचनमग्नौ होमं शक्नोति वदितुं, न पुनरनग्निं
 निवर्त्तयितुं प्रभवति । तस्मादशब्देयमर्थः—अग्नावेव इति । हो
 मादेवाग्नेः प्राप्तत्वादन्याय्यं पुनर्वचनम् ? उच्यते । काममन्याय्यं भवतु,
 न तु शक्नोत्यन्यददितुम् । सकृदुच्चरितेष्वस्य यावानर्थः, अतस्तत्रोप्युच-
 रिते तावानेव प्रतीयते । अपिच । साधुः खल्वयमाचार्यः कथमस्य
 वचनमन्याय्यं भवतु । साधोर्वचनं वज्रशोष्यमानं न्याय्यमेव ।
 असाधोस्तु सकृदप्यत्राय्यम् । पुनर्वचनस्य प्रयोजनं किञ्चिदक्तव्यम् ? ।
 एवन्तर्हि आदरः पुनर्वचनस्य प्रयोजनं भविष्यति । आदरेणाग्नौ-
 होमः कर्त्तव्यः—इति । आदरार्थमपि पुनर्वचनमाचार्याणां वज्र-
 लमुपलभ्यते इति नैषाऽस्मत्कल्पनेति शक्यते वक्तुम् । परिसंख्यार्थमेव
 कुतो न भवति पुनर्वचनमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । न खल्वि-
 श्यते परिसंख्या सम्भवन्त्यामपि गतौ । साहि दोषत्रयदुष्टा भवति ।
 तथा चोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ।

इति । परिसंख्यायाश्च श्रुतिरत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । यावच्च भवा-
 नग्निपदस्वास्वार्थकल्पनया जलादिकं व्यावर्त्तयितुमुत्सृष्टते, ताव-
 द्वाक्याकारेण जलाद्याधारताऽन्वोचते—इत्युपरिष्ठादुपजायमानोऽपि

परिसंख्यावाक्यार्थः कथमिवाश्वितमपि जलादिकं परिसङ्घृष्टीत । वाक्यभेदस्यैवमापद्येत ! कस्मात् ? इति होमाः कर्त्तव्याः, ते आग्नावेव न जलादावित्यर्थभेदात् । एकं खल्लिदं वाक्यम्—‘अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः खिष्टकृदितिहोमाः’—इति । तस्मादग्नाविति न नियमार्थं वचनम् । अन्यथा—

“वशानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्याक्षतैरथ” ।

इति ।

“अनाहितावमथ्याग्निरादायान्नं धृतञ्जुतम् ।

शाकलेन विधानेन जुहुयात्लौकिकेऽनले” ।

इति चैवमादिस्मृतौ शाकलहोमेत्यग्नेरुपादानात्तत्रापि जलक्षित्याधारता न स्यात् । नस्यादेवेति चेन्नाभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते खल्वेतद्भवता—यदुत शाकलकल्पे जलक्षित्याधारतेति । अपिच । गौतमः खल्वाचार्यः—“भाय्यादिरग्निर्दायादिर्वा, तस्मिन् गृह्णाणि, देवपितृमनुष्ययज्ञाः”—इत्यभिधाय, ‘अग्नावग्निः’—इत्यादिवचनं रचयाञ्चकार । स खल्वयं होमो गृह्य एवाग्नौ माभूदित्येवमर्थं पुनरग्नावित्याह । तत्कथमनर्थकमग्निवचनं?—येन परिसङ्घृष्टीत ! अग्नावित्यवचने खल्वयं होमः प्रकृते गृह्य एवाग्नौ स्यात् । होमात् खल्वग्निर्गम्यते, प्रकृतश्च गृह्योऽग्निरिति स एव गम्येत । तस्मादग्नाविति जात्या द्रव्यमग्निमात्रं लक्षित्वा तत्र होमो विधीयते,—लौकिकेऽग्नौ होतव्यमित्येवमर्थं, नान्येषामाधाराणां स्मृत्यर्थम् । न खल्वग्निपदं व्यक्तिवचनं, येनाग्नेयोन्यायात् स्मृतिवित एवाग्निरर्थः स्यात् । यदि पुनरग्निपदस्यपि प्रकृत

एवाग्निरर्थं इत्युच्यते । अस्तु तर्हि गृह्याग्निसाध्यायं होमः, स एवा-
नाहिताग्नेः कात्यायनेन विहितः,—इत्यनाहिताग्नेराधारविग्ने-
षाभावाच्च तेषामप्यग्नाविव कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम् । होममात्रं
खल्वनाहिताग्नेर्विधीयते, न तु गृह्याग्निसाध्यत्वविशिष्टमपि । गौर-
वादसम्भवाच्च । न खल्वनाहितगृह्याग्नेस्तस्मिन्नग्नौ होमः सम्भ-
वति । तस्मादेवमपि होम एवानग्नेर्विधीयते, नत्वग्नौ होमोऽपि ।
तस्माद्भोक्तमवचनेऽग्निपदं निरग्नेरप्याधारान्तरं निवर्त्तयतीत्यस-
ङ्गतं वचनम् ॥ ४ ॥ * ॥

अथ वलीन् हरेत् वाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिं कृत्वा
॥ ५ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनैवान्नेन होमावशिष्टेनेत्ये-
तत् । कात्यायनोऽपि स्मरति ।

“स्वशाखाविधिना कृत्वा तच्छेषेण वलिं हरेत्” ।

इति । अपचारे च शेषस्यान्यदप्युपादाय वलीन् हरेत् । क-
स्मात्?—

“यथोक्तवस्त्रसम्यक्तौ याह्यं तदनुकारि यतैः ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीह्यामिव शालयः” ॥

इति कर्मप्रदोपस्मरणात् । ‘गुणलोपे, न मुख्यस्य’—इति च
न्यायात् । मुख्यः खल्वयं वलिर्भवति प्रधानत्वात् । न खल्वयं वलि-
र्द्रव्यार्थः, किन्तुर्हि?—पुरुषार्थ इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः । पुरु-
षार्थश्च कर्म प्रयोजयति द्रव्यम् । प्रधाने च कर्माणि द्रव्यविधि-

रथं भवति,—शेषेण वलीन् हरेत्—शेषेण वलिहरणमभिनिर्व्वस्ये-
दिति । ननु साक्षाच्च शेषः प्रतिपाद्यते ? । उच्यते । सत्यं शेषः
प्रतिपाद्यते । तत् खल्विदं प्रतिपादनं प्रधाने कर्माणि क्रियन्ते—
इति शेषनाशेऽपि नैतत् परिलुप्यते । कर्मांचोदनादिद्रव्यमन्तरेणा-
नुपपन्नाद्रव्यमाक्षिपति, विशेषशास्त्रन्तु नियामकम्, तच्चासम्भवात्
यदा न प्रवर्त्तत, तदा माभून्नियमः, तथापि सामान्याक्षेपस्य
वारयितुमशक्यत्वात् अस्ति प्रतिनिधिः,—इति खल्वभियुक्ताः
कथयन्ति । प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृ-
त्तिमनुमन्यन्ते । विहितस्य द्रव्यस्य खल्वपचारे प्रतिनिधिरूपादेय
इति च षष्ठाध्याये सिद्धान्तितम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पशः” ।

इति च स्मरणम् । अस्तिचात्र साक्षादपि द्रव्यान्तरविधायकं कि-
ञ्चिद्वचनम् । तच्चोदाहरित्यामः । तस्माच्छेषापचारेऽन्यदुपादाय
वलयोद्धर्त्तव्या इति सिद्धम् । कुत्र वलयोद्धर्त्तव्याः ? । तदुच्यते ।
'वाङ्मते' वहिर्वा, प्रकृतत्वाद्गन्धगारस्य । तथा चाम्यगारान्नि-
ष्क्रम्य तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे तन्तं वलिं हरेत्, योयोवलिर्त्यस्मिन्
त्यस्मिन् प्रदेशे सैमास्नातः । 'अन्तर' मध्ये वा अग्न्यगारस्य—एक-
स्मिन्नेव प्रदेशे वलीन् हरेत् सर्वान् । 'सुभूमिं' शोभनां भूमिं
कृत्वा, यथासम्भवं यस्माज्जनेपलेपनादिभिरिति वाक्यशेषः ॥

॥ ५ ॥ * ॥

सहदेवोनिनीय चतुर्धा वलिं निदध्यात् सहदन्ततः
परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

सहदेववारम् । अप उदकं निनीय निषिच्य चतुर्धा चतुषु स्थानेषु
वलिं वलिचतुष्टयं निदध्यात् । अत्रच—“समाचारात्. प्राञ्चं
वलिचतुष्टयमात्रं सहदङ्गुहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, वलि-
मित्येकवचनात्, चतुर्धैतिवचनाच्च”—इति वल्गुभोमभट्टनाराय-
णो । तच्चेदं, वलिचतुष्टयार्थं सहदेव सेकः—इत्यस्मिन् पक्षे ज्ञेयम् ।
यत्र पुनरयिमसूत्रानुसारादेकैकवर्त्यर्थमकैकपरिषेकः पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्च क्रियते, न तत्रैतद्भवति । न खलु शक्यते द्वितीयादिव-
ल्यनं दक्षहस्ते कुर्वता तेनैव हस्ते न परिषेक्तुम् । दक्षिणः करः खलु
कर्मापारगोऽङ्गानुक्तावित्यवोचाम । परिशिष्टप्रकाशोपेवमेवाह ।
तदेवं वलिचतुष्टयं दत्त्वा, सहदेववारं अन्त उपरिष्टात् परिषि-
ञ्चेदस्मीन् । प्राक् संस्थाः खल्विमे वलयो भवन्ति । कस्मात् ? ।
“प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माण्यनुतिष्ठेरन्”—इति अवणात् । एकत्र
निधानपक्षे चास्माकं तथा दर्शनात् । तच्चेदाहरिष्यामः । वलि-
परिमाणञ्चाह कर्मप्रदीपः ।

“न चावराङ्गावल्लयो भवन्ति

महामार्जार अवण प्रमाणात् ।

एकत्र चेत् छत्वा भवन्ति

इतरेतर संसृताश्च” ॥

इति । तच्च परिमाणरूपुष्टपर्वमात्रमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

एकैकं वानुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

‘एकैकम्’, एकमेकं वा वलिम्, ‘अनुनिधानं’,—निधानमनुलक्ष्यो-
क्त्यानुनिधानं, प्रत्येकं निहितान् वलीन् प्रत्येकमेवोभयतः, पुरस्ता-
त्तपोपरिष्ठाच्च परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥ * ॥

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो वलिर्भवत्यथ
यत् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो
यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्थानिधानक्रियाविशे-
षणम् । व्यत्यादा नपुंसकत्वम् । स यत् यं वलिं प्रथमं निद-
धाति, स पार्थिवः,—पृथिवी देवताऽस्येति देवतार्थं तद्धितवि-
धानात् पृथिवीदेवताको भवतीत्यर्थः । अनेनैव सूत्रशेषो व्या-
ख्यातः । “अनिरुक्तं हि प्राजापत्यम्”—इति वचनात् मानसः
प्राजापत्यवलिः । तदत्र मन्वानुपदेशात्—

“ॐकारादिषमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।

‘स्नानामर्कसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते’ ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्, ॐ पृथिव्यै नमः—इत्येवमादिको वलि-
मन्त्रः सिध्यति । यत्तु आचार्य एव विज्ञेता वास्तुवली वक्ष्य-
ति,—“नमो ब्रह्मणे इति दिवि”—इति । तदपि पदद्वय-
कीर्तनाभिप्रायं न क्रमपरम् । अत एव—

“पायसोवापि दातव्यः खनान्ना सर्वतः क्रमम् ।

नमस्कारान्त्युक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः” ।

इति वास्तुवलावेव स्मृत्यन्तरम् । एवमेवाचार्यस्याश्रयं स्पृष्टयाश्च-
कार कात्यायनः कर्मप्रदीपे ।

“अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।

वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतोयतः” ।

इति । अत्र, इतिः पदद्वयकीर्त्तनार्थः । एवमिति क्रमार्थम् ।
भट्टनारायणकुल्लुकभट्टपूजपाणिना च सतिमिश्रधुनन्दनप्रभृतिभि-
रपि नमस्कारान्त एव वलिमन्त्रोलिखितः । परिशिष्टप्रका-
शे तु,—नमो ब्रह्मणे इति दर्शनात् नमः पृथिव्यै इति वलिहरण-
मन्त्रोलिखितः । अमुष्मै नम इति च तत् सूत्रविरोधादेव न क्रम-
परं किन्तु पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायम्—इति चाभिहितम् । नैतदेवम् ।
शाब्दक्रमविरोधात् । इत्येवं वलिदानम्—इति शाब्दः क्रमः खल्विह
कात्यायनेन समाह्वतः । पाठक्रमाच्च वलवन्तरः स इत्यते । तथा-
चोक्तम् । “श्रुतिलक्षणमानुष्यं तत्प्रमाणत्वात्”—इति । “क्रम-
कोयोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थं परत्वाच्च”—इति च । कात्या-
यनवचनं पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरमितिचेन्न विनिग-
मनाभावात् । कात्यायनवचनं पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायमाचार्य-
सूत्रं वेत्यत्र न काचिद्विनिगमनोपलभ्यते । परमार्थतस्तु—इत्ये-
वमिति वचनात् कात्यायनवचनं क्रमपरं भवितुमर्हति । किमा-
चार्यः कात्यायनस्य नोपजीव्यः ? । क एकमहर्षि-तोपजीव्य-
इति, सत्यमपजीव्य एवाचार्यः कात्यायनस्य, किमते भविष्यति ? ।

यद्येवमेतदतो भविष्यति ;—कात्यायनवचनमुपजीव्यवाधभयादेव
 न क्रमपरम्—इति । मेवम् । भवेदेवं यद्याचार्यविरुद्धम् अपि
 कात्यायनवचनं प्रमाणमिति प्रतिपद्येमहि, न च वयमेवं प्रति-
 पद्यामहे, किन्तुहि?—इत्येवं वलिदानम्—इति ब्रुवाणः का-
 त्यायन आचार्यस्यैवमेवाभिप्राय इति दर्शयति—इति ब्रूमः ।
 कात्यायनः खलु,—गोभिलोक्तानामस्पष्टानां विधिं प्रदीपवत्,
 सम्यग्दर्शयिष्ये—इति प्रतिज्ञातवानित्यवोचाम । वृत्तिकारकल्पः
 खलु कात्यायन आचार्यस्य दृश्यते । मुन्यन्तरैश्चास्य संवा-
 दोदृश्यते, न खल्वाचार्यस्तेषामपि उपजीव्यः ! इदमप्यनल्पप्रामा-
 ण्यकारणं यदुत संवादः—इति । सत्यर्थसन्देहे च सत्यन्तर-
 संवादादेवार्थनिर्णयं निवन्धारोमन्यन्ते । यदि पुनः,—नमो
 ब्रह्मणे—इत्याचार्यस्य सूत्रं क्रमपरमेवेत्यते, तर्हि कामं ब्रह्म-
 वलावेव नमो ब्रह्मणे इत्यस्तु प्रयोगस्तत्रैव तथास्नानात्, न त्वन्यत्र
 प्रमाणाभावात् । कल्पयतामन्यत्रापीतिचेन्न, नमस्कारान्तवबोध-
 कशास्त्रसङ्गावात् । न खल्वाचार्येणैकत्र नमः पदं पूर्वमुक्तमिति
 सर्वत्र तदेव कल्पयितव्यम्,—अनादृत्य नमः पदान्तवबोधकानि
 मुनिवचनानि,—इति युक्तम् । अथ—

“बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते सृताः” ।

इति वचनादस्तु सर्वत्रैव नमः पदादित्वमितिचेदुच्यते । एवमपि
 वास्तुवलावेव तद्भक्तिमर्हति, न तु नित्यवलावपि । नित्यवलौ-
 कृतेन नमस्कारान्तवचनेन कल्पनानवकाशात् । वस्तुतस्तु वास्तुवला-

वपि न तद्वचनात् सर्वत्र नमः पदादित्वं कल्पयितुं शक्यते ।
 कस्मात् ? । तत्रापि मुन्यन्तरीयनमस्कारान्तवचनाविशेषात् ।
 अपिच । यत्र खल्लेकधर्माणां बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिदुच्यते,
 तत्रैव तद्वचनं प्रवर्त्तते । नचात्र बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चि-
 द्विधीयते । किन्तर्हि ?—किञ्चिद्विशिष्टमेकमेव विधीयते । तच्च कि-
 ञ्चिद्विशिष्टमेकैकं विहितं सद्वहूनाम् एकं भवति—इति नास्त्वत्र
 तद्वचनस्यावकाशः । यत्र खल्लेकधर्माणां बहूनामेकं धर्मिणं—
 लब्धात्मभावमनूद्य कस्यचिद्धर्मस्य विधानं भवति, भवति तत्र तस्य
 वचनस्यावसर इति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम् । यत्तु—बलिमन्त्रा-
 णामन्येषां नमः पदान्तत्वमभ्युपगम्य, ब्रह्मबलौ नमः पदादित्व
 नमः पदान्तत्वयोर्विकल्पम्—आहुः । तत्र प्रमाणं नास्ति । यदि
 नाम विकृतिगतमाचार्यसूत्रं क्रमपरमिष्यते, तर्हि कामं विकृ-
 तावेव ब्रह्मबलौ एवमस्तु, न तु वैकृतेषु वक्ष्यन्तरेषु, प्राकृतेषु च
 वस्तिष्वेषा कल्पना सम्भवति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् । क्रमपरत्व
 खल्वाचार्यसूत्रस्य कात्यायनवाक्येन समसस्य विकल्पयोगाच्चानु-
 चितैषा कल्पना, न खल्वष्टदोषतुष्टोविकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ
 समाश्रित्यतुमुचितः । पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूद्वचनस्य प्रसक्तगीतता
 —इति खल्वसावगत्या समाश्रियते । तथाचाभिधुक्तानां वचनम् ।

एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्ग्रीहियवपाकयोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” ।

इति । प्रकृतिविकारभावाच्च । यदि नाम वैकृतं शास्त्रं क्रमपर-
 मिष्यते, तथापि न तत्प्राकृतेन शास्त्रेण विकल्प्यते—इत्यसङ्गतैषा